

જેનશાય-ન્યાયામોનિધિ-પ્રીમદ્ વિજયનંદસુગ્રીપજીના મધુરિય
દક્ષિણવિહારી-પ્રી અમરવિજયજી મદારાજ.

જન્મ મંત્ર ૧૬૧૫ ના માત્મનુ ગુરિ ૧૫ ૨૬

જન્મ મંત્ર ૧૬૧૬ ના માત્મનુ ગુરિ ૧૫ ૨૬

શિનોરવાસી શા. શુભાષયંદ શિવલાલભાઈએ પોતાની રવ.
સખર્મચારિણીના ક્રેયોડ્યે તથા ગુરુબંધિત નિમિત્તે આ
ફોટો દાખલ કરાવ્યો છે.

दक्षिणविहारि सदगुरुवर्य श्रीमदरविजय मु नपुङ्गव-
गुणस्तुत्यष्टकम्.
मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

पायं पायं भवभयहरीं वाक्सुधां यो गुरुणां
श्रायं श्रायं विरगहृदयो जैनदीक्षां वरेण्याम् ।
लायं लायं ह्यविचलमनाः शीक्षणं योऽबुधश्च
सोऽयं दद्यादमरविजयः सदगुरुर्महलं नः ॥१॥
जापं जापं प्रकटयिभयं तीर्थकृन्नाममन्त्रं
वापं वापं भविकहृदयक्षमासु सद्धर्मबीजम् ।
तापं तापं दुरितततिहृत् दुस्तपो यो व्यराजत्
सोऽयं दद्यादमरविजयः सदगुरुर्महलं नः ॥२॥
शामं शामं भवततिकरान् यः स्वकीयान् कषायान्
दामं दामं भुवनजयिनं चेन्द्रियग्राममुग्रम् ।
घामं घामं विकलितजगन्मोहसीधु व्यलासीत्
सोऽयं दद्यादमरविजयः सदगुरुर्महलं नः ॥३॥
भ्रामं भ्रामं जगति च जिनाधीशतीर्थेषु भक्त्या
नामं नामं सुरनरनताः सादरं जैनमूर्त्तिः ।
रामं रामं निजगुणगणे योऽशुधत् सौवचेतः
सोऽयं दद्यादमरविजयः सदगुरुर्महलं नः ॥४॥

गालं गालं विमलगुणभाक् योऽभिमानं स्वकीयं
 चालं चालं जिनधरपथे योऽनयथे सदैव ।
 ज्वालं ज्वालं भवदमदहत कर्म यो ध्यानवन्दि
 सोऽयं दद्यादमरविजयः सद्गुरुर्महलं नः ॥६॥

बोधं बोधं भविकनिकरं स्वीयपीयूषवाण्या
 शोधं शोधं कलुषकलुषं तन्मना दर्पणाभम् ।
 योधं योधं मतिभृदजयक्षादिनो यश्च यादे
 सोऽयं तन्यादमरविजयः सद्गुरुर्महलं नः ॥६॥

दायं दायं जिनसमयविदूच्छुद्धधर्मोपदेशं
 प्राय प्रायं भविकमनुजान् योऽहितोन्मागं गन्तुम् ।
 नायं नायं हवितयपथेऽतिष्ठिपथः प्रकामं
 सोऽयं दिव्यादमरविजयः सद्गुरुर्महलं नः ॥७॥

धारं धारं तरणिमहसं यश्च विराग्यसङ्ग
 मारं मारं स्मररिपुमरं शीलसन्नाहशाली ।
 भारं भारं विमलयशमा यो जगन्तीमदीपि
 सोऽयं दिव्यादमरविजयः सद्गुरुर्महलं नः ॥८॥

इतिगुणगणभाजां धीमतां सद्गुरुणां
 स्तयनमरवि भक्त्या चेतसि प्रस्तुरन्त्या ।
 चतुरविजयनाम्ना शिष्यलेशेन तेषां
 वसुमुनिनिधिभूमीसंज्ञके यैकमेऽब्दे ॥९॥

॥ प्रस्तावना ॥

ॐ श्री स्याद्यादिने नमः ।

प्रिय वाचको ! लोकोने बोध यवाना हेतुयी आ प्रुस्तकमां लेखोनो संग्रह करवामां आव्यो छे, दुनीया “ शांतिनो ” मार्ग दूटे छे पण बीजा जीवोनुं अहित करीने जो पोते शांति मेळववा चाहतो होय तो ते केवल आंतिमय छे. कदाच- पूर्व पृण्यना प्रबल संयोगोयी वर्तमानकालमां विज्ञ देखी शकतो न होय, पण परभवमां तो ते पापनुं प्रायश्चित भोगव्या विना छुटको यायज नहीं; एम सर्वे धर्मना शास्त्रो पोकारी पोकारीने कही रह्यां छे. मोटे पोताना आत्माने आ भवमां तेमज परभवमां शांतिमय बनाववानी इच्छा होय तेवा महापुरुषोने कोई निःस्वार्थी महापुरुषोनो कहेलो, सर्व जीवोना हितवालो, तत्त्वस्वरूपमय, सत्य धर्म होय ते मेळववानी खास जरूर छे.

जुवो के पूर्वकालमां केटलाक महापुरुषोने तेवा “हिंसक” मार्गना प्रपंचयी तिरस्कार पण थयेलो जोवामां आवे छे, तेयी ते हिंसक प्रवृत्तिओने छोडी दई पोते भक्तिमार्गना अयवा

નિવૃત્તિમાર્ગના વચનોને પ્રગટ કરી તેઓએ લોકોને તે તરફ દોરેલા છે પણ તે મુખ્ય પુરુષોનો અભાવ થયા પછી તેમના અનુયાયીઓને તે હિંસક લોકોએ પોતાની ચાલતી હિંસક પ્રવૃત્તિની પ્રયામાં મેલ-સેલન કરી દીધા છે, પણ તે મક્તિમાર્ગમાં કે નિવૃત્તિમાર્ગમાં શુદ્ધપણે રહેવા દીધા નથી. હિંસક પ્રવૃત્તિમાં મળેલા પાછા ફરીથી હિંસક રૂપ તામસી કોટડીમાંથી નિકળવા પામે નહીં તેવા હેતુથી અનેક પ્રકારની વાગ્જાલ પણ કરી મુકેલી છે, જેમકે “સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ” પુનઃ “હસ્તિના તાડ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઽજ્ઞેનમંદિરં” इत्यादि અનેક પ્રકારથી એવા કસાવ્યા છે કે જેથી અજ્ઞાનવર્ગ કોઈ પણ પ્રકારથી સત્યધર્મનો આશ્રય મેળવી શકે નહીં. સ્વરૂં જોતાં સ્વાર્થીલોકોએ સત્યધર્મથી વંધિત રાખી કેવલ સ્વાર્થ સાધવાને માટે જ આ પ્રપંચ રચેલો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ આ અંગ્રેજોના રાજ્યમાં તે વાગ્જાલનું માન સ્વમાવધીજ ઓહું થતું જાય છે એ પણ એક સમયની જ ચલિહારી છે ॥ હવે આપણે વિચાર કરવાનો એ છે કે, જે ધર્મમાં પોતાનું અને ધીજા જીવોનું સર્વ પ્રકારથી હિત સમાણું હોય, અને તે ધર્મ નિઃસ્વાર્થી એવા પૂર્ણતત્ત્વજ્ઞાનીના મુખથી પ્રગટ થયેલો હોય, અને તે સત્યધર્મ પ્રાચીન કાલથી ચાલતો આવેલો હોય, તેવા

સત્ય ધર્મનો આશ્રય મેઢ્ઢવીઁ તો જસઁ આપણે આપણા આત્માને આ મલના તેમજ પરમલના જોલમમાં પડતો લલાવી શકીઁ.

હલે તે પ્રાચીનકાલથી ચાલતો આવેલો સ્લરો સત્યધર્મ કયો હસે ? અને તેમાં કેલા કેલા પ્રકારના તત્લો સમાયેલા હસે ! વિગેરે વિચારો કોઁ ત્રાહિત માધ્યસ્ય પુરુપોની--દષ્ટિથી વિચારીયે તો જસઁ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી શકીયે. તે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કયારે કરી શકીયે કે જ્યારે આપણા દુરા-મ્રહને છોઢી દઁ, માધ્યસ્યપણાની લુદ્ધિથી પુસ્તપણે વિચાર કીયે તો, અલસ્ય આપણા આત્માને અધોમાર્ગમાં પડતાને રોકી સત્ય-ધર્મ ઉપર ચઢાવી શકીઁ, ઁ શિલાય લીજો કોઁ પળ સુગમ રસતો જોલામાં આવતો નથી ॥

સત્યધર્મના માર્ગને શોલલાનો ઉપાય ઁ છે કે--ધર્મ લે પ્રકારના હેતુથી ચાલતો આવેલો હોય છે--ઁક ધર્મ અલ્પજ્ઞોથી પ્રલર્ત્તમાન સ્લાર્થસાધક, અને લીજો સર્લ્લજ્ઞોથી પ્રલર્ત્તમાન પરમાર્થ-પોષક. જો કે સ્લાર્થ સાધક ધર્મમાં પરમાર્થની લાતો ન હોય તો તેને કોઁ પળ માન આપે નહીં, માટે તેમાં પરમાર્થની લાતો પ્રસંગને અનુસરીને લીધેલી તો હોયજ પળ જ્યારે લારીક

दृष्टिभी विचार करीये तो, ते परमार्थ वातो पण मुख्यपणे स्वार्थ साधवाना हेतुभीज मिश्रित थयेली छे. एम दृष्टिमां तरी आवशे. तो पछी तेवा स्वार्थी लोकोना शास्त्रोमांभी आत्माना उद्धारनो रस्तो केवी रीते शोधी काढवो ? ते कांइ सामान्य बुद्धिवालायी शोधी शकायज नही. माटे-तेमानाज मध्यस्थ पंडितोए पोताना चालता धर्मनो अने बीजाना चालता धर्मनो अभ्यास करी सत्य हृदययी टुंकरां सारभूत उद्गारो प्रगट करेला होय, तेनो विचार करतां जे कांइ आपणने सत्य स्वरूप भानमान थाय, ते तरफ आपणुं बलण फेरवीने ते सत्यधर्मना महात्माओनी संगत करी किंचित् किंचित् तत्त्व मेलवता रहीये, तो पण आपणी चालती भूलने सुभारी शंकीए. हुं कांइ वचा मतना संपूर्ण तत्त्वोने जाणवानो दावो करी शक्तो नथी, पण तेवा तत्त्वना जाण मध्यस्थ पुरुषो—जे जे पोताना निर्मल हृदययी उद्गारो प्रगट करी गयेला होय, तेमनाज विचारोभी विचार करीये तो, आपणे पण आपणुं ध्येय साधवाने समर्थ यइ शकीए. हुं पण तेवान ख्यालयी तेवा मध्यस्थ पुरुषोना वचनोमां रहेची महत्त्वतानो विचार करी, लोकोने विचार करवानी सुगमता करी आपवानुं धारु छुं. आटली सूचना करीने, हवे हुं ते बताववा प्रयत्न करीश.

જૂવો કે ધર્મનો વિષય અગાધ છે. તેમજ પ્રપંચી પંથો પણ ઘણા છે, છતાં પણ હિંદુઓના ધર્મોનો વિચાર કરી જોતાં ૧ વૈદિક ૨ જૈન. અને ૩ બૌદ્ધ. એ ત્રણ ધર્મોજ ઘણા પ્રાચીનકાલથી વિસ્તારપણે ચાલતા આવેલા નજરે પડે છે. તેમજ તેમના તત્ત્વ-ગ્રંથોનો વિસ્તાર પણ જાણવા જેવોજ હોય છે. બાકીના પંથો તે ત્રણે ધર્મોમાંથી કિંચિત્ કિંચિત્ પોતાને મન ગમતા વિચારોને ગ્રહણ કરી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે એમ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ અમોએ કહ્યું હતું કે—એક ધર્મ સ્વાર્થસાધક અને બીજો ધર્મ “ પરમાર્થપોષક ” તો હવે એનો સામાન્યપણે વિચાર કરી જોતાં—ઈન્દ્રિયોનાજ સુખને માટે તેમજ—ધન, પુત્ર, કલત્રાદિક એહિક સુખના માટે તેમજ પરલોકમાં રાજ્યાદિક સંપદા મેલવવા અથવા ઇન્દ્રાદિકની પદવી મેલવવાને માટે મુખ્યપણે શાસ્ત્રોનું બંધારણ થયેલું હોય, તે ધર્મશાસ્ત્રને સ્વાર્થસાધક તરીકે માનવામાં હરકત આવે નહીં. અને ઇન્દ્રિયોના વિષયની સુખ પ્રવૃત્તિથી પોતાના આત્માને હટાવવાને માટે, તેમજ ધન પુત્રાદિકના મોહથી વિરક્ત થઈ આત્મતત્ત્વ મેલવવાની પ્રવૃત્તિ થવાને માટે, જે શાસ્ત્રોની રચના થયેલી હોય, તે શાસ્ત્રો “ પર-માર્થપોષક ” ધર્મ તરીકેનાંજ મનાય. કારણ કે—સર્વ કર્મોથી

મુક્ત થયેજ આત્માને દુઃખનો અંત આવનાર છે, એમ હિંદુ-જ્ઞાનના તત્ત્વવેત્તાઓને કબૂલજ કર્યું પડે છે.

તો હવે વિશેષ વિચાર કરવાનો પટલોજ કે તે કર્મવસ્તુ શું હશે ? અને દુનિયામાં ઉચામાં ઉચાં સત્ય તત્ત્વોનો વિચાર કોણે કર્યો હશે ! અને તે તત્ત્વો આજ સુધી પૂર્ણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં કેમ નહીં હોય ! તેનું કારણ જોતાં એજ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન કાલમાં મતાંધતાનુંજ પ્રાવલ્ય વધારે હોયું જોઈએ, અને તે કારણથીજ-બૌદ્ધોને આપણા હિંદુસ્થાનમાંથી હાંકી મુકવામાં આવ્યા હતા. માત્ર જૈનધર્મવાલાઓ ઉપરજ તેટલો અત્યાધાર કરવા શક્તિમાન થયા ન હતા. વિચાર કરી જોતાં એ સિદ્ધ થાય છે, કે-પ્રાચીનકાલમાં જૈનધર્મના તત્ત્વોથી અને બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વોથી આગલ વધી શકે, એવો વીજો વર્ગ હયાતી ધરાવતો ન હતો. તે કારણને લીધેજ પુરાણોવાલાઓને બૌદ્ધને પણ નવમા, “ અવતારરૂપે !!” કલ્પવાની જરૂર પડી હતી, જો કે બૌદ્ધધર્મ તો હિંદુસ્થાનમાંથી વિદાયજ થયેલો હતો. માત્ર વિશેષ તત્ત્વોનો પ્રકાશક, જે જૈનધર્મ હતો, તે પણ અનુકલતાના અર્પાણે દર્શાવેલો રહ્યો.

તો પણ જૈનોના મૂલતત્ત્વોમાં આજ સુધી કોઈ પણ

प्रकारनो विकार यवा पाम्यो नथी, ए निर्विवाद सिद्ध छे. ते केवल सर्वज्ञ पुरुषोनी वाणीनीज खुबी छे.

वर्तमानकालमां मध्यस्थ देशी तेमज परदेशी जैनधर्मना अभ्यासीओ, जनोना सुनिश्चित सत्य तत्त्वोने एकी अवाजे स्वीकारे छे, ते आ नवा जमानामां लोकोने आश्चर्य कर्या शिवाय रहेशे नहीं.

कारण पूर्वकालमां वैदिकधर्मी तथा ब्राह्मणधर्मी अनेक आग्रही पण्डितोना तरफथी जैनधर्मना मूलतत्त्वो उपर जूठा अने तदन अविचारित आक्षेपो सिवाय योग्य न्याय मळ्यो न होतो, तेमांनो एकज आक्षेप आ प्रसंगे टांकी बतावुं तो भारी पडतो नहीं गणाय. जुओ के- ब्रह्मसूत्रना प्रणेता वेदव्यास महर्षि “नैकस्मिन्नसंभवात्” आ सूत्रमां जैनधर्मनु खंडन बीजरूपे लखी गएला, पछी तेना भाष्यकार अवतारिक अने सर्वज्ञ विरुद्धना धारक श्री आद्यशंकरस्वामीजी जैनोना स्याद्वदन्यायनुं विस्तारथी खण्डन करेलुं, पण ते योग्य करेलुं नथी, जुओ महा-महोपाध्याय पं० गंगनाथ एम. ए. डी. एल. एल. इलाहाबाद-वाळा लखे छे के-“जबसे मैंने शंकराचार्यद्वारा जैनसिद्धांत पर

खंडनको पटा है तबसे मुझे विश्वास हुआ कि—इस सिद्धान्तमें बहुत कुछ है, जिसको वेदान्तके आचार्यने नहीं समझा और जो कुछ अभी तक मैं जैनधर्मको जान सका हूं उससे मेरा यह विश्वास दृढ़ हुआ है कि, यदि वह जैनधर्मको उसके असली ग्रन्थोंसे देखनेका कष्ट उठाता तो, उनको जैनधर्मसे विरोध करनेकी कोई बात नहीं मिलती.”

एज. प्रमाणे वैष्णवाचार्य श्रीराममिश्रशास्त्रीजी पण लखे छे, जुओ आज पुस्तकना प्रथम भागना पृ. ९६ थी “जैन-दर्शन वेदान्तादि दर्शनोसँ भी पूर्वका है तब ही तो भगवान् वेद-व्यास महर्षि ब्रह्मसूत्रोमें कहते हैं ‘नैकस्मिन्नसंभवात्’ × × × वेदोंमें अनेकान्तवादका मूल मिलता है. ” तय पृ. १०७ थी काका कालेळकर पण जणावे छे के—“ जैनतत्त्वज्ञानमां स्याद्वादनो बराबर शो अर्थ छे ते जाणवानो दावो हुं करी शक्तो नयी, पण हुं मानुं छुं के “स्याद्वाद” मानवबुद्धिनुं एकांगी-पणुंज सूचित करे छे ” इत्यादि.

पळी पृ. ११० थी आनंदशंकर बापूभाई ध्रुव पण लखे छे के—शंकराचार्ये स्याद्वाद उपर ने आक्षेप क्यो छे ते मूल रहस्यनी साथे संबन्ध राखतो नयी ” इत्यादि.

તથા બીજા ભાગના પૃ. ૯૦ માં યુરોપિયન વિદ્વાન્ ડૉ. પરટોલ્ડ લેખે છે કે—“ સ્યાદ્વાદનુંજ ” એક વર્તમાન પદ્ધતિનુંજ સ્વરૂપ જુઓ એટલે વસ છે. ધર્મના વિચારોમાં “ જૈનધર્મ ” એ એક નિઃસંશયપણે પરમહદવાળો છે.” इत्यादि.

આ ઠેકાણે વિચાર કરવાનો એ છે કે—વેદોના પ્રવર્તક મનાતા શ્રીવેદવ્યામમહર્ષિ તેમજ સર્વજ્ઞ અને અવતારિક પુરુષ ગણાતા શ્રીશંકરાચાર્યસ્વામીજી જેવા પણ સર્વ પદાર્થોનો સુલભ રીતે બોધ કરાવનાર એક સામાન્ય જૈનોનો “ સ્યાદ્વાદન્યાય ” ન સમજી શક્યા તો પછી તે વલતના બીજા પંથિતો જૈનોના તત્ત્વોને સમજેલા હશે એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

અમો તો એજ કહિએ છીએ કે—વર્તમાનકાલના આ તત્ત્વન શોષક પંથિતો જે નિઃપક્ષપણાની બુદ્ધિથી જૈનોમાં રહેલા મહત્ત્વના તત્ત્વોને જોઈ શક્યા છે, તે પૂર્વેના મોટા મોટા પંથિતો પણ પોતાના દુરાગ્રહને વશ થઈ ગયા, જૈનોના એક પણ મહત્ત્વના તત્ત્વને જાણી શક્યાજ નથી.

આ વિષયને વધારે ન લંબાવતાં વિશેષ એજ જણાવું છું કે

अमोए भा पुस्तकमां छपावेला लेखो शिवाय बीजा पण घणा मध्यस्थ विद्वानो तरफथी—“ लेखो ” बहार पढेला छे, पण केटलीक अनुकूलताना अभावे ते बधा संपूर्ण लेखो दाखल न करतां ते तर्फ बाचकोनुं ध्यान खेंचवा माटे तेमांनो केटलाक टुंका टुंका फकरा आ स्यले टांकी बतावुं छुं. ते नीचे प्रमाणे—

‘ साधु ’ सरस्वतीमंडार—तत्त्वदर्शी—मार्तण्ड—लक्ष्मीमण्डार—सन्तसन्देश आदि उर्दू तथा नागरी मासिकपत्रना संपादक, विचारकल्पद्रुम—विवेककल्पद्रुम—वेदान्तकल्पद्रुम—कल्याणधर्म—कबी—रजीका बीजक आदिमन्यरत्नोना रचयिता, तथा विष्णुपुराणादिना अनुवादक सुप्रसिद्ध महात्मा श्री सुब्रतलालजी वर्मन एम. ए. पोताना संपादित उर्दू मासिक पत्रना जान्युआरी सं. १९११ ना अंकमां प्रकाशित “ महावीरस्वामीका पवित्र जीवन ” नामना लेखमां केवल महावीरस्वामीना माटेन नहीं किन्तु एवा सर्व जैनतीर्थकरोना, जैनमुनिओना, तथा जैनमहात्माओना संबन्धमां लखी गया छे के—“ गये दोनों जहान नजरसे गुजर,

---

१. संतारमें—पीछेका ओर यह दोनो काल हमारा चला गया परन्तु हे प्रभो तेरे जैसा पवित्र आज तक हमको कोई न मिला,

तेरे हुसनका कोई वशर न मिला १' यह जैनीयोके 'आचार्य गुरु थे. पाकदिल, पाकखयाल, मुजसिम पाकी व पाकीजगी थे.

हम इनके नामपर, इनके कामपर, और इनकी ^२वे नजीर नैक्सकुशी व रिअजतकी मिसालपर जिस क़दर नाज (अभिमान) करें बजा (योग्य) है । ३ हिंदुओ ? अपने इन बुजुर्गोंकी इज्जत करना सीखो...तुम इनके गुणोंको देखो. उनकी पवित्र सूरतोंका दर्शन करो, उनके भावोंको प्यारकी निगाहसे देखो, यह धर्म कर्मकी झलकती हुई, चमकती, दमकती, मूर्तियाँ हैं...इनका दिल विशाल था, वह एक बेपायाकनारें समंदर था जिसमें मनुष्यप्रेमकी लहरें जोरशोरसे उठती रहती थी. और सिर्फ मनुष्यही क्यों उन्होंने संसारके प्राणीमात्रकी भलाईके लिये सबका त्याग किया. जानदारोंका खून बहाना रोकनेके लिये अपनी जिंदगीका खून कर दिया । यह अहिंसाकी परमज्योति-वाली मूर्तियाँ हैं । वेदोंकी श्रुति " अहिंसा परमो धर्मः " कुछ

१ पाउं से लेकर मस्तक तक पवित्र थे. २ अद्वितीय ॥ ३ मनको कायमें रखनेवाले ॥ ४ ऐसे भगवानकी, ५ मक्तिपर ॥ ६ जितना अभिमान करे तितनाही योग्य है, ७ वह एक किनारे बिनाके समुद्रे ॥

इन्हीं पवित्र महान् पुरुषोंके जीवनमें अमलीसूरत इस्त्रियार करती हुई नजर आती है।

ये दुनियाँके जबरदस्त रिफार्मर, जबरदस्त उपकारी और बड़े ऊँचे दर्जेके उपदेशक और प्रचारक गुजरे हैं । यह हमारी कौमी तवारिख (इतिहास) के कीमती (बहु मूल्य) रत्न हैं । तुम कहां और किसमें धर्मात्मा प्राणीयोंकी खोज करते हो ? इन्हीं को देखो, इनसे बेहतर (उत्तम) साहसे कमाल तुमको और कहां मिलेंगे ? । इनमें त्याग था, इनमें वैराग्य था, इनमें धर्मका कमाल था, यह इन्सानो कैमनोरियों से बहुतही उंचे थे, इनका खिताब “ जिन ” है. जिन्होंने मोहमायाको जीत लिया था, यह तीर्थंकर हैं, इनमें अनावट नहीं थी. जो बातचीत साफ साफ थी. ये वह लासानी (अनौपम) शखसीयतें हो गुजरी हैं. जिनको जिसमानी कमजोरियों व ऐबोंके छिपानेके लिये किसी जाहिरी पोशाककी जरूरत लार्हक नहीं हुई क्योंकि उन्होंने तप करके जप करके

१ यदि अमल करनेवाली मूर्तियाँ ॥ २ महापुरुषो ॥

३ माण्य तरीकेकी कमजोरीयाँ ॥

४ बेसक ।

योगका साधन करके अपने आपको मुकम्मिल और पूर्ण बना लिया था ” ....इत्यादि. ॥

२. बळी-मि० कन्नुलाल जोषपुरी माह दिसंबर सन् १९०६ अने जान्युवारी सन् १९०९ The Theosophist (धी थिओसोफिस्ट) पत्रना अंकमां लखे छे के—“ जैनधर्म ” एक ऐसा प्राचीनधर्म है कि—जिसकी उत्पत्ति तथा इतिहासका पता लगाना एक बहुत ही दुर्लभ बात है । इत्यादि.

३. जर्मनीना-डॉ० जोहनस हर्टल. ता. १७ । ६ । १९०८ ना पत्रमां कहे छे के—“ मैं अपने देशवासियोको दिखा-उगा कि—कैसे उत्तम नियम, और ऊंचे विचार, जैनधर्म और जनआचार्योमें है. जैनका साहित्य बौद्धों से बहुत बड़ कर है और ज्यों ज्यों मैं जैनधर्म और उसके साहित्यको समझता हूं त्यों त्यों मैं उनको अधिक पसंद करता हूं ” ॥ इत्यादि.

४. पेरिस (फ्रांसनी राजधानी) ना डॉ० ए० गिरनाट पोताना पत्र—ता० ३-१२-१९११ मां लखे छे के—“मनुष्योंकी तरकीके लिये जैनधर्मका चारित्र बहुत लाभकारी हैं, यह धर्म

बहुत ही असन्धी स्वतंत्र सादा बहुत मूल्यवान् तथा ब्राह्मणोंके मतोंसे भिन्न है. तथा यह बौद्धके समान नास्तिक नहीं है. ” इत्यादि ॥

१ श्रीयुत चरदाकांत मुखोपाध्याय एम० ए० बंगाला श्रीयुत नयुराम प्रेमीद्वारा अनुवादित हिंदी लेखनी—

“१ जैनधर्म हिंदुधर्मसे सर्वथा स्वतंत्र हैं. उसकी शास्त्र या रूपांतर नहीं है.

२ पार्श्वनाथजी जैनधर्मके आदि प्रचारक नहीं था, परंतु इसका प्रथम प्रचार ऋषभदेवजीने किया था. इसकी पुष्टिके प्रमाणोंका अभाव नहीं है.

३ बौद्धलोग महावीरजीको निग्रंथोका (जैनियोंका) नायक मात्र कहते हैं स्थापक नहीं कहते है. ” इत्यादि.

४ श्रीयुत तुकारामकृष्ण शर्मा एल्वि बी. ए. पी. एच. डी. एम. आर. ए. एस. एम. ए. एस. बी. एम. जी. ओ. एस. प्रोफेसर—संस्कृत शिलालेखादिकना विषयना अध्यापक किन्स कॉलिज बनारस काशीना दशम वार्षिकोत्सव उपर आपेला व्याख्यानमांषी—“ सबसे पहले इस भारतवर्षमें ऋषभदेव नामके महर्षि उत्पन्न हुए, वे दयावान्, मदपरिणामी, पहिले

तीर्थंकर हुए. जिन्होंने मिथ्यात्वअवस्थाको देखकर—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, और सम्यग्चारित्ररूपी मोक्षशास्त्रका उपदेश किया. वस यहही जिनदर्शन इस कल्पमें हुआ. इसके पश्चात् अजित-नायसे लेकर महावीर तक तेईस तीर्थंकर अपने अपने समयमें अज्ञानीजीवोंका मोहअन्धकार नाश करते रहे. ”

७ साहित्यरत्न डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर कहे के—
 “ महावीरने ढींढीम नादसे हिंदमें ऐसा संदेश फैलाया कि—
 धर्म यह मात्र सामाजिक छवि नहीं है, परंतु वास्तविक सत्य है, मोक्ष यह बाहरी क्रियाकांड पालनेसे नहीं मिलता. परंतु सत्य-धर्म स्वरूपमें आश्रय लेनेसे ही मिलता है. और धर्म और मनुष्यमें कोई स्थाई भेद नहीं रह सकता. कहते आश्चर्य पैदा होता है कि—इस शिक्षाने समाजके हृदयमें जड़ करके बैठी हुई भावना-रूपी विघ्नोंको त्वरासे भेद दिये. और देशको वशीभूत कर लिया. इसके पश्चात् बहुत समय तक इन क्षत्रिय उपदेशकोंके प्रभावबलसे ब्राह्मणोंकी सत्ता अभिभूत हो गईथी ” इत्यादि.

८ नेपालचंद्राय अधिष्ठाता ब्रह्मचर्याश्रम शांतिनिकेतन बोलपुरवाला कहे छे के—“ मुझको जैन तीर्थंकरोंकी शिक्षा पर अतिशय भक्ति है ” इत्यादि—

९. मुहम्मद हाफिज सय्यद बी. ए. एल. टी. थियो-
सोफिकल हाईस्कूल कानपुरवाला लखें छे के—“ मैं जैन-
सिद्धांतके सूक्ष्मतत्त्वोंसे गहरा प्रेम करता हूं ” इत्यादि.

१०. एम. डी. पट्टि पियोसोफिकल सोसायटी बनारस
लखे छे के—“ मुझे जैनसिद्धांतका बहुत शौख है, क्योंकि
कर्मसिद्धांतका इसमें सूक्ष्मतासे वर्णन किया गया है ”

११. श्री स्वामी विरूपाक्ष वडियर—धर्मभूषण, ‘ पंडित,
‘ वेदतीर्थ ’ ‘ विद्यानिधि ’ एम. ए. प्रोफेसर संस्कृतकॉलेज
इन्दौर स्टेट, एमनो “ जैनधर्म मीमांसा ” नामनो लेख चित्र-
मयजगत्मां छपायेछ छे तैमां लख्युं छे के—

१ “ ईर्ष्या द्वेषके कारण धर्म प्रचारको रोकनेवाली विपत्तिके
रहते हुए जैनशासन कभी पराजित न होकर सर्वत्र विजयी ही
होता रहा है. इस प्रकार जिसका वर्णन है वह “ अर्हन् देव ”
साक्षात् परमेश्वर (विष्णुस्वरूप) है, इसके प्रमाणभी आर्यग्रन्थों-
में पाये जाते है.

---

१ अनिर्वचनीया माया कह करकेभी वेदांतिओ अनिर्णीतपणे लिखते
रहें वही परित्फुट सूक्ष्मवस्तुस्य धर्मसिद्धांत जैनोमें लाखो श्लोकोंसे लिखा
गया है ॥ संसारदक ॥

२ उपरोक्त अर्हत परमेश्वरका वर्णन वेदोंमेंभी पाया जाता है.

३ एक बंगाली बैरिष्टर “ प्रेकटिकल पाथ ” नामक ग्रन्थ बनावेले छे तेमां एक स्थान उपर लेख्युं छे के—“ ऋषभदेवका नाती मरीची प्रकृतिवादी था और वेद उसके तत्त्वानुसार होनेके कारण ही ऋग्वेद आदि ग्रन्थोंकी ख्याति उसीके ज्ञानद्वारा हुई हैं. फलतः मरीची ऋषिके स्तोत्र, वेद पुराण आदि ग्रन्थोंमें है. यदि स्थान स्थान पर जैनतीर्थंकरोंका उल्लेख पाया जाता है तो कोई कारण नहीं कि हम वैदिककालमें जैनधर्मका अस्तित्व न माने.

४ सारांश यह है कि इन सब प्रमाणोंसे जैनधर्मका उल्लेख हिंदुओंके पूज्य वेदोंमेंभी मिलता है.

५ इस प्रकार वेदोंमें जैनधर्मका अस्तित्व सिद्ध करनेवाले बहुतसे मंत्र हैं. वेदके सिवाय अन्य ग्रन्थोंमेंभी जैनधर्मके प्रति सहानुभूति प्रगट करनेवाले उल्लेख पाये जाते हैं. स्वामीजीने इस लेखमें वेद, शिवपुराणादिके कई स्थानों के मूल श्लोक देकर उस पर व्याख्या भी की है.

६ पीछेसे जब ब्राह्मणलोगोंने यज्ञ आदिमें बलिदान कर “ मा हिंस्यात् सर्वभूतानि ” वाले वेदवाक्य पर हरताल फैरदी

उस समय जैनियोंने उन हिंसाभय यज्ञ यागादिका उच्छेद करना आरंभ किया था. वत्स तभीसे ब्राह्मणोंके चित्तमें जैनोंके प्रति द्वेष बढ़ने लगा. परंतु फिरभी मागवतादि महापुराणोंमें ऋषभदेवके विषयमें गौरवयुक्त उल्लेख मिल रहा है इत्यादि ” ॥

१२, अम्बजाक्ष 'सरकार एम. ए. बी. एल. लिखित “ जैनदर्शन जैनधर्म ” जैनहितैषी भाग १२ अंक ९-१० मां उपायेल छे तेमां लख्युं छे के—

१ “यह अच्छी तरह प्रमाणिक हो चुका है कि जैनधर्म बौद्धधर्मकी शाखा नहीं है. उन्होंने केवल प्राचीनधर्मका प्रचार किया हैं.

२ जैनदर्शनमें जीवतत्त्वकी जैसी विस्तृत आलोचना है वैसी और किसीभी दर्शनमें नहीं है इत्यादि. ”

१३ तथा श्रीयुक्त महामहोपाध्याय डॉक्टर सतीशचन्द्र विद्याभूषण एम. ए. पी. एच. डी. एफ. आई. आर. एस. सिद्धान्तमहोदधि प्रिन्सीपाल संस्कृतकॉलेज कलकत्ता, एमणे ता. २६ दिसम्बर सन् १९१३ काशी (बनारस) नगरमां जैनधर्मना विषयमां व्याख्यान आपेल तेमां, कहे छे के—“ जैन-साधु.....एक प्रशंसनीय जीवन व्यतीत करनेके द्वारा पूर्णरीतिसे

વ્રત, નિયમ ઓર ઇન્દ્રિયસંયમકા પાલન કરતા હુઆ જગત્ કે સમ્મુખ આત્મસંયમકા એક વડાહી ઉત્તમ આદર્શ પ્રસ્તુત કરતા હૈ । પ્રાકૃત માપા અપને સંપૂર્ણ મધુમય સૌન્દર્યકો લિખે હુએ જૈનિયોંકી રચનામેંહી પ્રગટ કી ગઈ હૈ ” ઇત્યાદિ.

૧૪ મિ. આવે જે. એ. હવાઈ Discription of the character Manners and Customs of the people of India and of their institution and civil (ટિસ્ક્રીપ્શન ઓફ ધી કેરેક્ટર મેનર્સ એન્ડ કસ્ટમ્સ ઓફ ધી પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ઓફ ધેર ઇન્સ્ટીટ્યુશન-એન્ડ સીરીલ) આ નામના પુસ્તકમાં જે સન્ ૧૮૧૭ માં લંડનમાં છપાઈ છે, તેમાં એમણે જૈનધર્મને ઘણોજ પ્રાચીન જણાવેલ છે, અને જૈનોના ચાર વેદ ૧ પ્રયમાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, કરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ ને આદીશ્વર ભગવાને રચ્યા એમ કહ્યું છે અને આદીશ્વરને જૈનીઓમાં ઘણા પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ પુરુષ જૈનીઓના ૨૪ તીર્થંકરોમાં સહુથી પહેલાં યથેલા જણાવ્યા છે.

---

૧૫ વંઝી રા. રા. વાસુદેવ ગોવિન્દ આપટે^૧ ચી. એ. ઇન્દોર નિવાસી એક વખતના વ્યાખ્યાનમાં લખે છે કે—

* १ “ प्राचीनकालमें जैनियों ने उत्कृष्ट पराक्रम वा राज्य-भार* का परिचालन किया है.

२ जैनधर्ममें अहिंसा का तत्त्व अत्यन्त श्रेष्ठ है.

३ जैनधर्ममें यतिधर्म अत्यन्त उत्कृष्ट है—इसमें सन्देह नहीं.

४ जैनियोंमें स्त्रियोंको भी यतिदीक्षा लेकर परोपकारी कृत्योंमें जन्म व्यतीत करने की आज्ञा है वह सर्वोत्कृष्ट है.

५ हमारे हाथसे जीवहिंसा न होने पावे इसके लिए जैनी मितने डरते हैं इतने बौद्ध नहीं डरते ।

बौद्धधर्मदेशोंमें मांसाहार अविकृतासे जारी है । आप स्वतः हिंसा न करके दूसरेके द्वारा मारे हुए बकरे आदिका मांस खानेमें कुछ हर्ज नहीं ऐसे सुभीतेका अहिंसा तत्त्व जो बौद्धोंने निकालाया वह जैनियोंको सर्वथा स्वीकार नहीं है.

७ जैनियोंकी एक समय हिंदुस्थानमें बहुत उन्नतावस्था थी.

* प्राचीनकालमें चक्रवर्ती, महामंडलीक, मंडलीक, आदि बड़े बड़े पदाधिकारी जैनधर्मी हुए हैं. जैनियोंके परमपूज्य २४ खों तीर्थंकर भी सूर्यवंशी चंद्रवंशी आदि क्षत्रियकुलोत्पन्न बड़े बड़े राज्याधिकारी हुए जिसकी साखी जैनग्रंथों तथा किसी किसी अजैनशास्त्रों व इतिहास ग्रंथोंमें भी मिलती है.

धर्म, नीति, राजकार्यधुरन्वरता, शास्त्रदान; समानोन्नति आदि बातोंमें उनका समाज इतरजनोसे बहुत आगे था. ”

१६ रायबहादुर पूर्णेन्दु नारायणसिंह एम. ए. बांकीपुर वाला लखे छे के—“ जैनधर्म पढ़नेकी मेरी हार्दिक इच्छा है, क्यों की में खयाल करताहुं कि व्यवहारिक योगाभ्यासके लिये यह साहित्य सबसे प्राचीन (Oldest) है. यह वेदकी रीति रिवानोसे पृथक् है. इसमें हिन्दुधर्मसे पूर्वकी आत्मिकस्वतन्त्रता विद्यमान है, जिसको परमपुरुषोंने अनुभव व प्रकाश किया है यह समय है कि हम इसके विषयमें अधिक जाने. ”

१७ टी. पी. कुप्पु स्वामी शास्त्री एम. ए. एसिस्टेन्ट गवर्नमेंट मुझियम तंजोरना एक अंग्रेजी लेखनो अनुवाद जैनहितैषी भाग १० अंक २ मां छपाएल छे तैमां जणाव्युं छे के—

१ “ तीर्थंकर जिनसे जैनियोंके विख्यात सिद्धांतोका प्रचार हुआ है वह आर्य क्षत्रिय थे.

२ जनी अवैदिक भारतीय आर्यों का एक विभाग है. ”

सूचना—अमोए ए १७ लेखोनो उद्धार मुन्सी केशरीमल मोती-लाल रांका-अर्जीनवीस-व्याघ्रवालाए छपावेला पुस्तकपरयी केसु छे माटे जिज्ञासुओए ते मंगावी जोइ लेखु.

‘દયે આ પુસ્તકમાંના કેટલાક હિંદી અને ગુજરાતી લેખોનો ટુંકમાં તેજ ખાંપામાં સાર આપીએ છીએ—

૧. “ જૈનધર્મ વિષયે વે શબ્દો ” નામના પોતાના પહેલા લેખમાં વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યેયે લખે છે કે—આર્યલોકોના જૂદા જૂદા વંશોમાં સ્તોત્રો ગવાતાં તે સ્તોત્રોનો સંગ્રહ કરીને કર્મકાંઠ યોજ્યું, તે કર્મોમાં વિધિઓ પ્રાર્થનાઓ નાંખવાથી કર્મકાંઠ વધતું ગયું. મુખ્ય ત્રણ સંહિતાઓ થઈ તેનું સંમિશ્રણ કરવાથી અગ્નિટોમાદિયાગ તૈયાર થયા. તે, પટલાં વધાં વધી ગયાં કે ચેતરમાં વીજ વાવતું હોય કે તેમાંથી ઘાસ કાઢવો હોય તો કરો યાગ. છેવટ કોઈ કોઈ યજ્ઞવિધિમાં તો કંપારી ઉઠે તેવાં દુષ્ટ કર્મ થયાં. તેથી માંસના ઢગલે ઢગલો વેચાવવા લાગ્યા. આ, હિંસાપ્રધાન યાગાદિ કર્મકાંઠ બિલકુલ નિર્રથક છે. એમાં પુરુષાર્થ બિલકુલ નથી, એમ વે વસ્તતના બળા વિદ્વાનોના સમજવામાં આવ્યું, પણ સમાજમાં ચળા દિવસથી ધૂસેલી દુષ્ટ વાવતોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓમાં અલૌકિક ધૈર્ય, જ્ઞાન, અને પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય છે.

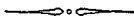
ઇન્દ્રિય દમન કરવું એજ પુરુષાર્થ છે એમ માનનારા પ્રયત્ન જે લોકો હતા તે જૈન હતા. હાલ આપણા આચારો વિચારો એમાં તેમાં

બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ અમારા ભારતીઓ ઉપર ઘણી ક્રિયાઓ
 કરીને વતાવી છે, એ નિર્વિવાદરૂપે સિદ્ધ થાય છે. ખ્રિસ્તી
 ધર્મોપદેશકોમાં જે વ્રત દેખાય છે, અને તત્પંથિયલોકો જેનું મોટું
 માન ધરાવે છે, તે તમામ વ્રતો ઘણા પ્રાચીન કાલમાં જૈનધર્મી-
 ઓમાં હતાં, એમ માનવાને અમોને ઘણાં પ્રમાણો મળ્યાં છે.
 જૈનયતિઓ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં ઘણું ચાતુર્ય વાપરતા,
 જૈનધર્મના ગ્રંથોનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવા લાગીએ તો કાંઈ જૂદીજ
 હકીકતો નજરે પડે છે, હાલના જનસમૂહમાં—જૈન અને બૌદ્ધ
 વિષે મોટી ગેરસમજૂતીઓ થયેલી છે. હિંદુસ્થાનમાં લાલો કરોડો
 લોકો વૈદિક ધર્મ કરતાં એને બિલકુલ જૂદો માને છે, જૈનધર્મી-
 ઓના મંદિરોની ઠઠા નિમત્સના કરે છે. ઘણા સ્મૃતિગ્રંથોમાં,
 શાસ્ત્રગ્રંથોમાં, અને ટીકાગ્રંથોમાં, વેદવાદ્ય માને છે. જૈન-
 ગ્રંથોનું સૂક્ષ્માવલોકન કરી જોતાં જૈનધર્મ એ જૂદો નથી પણ
 ઉપનિષત્કાલીન, અને જ્ઞાનકાંડકાલીન, મહાન્ મહાન્
 ઋષિઓના જે ઉત્તમોત્તમ મતો હતા, તે સર્વે એકત્ર કરીને
 બનાવેલો ધર્મ હોય એમ દેખાઈ આવે છે. જૈનધર્મનું પ્રથમનું
 સ્વરૂપ કહીએ તો વિશુદ્ધ છે એટલે વૈદિકધર્મ તેજ જૈનધર્મ છે.
 જૈનકાવ્યોમાં જૈનપંડિતોના વર્ણનોમાં તેઓ ચારે વેદોમાં નિપુણ

હતા. એવા વર્ણનો મલી આવે છે, કુમારિહ મટ વિગેરે મોટાં મોટાં પુરુષોએ; જૈનધર્મીઓનો નાશ કરી, વૈદિકધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરી, આ બાબતમાં સામાન્યલોકોનો મતમાં અને અમારા મતમાં તફાવત છે તે કહીએ છીએ. કડકડીતતીવ્ર વૈરાગ્યાદિના આચરણોથી, સ્વાર્થત્યાગથી, અને અનેક સદ્ગુણોનો ફેરફાર કરી લોકોને સન્માર્ગ તરફ ઈલાવવા જે સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું; અને વૈદિક ધર્માનુયાયીમાં રહેલા પ્રાચીન ચિત્તશુદ્ધિ, સદાચરણ, ચારિત્ર્ય વિષયોના સંબંધમાં આપણા હૃદયને હરી લેનારા, અને તહીન કરીનેજ છોડી મુકનારા સાહિત્યથી, વિષયરસમાં તન્મય થઈ ગયેલાઓને—માત્ર શ્રવણથીજ ઠેકાણે લાવનાર, જે વિચાર પ્રચલિત કરેલો, તેનો નાશ કુમારિહ મટ વિગેરેના હાપથી બિલકુલ ઘણોજ નથી. ભારતીયલોકોના જે આચાર વિચાર અને ધર્મ સંસ્થાઓ છે. તેઓમાં જૈનધર્મ સંસ્થા અને વિચાર મલી ગયેલા છે. શિવાય કુમારિહ મટાદિકોએ જનોની સાથે ઠેકઠેકાણે વાદવિવાદ કરી પરામત્ત કર્યો, વિગેરે જે દંતકથાઓ છે, તેનું તેટલું સ્વરૂપ નહીં હોઈને દયાનંદસરસ્વતીના સ્વંદન પ્રમાણે—તેમાં લટપટ અને ગ્રામ્યવ્યવહાર વિશેષ દેખાય છે, ભારતીય લોકોમાં ગેરસમજૂતીઓ થવાને જૂદાં જૂદાં કારણો પણ થયાં હતાં, પરંતુ

જૈનધર્મનું અનં બૌદ્ધધર્મનું આદ્યત્વરૂપ તપાસી જોઈશું તો વિશુદ્ધ વૈદિક તેજ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ છે એમ જણાશે. જૈન અને બૌદ્ધ એ વિષે જે અનેક કારણોથી વિરુદ્ધ સંબંધ ઉત્પન્ન થયો તે હવે ખૂલી જઈને જે ધર્મ હાલના હિંદુધર્મમાં વિલીન થઈ ગયેલો છે તે ધર્મના ગ્રંથો તરફ હાલના વિદ્વાનો વદાત્મક અનુકંપાની બુદ્ધિથી જ જોશે તો તેઓને અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન થશે, હાલના જગતમાંના પ્રચલિત ધર્મો તથા બૌદ્ધ અને જૈનધર્મો એનો જેવો જેવો સંબંધ તેઓની નજરમાં આવતો જશે તેમ તેમ આ નવીન મહેલી વિલક્ષણ રત્નોની અગાધ છાણ દેહીને તેઓનું મન: આનંદસાગરમાં તણીન થઈ જશે એટલુંજ આઠેકાળે કહેવું બરાબ છે.

इति वासुदेव न० उपाध्येना पहेला लेखनो सार ॥

૨. ઉપાધ્યેયીના શ્રીજ્ઞા લેખનો સાર નીચે મુજબ—

- ઘણા પંડિતો સાશંક લેખો લખતા રહ્યા છે, એમ કરવાને બિલકુલ કારણ નથી. કારણ જૈનગ્રંથોની યોગ્યતા જોતાં તેના ઉપર અણવિશ્વાસ રાખવાને બિલકુલ કારણ જણાતું નથી. સાધારણપણે સંસ્કૃતભાષાના ગ્રંથો પ્રાચીન હોય છે. જૈનધર્મના ગ્રંથો

તેનાથી પણ પ્રાચીન છે. બૌદ્ધના ગ્રંથો નિર્વિવાદપણે સાધન મનાય છે; ત્યારે બૌદ્ધના ગ્રંથો કરતાં વિશેષ કરી ઉત્તરીય. બૌદ્ધ ગ્રંથો કરતાં જૈનગ્રંથોનું ધોરણ ઘણું જુદું જણાય છે. જૈનધર્મના ગ્રંથોની જે વાસ્તવિક યોગ્યતા છે તેનું તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ લોકાના સમક્ષ મુકવું અગત્યનું છે.

૫ સંબંધી શોધલોહ કરતાં જનધર્મના સંસ્થાપક છેલ્લા તીર્થ-કર “મહાવીર” નામની સ્વેચ્છા કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ જૈનધર્મના અનુયાયીઓમાંની આ એક વ્યક્તિ છે. તેનું નિરાકરણ સચુક્તિ થઈ શકે તેવી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે. આ પ્રમાણે અનેક શુક્તિ પ્રયુક્તિ વતાવી જૈનધર્મના નાયક મહાવીરની અને બૌદ્ધધર્મના નાયક ગૌતમની સર્વથા પ્રકારથી ભિન્નતા વતાવી અંતમાં લલ્યું છે કે મહાવીરના ચરિત્રનું વિવેચન કરવાનું કારણ ઇટલું કે જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ બુદ્ધ ધર્મમાંથી ન હોઈને બિલકુલ સ્વતંત્ર છે. એનો નિકાલ કરતી વખતે ઉપયોગી યશો, ઇત્યાદિ કહીને—પ્રોફેસર ઘેવરનો બૌદ્ધની શાખા તરીકેનો મત, અનેક પ્રમાણોથી અયોગ્ય થઈ જણાવ્યો છે. પ્રો. લેસને પણ જૈનો કરતાં બૌદ્ધને પ્રાચીન ઠરાવવા પ્રમાણો આપ્યાં છે તે યોગ્ય થઈ નથી—જેમ કે પ્રથમ તીર્થકરોની પૂજાવિધિ, બૌદ્ધ પાસેથી જનો.

લીધી તે યોગ્ય નથી, પણ તે વિવિધ વહેની સ્વતંત્ર છે. એમ માનવું
યુક્તિયુક્ત વતાવ્યું છે.

કાલની ગણના વિષે જૈનોનું અધિક છે. બૌદ્ધો કરતાં
અને બ્રાહ્મણો કરતાં એક નવીનજ યોજના કાઢેલી છે. તે બૌદ્ધોના
ચાર મોટા અને એંશી નાહના કલ્પોમાંથી પણ કાઢી શકાય તેમ નથી.
તેમજ બ્રાહ્મણોના કલ્પોમાંથી અને યુગોમાંથી પણ કાઢી શકાય
તેમ નથી. જૈનોની ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી વ્રહ્મદેવની રાત્રિ
દિવસથી નિકળી હોવી જોઈએ, એમ અનુમાન કરીને વતાવ્યું છે.

આગળ જાતાં જૈન અને બૌદ્ધ યતિઓના આચાર વિચાર
ઉપર અનુમાન ચલાવતાં—જૈન અને બૌદ્ધ બ્રાહ્મણધર્મમાંથી નિકળ્યા
હશે ? પણ જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી નિકળ્યો એમ કહેવાને બિલ-
કુલ કારણ મળતું નથી. જુવો કે હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્ઞાનની સંપૂર્ણ
અવસ્થા સુધીનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં માનેલાં છે, પણ એ વિષે
જૈનોનો મત સ્વતંત્ર છે, તેઓની પરિભાષા બ્રાહ્મણો કરતાં, અને
બૌદ્ધો કરતાં બિલકુલ જુદીજ છે. જૈનોના મત પ્રમાણે યથાર્થ
જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. તે આ પ્રકારે—

૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃ-
પર્યવજ્ઞાન, અને ૫ કૈવલ્યજ્ઞાન, એવા પ્રકારનું સામ્યદર્શાવનારું વર્ણન

બૌદ્ધોની અધ્યાત્મગ્રન્થોમાં કંઈ પણ દેખાતું નથી. આગલ જતાં જૈન અને બૌદ્ધોના કેટલાક વિચારો બ્રાહ્મણોની સાથે મળતા છે તે બતાવ્યા છે. જેમકે—પૂર્વજન્મ, પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મ, इत्यादि. પુનઃ જૈનોના તીર્થંકરો ચોવીશ, તો બૌદ્ધોના પંચીશ, આમાં પણ ચોવીશની કલ્પનાન પ્રાચીન ઠરાવી જૈનોને પ્રાચીન ઠરાવ્યા છે.

આમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેટલીક વાતો જૈનધર્મવાલાની બૌદ્ધોથી અને બ્રાહ્મણોથી સરખી અને કેટલીક જૈનોની સ્વતંત્ર બતાવી છેવટમાં નિકાલ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી નિકલેલો નથી. તેનો ઉદ્ભવ સ્વતંત્ર હોવાથી બૌદ્ધધર્મમાંથી વિશેષ લીધું પણ નથી. બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને-ઓએ પણ પોતાનો—ધર્મ, નીતિ, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની કલ્પનાઓ વિગેરે બધો પ્રકાર બ્રાહ્મણો પાસેથી વિશેષ કરી સંન્યાસીઓ પાસેથી લીધેલો છે, અહીં સુધી જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું તે જૈનલોકોના પવિત્ર ગ્રંથોમાં લખેલી દંતકથાઓ વિગેરેને પ્રમાણ માનીને કર્યું હતું.

ધાર્મ સાહેબનો મત એવો હતો કે—જૈનોનો પંચ કેટલાક સૈકાઓ સુધી ક્ષુદ્ર અવસ્થામાં હોવાને લીધે, પોતાના ધર્મગ્રંથો લખેલા નહીં હોવા જોઈએ. વિગેરે-દલીલો ચર્ચા નથી, એટલુંજ

न हतुं पण जैनलोको प्राचीनकाले पण क्षुद्र न होइने, पोताना धर्ममतो विषे केवल उपर उपरनी कल्पनाओ करनारा करतां, विशेष होंशीयारज हता, ए निर्विवाद सिद्ध थाय छे.

जैनोमां जे अग ग्रंथो छे ते पूर्वना हता, श्वेतीं-वर अने दिगंवर ए बन्ने पोताना ग्रंथोना माटे कहे छे के—पूर्वना ग्रंथोनुं ज्ञान जतां जतां बिलकुल चाल्युं गयुं. जो के नवा मतो प्राचीन ग्रंथो लुप्त थवानुं बहानुं घणे ठेकाणे बतावे छे. परंतु जैनग्रंथो माटे एम मानवानुं कारण नयी. पूर्व एटले पेहलां उपलब्ध यएला ग्रंथो, एम मानवुं विशेष योग्य लागे छे एकंदर रीते जैनधर्मनो उद्भव, अने विकाश, बीजाधी न यतां स्वतंत्र छे एम सारी रीते सिद्ध थाय छे. ”

॥ इति उपाध्येजीना बीजा लेखनो सार संपूर्ण ॥

३ लेख त्रीजो पृ. ७८ थी—योगजीवानंदपरमहंसे जनाचार्य श्रीआत्मारामजी महाराजा उपर लखेला पत्रनो सार—“ महात्मन् ? व्याकरणादि नाना शास्त्रोंके अध्ययनाऽध्यापनद्वारा—वैदमत गलेमें बांध मैं अनेक राजा-प्रजाके सभा विजय कर देखा, व्यर्थ मगज मारना है. एक जैनशिष्यके हाथ

दो पुस्तक देखा, वो लेख इतना सत्य, वो निःपक्षपाती, मुझे दिख पड़ा कि—मानो एक जगत् छोड़के दूसरे जगत्में आन खड़े हो गये. आचार्यकाल ७० वर्षों जो कुछ अध्ययन करे, वो वैदिकधर्म बांधे फिरा सो व्यर्थसा मालूम होने लगा,....प्राचीन धर्म, परमधर्म, सत्यधर्म, रहा हो तो जैनधर्म था. जिसको प्रभा नाश करनेको वैदिकधर्म, वो पदशास्त्र वो ग्रंथकार खड़े मये थे....वैदिक बातें कही वो लीई गईं सो सब जनशास्त्रोंसे नमूना इकट्ठी करी है. इसमें संदेह नहीं ” ॥

॥ इति त्रिना लेखनो दुंक सार ॥

४ पृ. ८२ थी—राममिश्र शास्त्रीजीना व्याख्याननो सार—
“ जैनमत छष्टिकी आदिसे बराबर अविच्छिन्न चला आया है.
आजकल अनेक अल्पज्ञजन बौद्धमत और जैनमतको एक जानते हैं यह महाभ्रम .

बड़े बड़े नामी आचार्योंने अपने ग्रंथोंमें जो जैनमतका खंडन किया है, वह ऐसा किया है कि देखकर हांसी आती है
एक दिन वह था कि—जैनसंप्रदायके आचार्योंके हुंकारसे दशों दिशाएँ गूंज उठती थी. ;

भरी मजलिसमें—मुझे यह कहना सत्यके कारण अवश्य हुआ है कि जैनोंका ग्रंथसमुदाय सारस्वत महासागर है. उसकी ग्रंथसंख्या इतनी अधिक है कि—उन ग्रंथोंका सूचिपत्रभी एक महानिवंध हो जायगा. और उस पुस्तकसमुदायका—लेख, और लेख्य, कैसा गंभीर, युक्तिपूर्ण, भावभरित, विशद, और अगाध है—इसके विषयमें इतनाही कहना उचित है कि जिनोने सारस्वत समुद्रमें अपने प्रतिमंथानको डाल कर चिरान्दोलन किया है वेही जानते हैं.

जनदर्शन वेदांतादिदर्शनोंसे भी पूर्वका है तब ही तो भगवान् वेदव्यास महर्षि ब्रह्मसूत्रमें कहते हैं. 'नैकस्मिन्नऽसंभवात्'

वेदव्यासके समय पर जनमत था तब तो खंडनार्थ उद्योग किया गया. यदि नहीं था तो खंडन कैसा और किसका ?

वेदोंमें अनेकांतवादका मूल मिलता है, वेदांतादिकदर्शन-शास्त्रोंका और जनादिदर्शनोंका कौन मूल है यह कह कर सुनाता हूं—उच्चश्रेणिके बुद्धिमान् लोगोके मानसनिगूढ विचार ही दर्शन है. जैसे अजातवाद, विवर्तवाद, दृष्टिस्थितिवाद, परिणाम-

वाद, आरंभवाद, शून्यवाद, आदि दाशनिष्ठोंके निगूढ विचार ही दर्शन है, तब तो कहना ही होगा कि सृष्टिकी आदिसे जनमत प्रचलित है.

सम्बन्धो ? अनेकांतवाद तो एक ऐसी चिज है उसे सबको मानना होगा और लोकोने मानाभी है. देखिये—“सदऽसदभ्यामनिर्वचनीयं जगत्” कहनाही होगा किसी प्रकारसे सत् होकर भी यह किसी प्रकारसे असत् है. तो अब अनेकांत मानना ही सिद्ध हो गया. नैयायिक-तमः को तेनोऽभाव स्वरूप कहते है. वैदांतिक जोरसोरसे खंडन करते है. जैनसिद्धांत-किसी प्रकारसे भावरूप कहते है, और किसी प्रकारसे अभावरूप भी कहते है, तो अब दोनोंकी लड़ाईमें जैनसिद्धांतही सिद्ध हो गया. क्योंकि दोनों सच नहीं, परंतु जैनसिद्धांत ही सच है.

इसी रीतिपर कोई कोई आत्माको ज्ञानस्वरूप कहते है, और कोई ज्ञानावार स्वरूप बोलते है, तब तो कहना ही क्या जैनोका अनेकांतवादही पाया गया.

इसी रीतिपर कोई ज्ञानको द्रव्यस्वरूप मानते है तो कोई वादी-गुणस्वरूप मानते है.

कोई जगत्को भावस्वरूप कहते है, तो कोई शून्यस्वरूप बतलाते है, तब तो अनेकांतवाद अनायाससे सिद्ध हो गया.

कोई कहते है घटादि द्रव्य है, और उनमें रूप, स्पर्शादि गुण है । दूसरा वादी कहता है कि, द्रव्य कोई चीज नहीं है, वह तो गुणसमुदाय रूप है.

कोई कहता है कि आकाश नामक शब्दजनक एक निखयव द्रव्य है, अन्यवादी कहता है कि वह तो शून्य है. कोई वादी कहता है कि, गुरुत्व गुण है, दूसरा कहता है कि, गुरुत्व कोई चीज ही नहीं है, पृथ्वीमें जो आकर्षण शक्ति है उसे गुरुत्वनामक गुण माना है.

मित हित वाक्य पथ्य है, उसीसे ज्ञान होता है, वाग्जालका कोई प्रयोजन नहीं है. " इत्यादि ॥

५ शृष्ट १०१ थी लोकमान्य तिलकना उद्गारो—“पुर्वकालमें यज्ञके लिए असंख्य पशुहिंसा होतीथी इसमें प्रमाण मेघदूतादिक अनेक ग्रन्थोसे मिलते है. रंतिदेव नामक राजाने यज्ञमें इतना प्रचुर बध किया था कि नदीका जल खूनसे रक्तवर्ण होगया, उन

नदीका नाम चर्मवती, प्रसिद्ध है. ब्राह्मण और हिंदुधर्ममें सांत्तमक्षण और मदिरापान बंध हो गया यह भी जैनधर्मका प्रताप है. महावीर स्वामीका अहिंसाधर्मही ब्राह्मणधर्ममें मान्य हो गया ” इत्यादि ॥

६ पृ. १०३ थी—काका कालेलकरना लेखनो सार—विहार-भूमीना प्रवासना वखते महावीर भगवाननी कैवल्यभूमीनामना लेखमां पोते लखे छे के “जैनोनी मूर्तिओज ध्यानने माटे होवी जोइए, चित्तने एकाग्र करवानी शक्ति ए मूर्तिओमां जर छे, पावापुरीमां महावीरखुं निर्वाणस्मरण करावे छे के आ संसारखुं परम रहस्य, जीवननो सार, मोक्षखुं पायेय, तेमना मुखारबिंदमांथी ज्यारे झरतुं हशे त्यारे ते सांमलवा कोण कोण बेठा हशे ? पोतानो देह हवे पडनार छे एम जाणी प्रसन्न, गंभीर उपदेश करी बधी छेछी घडीओ काममां लई लेनार ते परमतपस्वीखुं छेलखुं दर्शन कोणे कर्युं हशे ? तेमनो उपदेश—दृष्टिने पण अगो-चर एवा सूक्ष्मजंतुगी मांडीने अनंतकोटी ब्रह्मांड सुधी सर्व वस्तुजातखुं कल्याण चाहनार ते अहिंसामूर्तिखुं ‘ हार्द ’ कोणे ग्रहण कर्युं हशे ? माणस अल्पज्ञ छे, तेनी दृष्टि एकदेशी संकुचित

સંપૂર્ણજ્ઞાન વિનાની છે, માણસનું સત્ય એકાંગી છે, તેથી વીજાના જ્ઞાનને વલોડવાનો હક નથી. તેમ કરતાં અર્ધમ થાય છે, એમ કહી માનવબુદ્ધિને નમ્રતા શિખવનાર તે પરમગુરુને તે દિવસે કોણે વંદન કર્યું હશે ? । આ શિષ્યો પોતાનો ઉપદેશ આત્મી દુનિયાને પહોંચાડશે, અને તે માનવજાતિને સ્વપનાં આવશે, એવો સ્વ્યાલ તે પ્રણયપુરુષના મનમાં આવ્યો હશે સરો ?

જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્યાદ્વાદવાદનો બરાબર શો અર્થ છે, તે જાણવાને હું દાવો કરી શકતો નથી, પણ હું માનું છું કે—
 “ સ્યાદ્વાદ ” માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણું સૂચિત કરે છે. અમુક દૃષ્ટિએ જોતાં વીજી રીતે દેખાય છે । જન્માંધો જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી દુનિયાની સ્થિતિ છે. આ વર્ણન યથાય નથી એમ કોણ કહી શકે ? આપણી આવી સ્થિતિ છે, છટલું જેને ગળે ઉતાર્યું તેજ આ જગત્માં યથાર્થજ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એકપક્ષી છે, છટલું જે સમજ્યો તેજ સર્વજ્ઞ. વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જે કોઈ જાણતો હશે, તે પરમાત્માને આપણે હજુ ઓલ્સતી શક્યા નથી. આ જ્ઞાનમાંથીજ અર્હિસા ઉદ્ભવેલી છે. સર્વજ્ઞ વિના વીજા ઉપર અધિકાર ન ચલાવી શકાય. પોતાનું સત્ય પોતાના પુરતું. વીજાને તેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી.

एकी वृत्ति तेज अहिंसावृत्ति, आखी दुनिया शांतिने खोळे છે, અસ્ત દુનિયા ગ્રાહિ ગ્રાહી કરીને પોકારે છે, છતાં તેને શાંતિનો રસ્તો જડતો નથી. વિહારની આ પવિત્રભૂમિમાં શાંતિનો માર્ગ ક્યારનો નક્કી થઈ ચુક્યો છે, પણ દુનિયાને તે સ્વીકારતાં હજૂં જાર છે. દુનીયા જ્યારે નિર્ધિકાર થશે, ત્યારેજ મહાવીરનું અવંતારકૃત્ય પૂર્ણતાને પામશે. ” इत्यादि ॥

૭ પૃ. ૧૧૦ થી—આનંદશંકર વાગુભાઈ ધ્રુવના ઉદ્ધારો—
 “ સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દ્વિવિંદુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે—સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આશેષ કર્યો છે તે મૂંઝવણસ્વરૂપ સાથે સંબંધ રાખતો નથી । એ નિશ્ચય છે કે—વિવિધ દ્વિવિંદુદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર, કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણસ્વરૂપે સમનનામાં આવી શકે નહીં. “ સ્યાદ્વાદ ” સંશયવાદ નથી, પણ વિચારું કેતો રીતે અપદ્રોચન કરાવું જોઈએ એ અમને શિસ્તવે છે. ”

૮ પુનઃ પૃ. ૧૧૨ થી—જેમ આધુનિક તટસ્થ પંડિતોના મૈત્રવર્મના તત્વો મોવાર્થી—નંદોદ્ગતાદિક દ્વારા પશ્ચાત્ત વિ-

ચારો ફરતા જાય છે તેમ પ્રાચીનકાલમાં પણ ઘણા પંડિતોના વિચારો ફરેલા છે. તેનું કારણ જૈનોના પૂર્વાડપર વિરોધરહિત અગાધ તત્ત્વોનીજ સુખી છે. જુવો કે—સિદ્ધસેનસૂરિ, ધનપાલ પંડિત, હરિભદ્રસૂરિ એ ત્રણે વ્રાહ્મણ પંડિતોજ હતા. જૈનધર્મના તત્ત્વોને સમજ્યા પછી જેવી રીતે આ આધુનિક પંડિતોએ પોતાના અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા છે તેવી રીતે તે પંડિતો પણ એજ કહી ગયા છે કે—હે વીતરાગ ભગવાન્ જે જે ઉત્તમ તત્ત્વો બીજા મતવાલાઓમાં દેખાય છે, તે તે જૈનધર્મના તત્ત્વસમુદ્રમાંથી નિકાલીને વહાર પડેલા ટિંદુરૂપેજ દેખાય છે. એમ નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ છે ॥

૯ પૃ. ૧૨૨ થી—હેમચંદ્રસૂરિજીના લેખનો સાર—એમણે વીતરાગની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે—હે ભગવન્! વેદ વેદાંતના મતવાલાનાં શાસ્ત્રો એકાંતપક્ષવાલાં, અને તમારાં શાસ્ત્રો—અનેકાંતપક્ષવાલાં ઇટલું જ નહીં પણ તેમનાં શાસ્ત્રો—હિંસાના ઉપદેશથી મિશ્રિત ચણાં, અને તમારાં સર્વજીવોના હિતના ઉપદેશવાલાં. બીજા મતના આચાર્યોએ સરલ ભાવે કાંઈ અયુક્તપણે કહેલું હશે, પણ તેમના શિષ્ય પરિવારે તો કાંઈનું કાંઈ ઉઠડુંજ કરીને રાખ્યું છે. પણ તમારા શાસનમાં એ-વનાવ વનવા પામ્યો નથી. તેમાં તો એ

તમારા શાસનના બંધારણનીજ સૂચી છે. બીજાના મતોમાં પૂર્વાપર વિરોધ, અયયાર્થપણું, અને દેવોનાં ચરિત્રો પણ નિષ્પણાથી શા-
 સ્થોનું બંધારણ થયેલું છે. પણ હે ભગવન્ તમારા શાસ્ત્રોમાં એમ વંચું
 નથી. એન તમારા શાસનની અલૌકિક સૂચી છે. હે ભગવન્ ! તારી
 મૂર્તિ વીતરાગી છે, અને તેમજા દેવોની મૂર્તિઓ પણ વિકૃતિવા-
 લીઓ છે. છતાં પણ તેઓ વિચાર નથી કરી શકતા પણ અમો વધાણ
 મતવાદિઓના સન્મુખ પોકાર કરીને કહીએ છીએ કે—વીતરાગી
 મૂર્તિ જેવી બીજા કોઈ પણ દેવની મૂર્તિ ધ્યાન કરવાને યોગ્ય
 નથી. તેમજ સર્વપદાર્થોના સ્વરૂપનું ચયાર્થજ્ઞાન મેલવવા માટે
 અનેકાંતના માર્ગ જેવો (સ્યાદ્વાદમર્ગ જેવો) બીજો કોઈ પણ
 ન્યાયમાર્ગ, દૂનિયામાં છેજ નહીં એમ જે અમો કહીએ છીએ તે
 શ્રદ્ધામાત્રથી કેહતા નથી, પણ પરીક્ષાપૂર્વક નિઃપક્ષપાતપણાથી
 કહીએ છીએ.

॥ इति लेखसंग्रहे प्रथमभागनी प्रस्तावना ॥

હેવે ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના.

હૉં. હર્મન જેકોબી—જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવનાના પ્રથમ
 માગમાં લખે છે કે—અત્યાર સુધીની ચર્ચા, જનોની પરં-
 પરાગત પદ્ધતિઓની પ્રમાણિતતાઉપરજ ચાલેલી છે. તેથી

વિદ્વાન્ મી. વાર્થના-અભિપ્રાય મુજબ, જૈનોની સાંપ્રદાયિક પરં-
 પરાઓ વૌદ્ધોના અનુકરણરૂપે ઉપજાવી કાઢેલી છે. મી. વાર્થની
 દલીલ એ છે કે-જૈન યુગી શદીઓ સુધી એક નાનો સંપ્રદાય
 હતો. હું પ્રહું હું કે-ચોડા અનુયાયીઓ વડે, પોતાના મૌલિક
 સિદ્ધાંતો અને પરંપરાઓ સુરક્ષિત રાખી શકે છે કે, જે ધર્મને
 એક મોટા જનસમૂહની ધાર્મિક જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાની હોય
 તે ? જૈનોને પોતાના સિદ્ધાંતહું એટલું બહું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું કે, ન
 જેવી વાતમાં મતભેદ ધરાવનારને, પોતાના વિશાળ સમુદાયમાંથી
 જુદા કરી દીધા હતા. આના પ્રમાણમાં-હૉં. લ્યુમને પ્રકટ
 કરેલી સાત નિન્દાઓની પરંપરા છે. આ સઘલી હકીકતો ઉપરથી
 સિદ્ધ થાય છે કે, જૈનોની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માન્યતા પણ સુનિશ્ચિત
 સ્વરૂપવાળી હતી. જેવી રીતે જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો સિદ્ધ થઈ
 શકે છે, તેવીજ રીતે ઐતિહાસિક વાતો પણ સિદ્ધ થઈ શકે
 તેવી છે. જો કે દરેક સંપ્રદાયને-પોતાનો સંપ્રદાય, આપ પુરુષથી
 ઉતરી આવેલો છે-એમ વતાવવાને ગુરુપરંપરાનાં નામો ઉપજાવી
 કાઢવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ કલ્પસૂત્રમાં-સ્થવિરો, ગણો,
 અને શાસ્ત્રાની નામાવલી છે, તે કલ્પી કાઢવામાં જનોને કોઈ પણ
 પ્રકારનું પ્રયોજન હોય તેમ હું માની શકતો નથી. આટલું સિદ્ધ

करी बताववाची ए सिद्ध थाय छे के जैनो तेमना आगमोनुं स्वरूप नकी थया पेहलां पण-पोतानो धर्म, संप्रदाय, तेमज अन्यदर्शनीयसिद्धांतोना संमिश्रण योगे उत्पन्न यती भ्रष्टताथी, तेने बचावी सुरक्षित राखवा माटे, योग्य गुणसंपन्न हता. जे जे बानत करी शकवानुं सामर्थ्य हतुं, ते सयलुं तेमणे संपूण रीते कर्युं हतुं । आ चर्चा उपरथी जैनसाहित्यना कालनी चर्चा उपर आवी जइए छे.

जैनसिद्धांत वीरनिर्वाण पछी ९८० (अथवा ९९३) मां देवद्विगणिना अव्यक्षपणा नीचे निश्चित करवामां आव्यो हतो. तेनी पेहलां-तेओ शिखवती बज्जते लिखितग्रन्थोना उपयोग करता नहोता. आ, हक्कित तत्त्वन साची छे. एतो मांग्येज मानी शकाय के-सर्वथा नज लखता होय. ब्राह्मणोनी माफक जैनोतुं एवुं मानवुं तो हतुंज नही के, लिखितपुस्तको अविश्वस्य छे. ज्यां सुधी जैनयतिओ भ्रमणशील जीवन गुजारता त्यां सुधी तेमने लागु पडे तेवुं छे. इत्यादि ॥

हवे आपणे जैनोना पवित्र आगमोनी रचनाना समय-विषयक विचार करीए, संपूर्ण आगमशास्त्र ग्रथमतीर्थकरतुंज प्ररूपेछुं छे-ए जातना जैनोना विचारतुं निराकरण करवा खातरन,

હું અહીં સૂચન કરું છું. કે-સિદ્ધાંતના મુખ્ય ગ્રંથોનો સમય નક્કી કરવા માટે આના કરતાં વધારે સારાં પ્રમાણો એકત્ર કરવાં જોઈએ- ગ્રીક્સે ડ્યોતિષ્શાસ્ત્ર ઇ. સ. ની ત્રીજી, અગર ચોથી, શતાબ્દિમાં હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું હતું. તે સમય પહેલાં જૈનોનાં પવિત્ર આગમો રચાયાં હતાં. બીજું પ્રમાણ તેની ભાષાવિષયક છે. તેમાં અનેક તર્ક વિતર્કના અંતે-ઇ. સ. ની શરૂઆત પહેલાં રચાઈનાં માનવાં જોઈએ, એમ કહી છેવટ-ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના પ્રથમ ભાગમાં સ્થિર કરીએ તો તે સ્પષ્ટ નહીં ગણાય. તથાપિ એક વાત અહીં ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે તે એ છે કે- શ્વેતાંવરો અને ડિગંવરો એ વસ્તુને કહેવું એ છે કે-અંગો શિવાય પહેલાંના કાલમાં તેનાથી વધારે પ્રાચીન એવાં ચૌદ પૂર્વો હતાં, તે પૂર્વોનું જ્ઞાન-નષ્ટ થતું થતું સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું. આવા પ્રકારની પ્રાચીન પરંપરા માની લેવામાં ઘણી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાતમાં (પ્રાચીન પરંપરાની સત્યતાના વિષયમાં) શંકા કરવાને કોઈ કારણ જણાતું નથી. પૂર્વોનું જ્ઞાન વ્યુચ્છિન્ન થતું ચાલ્યું હતું, એવી જે હકિકત છે તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. અમો- એ એવો સુલાસો કરેલો છે કે-પૂર્વો તે સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો હતા, તે પછી તેનું સ્થાન નવા સિદ્ધાંતે લીધું હતું, તે શુક્તિસંગત છે.

આવી રીતે પ્રાચીન સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવામાં શું પ્રયોજન હશે ? આ વિષયમાં કલ્પના શિવાય અન્ય કોઈ ગતિ નથી.

આ ઉપરાંત એ પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, મહાવીર કોઈ એક નવા ધર્મના સંસ્થાપક ન હતા, પરંતુ જેમ મેં સિદ્ધ કરેલું છે કે, તેઓ એક પ્રાચીન ધર્મના સુધારક માત્ર ન હતા. જૈનધર્મ એ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થયેલો છે. પરંતુ કોઈ અન્ય ધર્મની અને ખાસ કરીને બૌદ્ધધર્મની શાખા રૂપે બિલકુલ પ્રવર્તેલો નથી.

પૃ. ૩૦ ધી-ડો. હર્મન જેકોબીની જૈનસૂત્રો પરની પ્રસ્તાવનાના ચીજા ભાગનો સાર—

જૈનસૂત્રોના મારા ભાષાંતરના પ્રથમ ભાગને પ્રકટ થયેલ દશ ચર્પ ચયાં. તે ડરમ્યાન-પ્રો. લ્યુમન, પ્રો. હોર્નલ, હોમેટ ચુલ્હર, ડૉ. ફુલ્હર, એમ. એ. વાર્થ, મિ. લેવીસ રાઈસ, આદિ યુરોપીયન અનેક વિદ્વાનો દ્વારા જૈનસૂત્રોનાં ભાષાંતર શિલાલેખો વિગેરે વહાર પઢવાથી, જૈનધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષયક આપણા જ્ઞાનમાં ઘણા મહત્વનો વધારો થયો છે. એ સ્માત્ર કલ્પનાને—આ વિષયમાં ચોડોજ અવકાશ રહેશે.

અહીં કેટલાક વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા
ઇચ્છું છું.

જેઓ જૈન અથવા આર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ જ્યારે
બૌદ્ધધર્મ સ્થપાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે એક મહત્વશાલી સંપ્રદાય
તરીકે ક્યારનાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા હતા. આ વિષયની સિદ્ધિમાં
બૌદ્ધનાજ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાતા ૧ અંગુત્તરનિકાય,
૨ મહાવગ્ગ, ૩ દીઘનિકાય, ૪ શુદ્ધધોષની ટીકા આદિ
અનેક ગ્રંથોનાં ઉદાહરણો આપી, સર્વ પ્રકારથી સિદ્ધ કરીને
વતાવ્યું છે. જેમકે બૌદ્ધગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે ‘નાતપુત્ત-સર્વજ્ઞાન અને
સર્વદર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરે છે.’ એ પ્રકારનું જે કથન છે
તેને માણ આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે-આ તો જૈનધર્મનું
ખાસ એક મૌલિક મંતવ્યજ છે.

પૃ. ૪૧ માં લખ્યું છે કે-“ પાપ એ આચરનારના આશય

---

૧ જૈનોના સંકેત મુજબ અસત્ય નિરૂપણ કરેલું નથી પણ સત્યરૂપેજ
થઈ છે, કેમકે-સૂક્ષ્મનિગોદના, પૃથ્વી, જલ, આદિ પાંચ સ્થાવરના,
વેદંદ્રિય, તેજેન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને છેવટ સન્મૂર્છન પંચેન્દ્રિયના જીવોને મન
હોતું નથી, છતાં પાપનો બંધ તો થાય છે, તેથી પાપનું બંધન કેવલ
આશયથીજ થાય છે તેમ નથી, પણ મિથ્યાત્વાઽવૃત્તિ આદિના યોગે આશય

ઉપર આધાર રાખે છે, બૌદ્ધના આ એક મહાન્ સિદ્ધાંતને, જૈનોએ મિથ્યાકલ્પિત અને મૂર્ખતાપૂર્ણ ઉદાહરણ સાથે મેલવી ઉપહાસ્ય પાત્ર બનાવી દીધો છે.

જૈનવિષયે બૌદ્ધોએ કરેલી ભૂલ. પૃ. ૪૭ માં “ચાતુયામ” પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે, તેને મહાવીર ઉપર આરોપિત કરવામાં સુલ કરેલી છે. બૌદ્ધોની આ ભૂલદ્વારા મહાવીરના સમયમાં પણ પાર્શ્વનાથના શિષ્યો વિદ્યમાન હતા.

પૃ. ૪૮ માં બીજી ભૂલ—નાતપુત્રને અગિયેસન કહે છે પણ મહાવીરનો એક મુખ્ય શિષ્ય જે સુધર્મા હતો તે અગ્નિ-વેશ્યાયન હતો તેથી શિષ્યનું ગોત્ર ગુરુને લગાદી વેવડી ભૂલ થવાથી મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માની સાક્ષી આવે છે.

પૃ. ૫૦ બૌદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે નિર્ગ્રંથોનો (જૈનોનો) સંપ્રદાય એક મોટા સંપ્રદાયરૂપે ગણાતો હોયો જોઈએ, કેમકે બૌદ્ધપિટકોમાં—એ નિર્ગ્રંથોમાંના કેટલાકને વિરોધી અને કેટલાકોને અનુયાયી થયેલા વર્ણવેલા છે, પણ નિર્ગ્રંથોનો એક

વિના પણ પાપ વંચાય છે. તેથી તે વિષયનું સંકેત ધ્યોતિયપણે થઈ શકે નથી, એમ શાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે.

સંપ્રદાય.

નવીન સંપ્રદાય છે એમ સૂચનમાત્ર પણ નથી. આ ઉપરથી અનુ-
માન કરી શકીએ છીએ કે—નિર્ગ્રંથો બુદ્ધના જન્મ પેહલાં ઘણા
છાંવા કાલથી અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે.

પૃ૦ ૬૧ થી—વીજી એક શાવતદ્વારા પણ જનોની પ્રાચીન-
તાને ટેકો મળે છે.

ગોશાલે મનુષ્ય જાતિની છ વર્ગમાં વહેંચણી કરી હતી, તે
વર્ગમાંના ત્રીજા વર્ગમાં નિર્ગ્રંથોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

જો તેન અરસામાં હયાતીમાં આવ્યા હોત, તો તેમની ગ-
ણના યાસ તરીકે કદાપિ ન કરવામાં આવી હોત.

પુનઃ પૃ૦ ૬૨ માં—મર્હિદ્ધમનિકાયથી સચ્ચકનો ડાહલો
આપી જણાવવામાં આવ્યું છે કે—નિર્ગ્રંથોનો સંપ્રદાય બુદ્ધના સમ-
યમાં સ્થાપિત થયો હોય તેમ માન્યેજ માની શકાય.

પૃ૦ ૬૨ થી—બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયમાં પ્રચલિત
એવા અન્ય તાત્ત્વિક વિચારોના વિષયમાં જૈન તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં
મહી આવતી નોંધો ગમે તેટલી જુન હોય તો પણ તે નામાંકિત
કાલના ઇતિહાસકારને અતિ મહત્ત્વની છે.

એક બાજુએ આ બધા પાપંડીમતોમાં મહી આવતી પરસ્પરની

કેટલીક સામ્યતા, અને ધીમી વાજુએ જન અને બૌદ્ધોની જળાતી વિશિષ્ટતા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે—કેટલાક વિચારો પાલંડિઓમાંથી લીધા હતા, અને કેટલાક તેમની સાથેના વાદવિવાદની અસરથી ઉપજાવી કાઢ્યા હતા.

૫. ૬૨ થી—અજ્ઞેયવાદની બુદ્ધના ઉપર કેટલી વધી અસર થઈ હતી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

૫. ૭૨ થી—જૈનધર્મ એ એક પ્રાચીનકાલથી ચાલતો આવેલો ધર્મ હોય, મહાવીર બુદ્ધ કરતાં વધારે જૂનો છે. કેમ કે—સગલી વસ્તુ ચૈતન્યયુક્ત છે એમ વતાવતો સચેતનવાદ છે.

૫. ૭૩ થી—જનવર્મની પ્રાચીનતાનું થીજું ચિન્હ વેદાંત અને સાંખ્ય જેવાં સૌથી પ્રાચીન વ્રાહ્મદર્શનોની સાથે રહેલી સિદ્ધાંતવિષયક સમાનતા છે.

વૈશેષિક દર્શન સાથે જૈનોના વિચારો, કેટલાક મળતા અને કેટલાક જુદા હોવાથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ તેના પછી થઈ, એવો જે મત ઠોઠાં ઘાંઠારકરે ઉપસ્થિત કર્યો છે, તેની સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી. इत्यादि कही छेवટમાં વઢ્યું છે કે—વૈશેષિક પાર્થિવાદિક ચાર પ્રકારનાં શરીરો માને છે, પણ જૈનો પૃથ્વી આદિ ચાર કાય, તેના સૂક્ષ્મ વિભાગો, તેની સાથે એક એક

વિશિષ્ટ આત્મા રહેલો માને છે. આ જડ-ચૈતન્યવાદના સિદ્ધાંત ઉપર અસલ સચેતનવાદનું વિશેષ પરિણામ છે. વૈશેષિકોષ-લૌકિક પુરાણો ઉપરથી ગોઠવેલો છે. આ વસ્ત્રમાં જૈનમત વધારે પ્રાચીન છે. વૈશેષિકના ચાર શરીરવાલા કરતાં પળ, તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે વિકાશક્રમના સમયનો જૈન છે. વેદાંત અને સાંકળના મૂલ-તત્ત્વમૂત વિચારો જૈનવિચારોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તેથી જનો તેમના વિચારો સ્વીકારી શકે નહીં. ઇત્યાદિ કહી આગલ જતાં, જનઆગમોનો કેટલોક ઝહાપોહ કરીને કહે છે કે આ ગ્રંથનો વાંચનાર, માપાંતરકારનો અભિપ્રાય જાણવાની આશા રાખતો હોવાથી હું અત્યંત સંકોચ-પૂર્વક, મારો મત જાહેર કરું છું કે જૈનસિદ્ધાંતપ્રત્યોના ઘણા સરા ભાગો, પ્રકરણો તથા આલાપકો સરેસર જૂના છે. અંગોનું આલેખન પ્રાચીનકાલમાં (પરંપરાનુસાર મદ્રજાહુના સમયમાં) યયું હતું. ઇત્યાદિ વિવેચન કરીને ઉત્તરાધ્યયનાદિકની વિશેષ ઝહાપોહ કરીને આ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના પૂરી કરી છે.

૩૫૦૯૦ થી ૬૦૦ ઓ. પરટોલ્ડના વ્યાખ્યાનનો સાર-
ધર્મોની સરસ્વામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મવાદ્યને કયું સ્થાન

આપી શકાય, અને તેના વિજ્ઞાનમાં કેટલું મહત્ત્વ છે એ મતાવન મારો પ્રયત્ન છે.

ધર્મોની સરલામળીનું વિજ્ઞાન, એ શાસ્ત્ર નવીનજ છે.

પ્રથમ-ઈ. સ. ૧૮ માં શકમાં અંગ્રેજી તત્ત્વવિવેચનપદ્ધતિમાં અને જર્મનીના ધાર્મિક તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં બીજરૂપે જોવામાં આવે છે, પણ પ્રો. મેક્સમૂલ્લરે પદ્ધતિસર સ્વરૂપ આપેલું. પછી ધણા વિદ્વાનોએ વૃદ્ધિગત કરેલું. પ્રો. ટીલે આ સર્વ ધર્મવિજ્ઞાનની પુનર્વટના કરી સ્વરો પાથો નાખ્યો છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર સમજવામાં આવતું ગયું. આ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ માટે, જે ગૃહસ્થોએ જે સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી. આ શાસ્ત્રનો હેતુ સ્વરો ધર્મ કયો, અને કેવલ નામનો કયો, અને ધર્મના વિકાસનો કાલ કયો, એ ઠરાવવાનો ઉદ્દેશ છે. એ કામ પ્રો. મેટેટ વિદ્વાને સારી રીતે કરી મુકેલું છે. આ પંડિતના મતથી કનિષ્ઠધર્મનું સ્વરૂપ આસ્ટ્રેલીયામાં-ટેટ્સ અને માન, એ બેમાં દિગ્ગોચર થાય છે. હવે ધર્મનો સ્વચ્છતમ સ્વરૂપ ઠરાવવાનો બાકી રહે છે.

પોતાને અત્યુચ્ચ સમજનારા અનેક ધર્મો વિચરતા છે. કયો ધર્મ અત્યુચ્ચ એ ઠરાવવો અશક્ય નથી પણ કઠીન છે. આ વિચાર કરવા સામાન્યથી ધર્મના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખતાં

જેમનું સ્વરૂપ ઘટ્ટિંગત થયું છે—એવી નિઃસંશય વે જાતિઓ છે. ‘ સંમેટિક ’ અને ‘ આર્ય ’ એ વે છે. સંમેટિકમાં—ખ્રિસ્તી, યાહૂદીન, મુસલમીન, આરબ વિગેરે છે. આર્યપૂર્વકાલના હિંદુસ્થાનમાં વે વિશિષ્ટ જાતિઓના ધર્મ હતા. આ વન્ને વર્ગ જીવદેવસ્વરૂપના હતા કે, એક વર્ગ જીવદેવસ્વરૂપનો ચડેને બીજો જડદેવસ્વરૂપનો હતો, એ યથાર્થ કહી શકાય નહીં. તેમાં જડદેવસ્વરૂપનો પ્રાદુર્ભાવ કાંઈક ગૂઢકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો, ઉન્માદઅવસ્થામાં અથવા આનંદાતિરેકમાં મગ્ન થવાથી થયો.

જીવદેવસ્વરૂપવાલો જે બીજો વર્ગ હતો, તેમાં—વૈરાગ્ય, અને તપસ્વિવૃત્તિનો સંબંધ હતો. આ વે તત્ત્વથી આર્યધર્મના જુદા જુદા ધર્મ ઉત્પન્ન થયા.

અત્યાર સુધીનું વિવેચન, ઉપોદ્ઘાતરૂપે થયું. હવે યૂરોપિયન-પદ્ધતિથી જૈનધર્મનો વિચાર કરવાનો છે. આ દેશમાં—ધર્મવિચારોમાંથી જૈનધર્મ ઉત્પન્ન થયો એમ માનવાની સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. આ મત સામાન્યથી યૂરોપિયન પંડિતોમાં પ્રચલિત છે, પણ એ મત મૂલ ભરેલો છે.

જૂની શાલાના યૂરો. વિદ્વાનો એવું માનતા હતા કે—મહાવીર ગૌતમબુદ્ધ કરતાં જરા મોટા સમકાલીન હતા । તેમણે જ જૈનધર્મની

સ્પોષના કરી, આ મત મૂઝ મોરો સિદ્ધ થયો છે. હાલના યુરોપિયન વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે—જૈનધર્મનો સંસ્થાપક પાર્શ્વનાથ હોઈને મહા-વીર જાગૃતિ કરનાર હતા. જૈનોની પરંપરા પ્રમાણે તો જૈનધર્મ અનાદિનો હોઈને અનેક વ્યક્તિઓ તરફથી જાગૃતિ મળી છે. તેજ ચોવીશ તીર્થંકરો અથવા જિનો છે. આ મતને નિ.સંશય અત્તરૂં ઇતિહાસનો આધાર મળે છે. કયો આધાર ? એ, કહેવું કઠીન છે. તો પણ નીતિ એ વિષય ઉપર—હેરિટગ્સ સાહેબના મન્યમાં અને પ્રો. જેકોબીના નિબંધમાં “ જૈનધર્મે પોતાના કેટલાક મતો પ્રાચીન જીવદેવના ધર્મમાંથી લીધેલા હોવા જોડે ” એવું કહેલું હોવાથી પ્રત્યેક પ્રાણી તો શું પણ વનસ્પતિ અને સ્તનિજ પણ જીવસ્વરૂપજ છે. એવો જે તત્વ છે તે મહાશ્વનો છે, આ કારણથી જૈનધર્મ એ અત્યંત પ્રાચીન છે. જૈનોના નિમ્નન્યોનો ઉલ્લેખ વેદોમાં પણ મળે છે તેથી આ મારા કમનની પ્રતીતિ થશે.

લોકોને જૈનધર્મનો વિચાર મહાવીરના પછીથી કરવો પડે છે. અથવા શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઉપરથી કરવો પડે છે. જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ અનાર્થ લોકોની પ્રવૃત્તિ ચયા પછીથી જાણું દેખાઈ રહ્યું છે, પણ તેજ સ્વરૂપ આર્યધર્મનો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ છે. જૈનધર્મનું મૂલકામ, ધર્મના મૂળ ઉપર ફટકો મારનારા—પ્રાહ્લ-

જોનો જ નાસ્તિકવાદ અને અજ્ઞેયવાદ કહેવામાં આવે છે તેને અને મહાવીરની સુધારણા પેહલાં—બ્રાહ્મણધર્મના વિધિવિધાનમાં જે કેવલ અત્યાચાર થયેલો હતો તેને પાછો હઠાવ્યો તે હતું.

જૈનધર્મનો બૌદ્ધધર્મ જેટલો જો કે વિસ્તાર થયો નથી, પણ તેનુંજ મહત્વ હિંદુસ્થાનવાલાને વધારે છે.

કારણ જૈનધર્મવાલાની ક્રિયા સરુ થવાથી, પાછલના વિચારોનો વધારો થવાથી વચાવ થતો ગયો.

જૈનધર્મનું સ્વરૂપ મહત્વ ધર્મના અંગોની ચયાપ્રમાણ વહેચણી થવાને લીધેજ છે. તેનો થોડો ઘણો સુલાશો કરું છું.

પ્રત્યેકધર્મના—૧ ભાવનોદ્દીપક કયા પુરાણો, ૨ સુદ્ધિ-વર્દ્ધક તત્ત્વવિજ્ઞાન, અને ૩ આજ્ઞાસ્વર્દ્ધક કર્મકાંડ, એ ત્રણ મુખ્ય અંગો હોય છે.

ઘણા સરા ધર્મોમાં—વિધિવિધાનરૂપ જે કર્મકાંડ તેનોજ પ્રચાર થઈ, ઇતર બે અંગો ગૌણપણે થઈને રહેલાં હોય છે. અને ભાવનોદ્દીપક કયા પુરાણોનું અંગ માત્ર લોકપ્રિય હોય છે. વૌધિક એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ, આર્યધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. પણ એ ત્રણે અંગોની એકલા જૈનધર્મમાંજ સર-

સ્વોપજાતી વહેંચણી કરેલી હોવાથી, પ્રાચીન બ્રાહ્મણધર્મ, અને બૌદ્ધધર્મ, એમાં બૌદ્ધિકઅંગોનું વિના કારણ મોટાપણું બતાવેલું છે.

બીજા ધર્મના પ્રમાણમાં જૈનધર્મવાલાને કયું સ્થાન આપી શકાય ? તેનો નિશ્ચય કરવા, તેના અંતરંગનો યોદ્ધો અધિક વિચાર કરીએ.

જૈનધર્મને વધા ધર્મોથી વિશેષ મહત્વ કેમ પ્રાપ્ત થયું છે તેજ હું બતાવું છું.

દેવ વિષયોના સંબંધે, જૈનધર્મનો પ્રમાણ તરીકે માનેલો મત, એજ તેનામાં પેહલી મોટી મહત્વની વાત છે. જૈનધર્મ મનુષ્યોત્સારી (નરથી નારાયણ સુધી ચઢેલો). ધર્મ ઠરે છે. વૈદિકધર્મ, અને બ્રાહ્મણધર્મ, એ પણ મનુષ્યોત્સારી છે સ્વરા, પણ તે કેવલ ઔપચારિક છે, કારણ દેવ પટલે કોઈ મનુષ્યાતીત પ્રાણી છે, તેને મંત્રોચી વશ કરી, રૂપ પ્રાપ્તિ કરી છેવું માની લીધેલું છે. પણ સ્વરૂં મનુષ્યોત્સારીપણું જૈન અને બૌદ્ધમાંજ દેસાઈ આવે છે. બૌદ્ધનો ઈશ્વરવિષયક મત ઘણોજ જુદો બની ગયો છે, મૂલમાંજ તે અનીશ્વરવાદી હતો કે કેમ ? એવો સંશય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

જનોની દેવવિપયક કલ્પના, વિચારીપુરુષોના મનમાં આવી શકે તેવી છે. દેવ એ પરમાત્મા છે, પણ જગત્નો સ્રષ્ટા અને નિયંતા નથી, પૂર્ણવિસ્થાને પોંહેવેલો—જીવજ હોઈને, અપૂર્ણ-વિસ્થાવાલાની પેઠે, જગત્માં પાછો આવવાનો અશક્ય હોવાને લીધે પૂજ્ય અને વંદનીય થયો છે.

આજ વાતમાં મને જૈનધર્મનો અત્યુદાત્ત સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યો છે.

બૌદ્ધિકવિપયોની ઉત્તમ પરિપુષ્ટિ કરવાને માટે તેટલાજ ઉચ્ચતમ ધ્યેયને (દેવની મૂર્તિને) જનધર્મવાલાએ હાથે ધર્યો છે.

આ વધાં કારણોને લીધે જૈનધર્મને આર્યધર્મનીજ નહીં, પણ એકંદર સર્વધર્મોની પરમ મર્યાદાવાલો સમજીએ તો પણ કોઈ પ્રકારની હરકત આવે તેમ નથી. આ પરમ સીમાવાલા જૈનધર્મને મોટું મહત્વ પ્રાપ્ત થઈ છે. ધર્મની સરસામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મવાલાને ઇટલુંજ એક મહત્વ નથી પરંતુ જૈનોનું—
૧ તત્ત્વજ્ઞાન, ૨ નીતિજ્ઞાન, અને ૩ તર્કવિદ્યા, પણ તેટલાંજ મહત્વવાળાં છે.

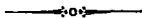
અહીં જૈનોના નીતિશાસ્ત્રની—બેજ વાતાનો ઉલ્લેખ કરું છું. તેમાં પેહલી એ છે કે—જગત્માંના સર્વ પ્રાણીઓને સુખ સમાધાનથી.

એકત્ર કેવી રીતે રેહતાં આવે ? આ પ્રશ્નના આગલ, અનેક નીતિ-
 વેત્તાઆને હાથજ ટેકવા પડ્યા છે. આ વિષયનો સંપૂર્ણ નિર્ણય
 આજ સુધી કોઈ પળ કરી શકેલો નથી. પણ જૈનશાસ્ત્રમાં વહુજ
 સરલ રીતે કરીને ગુકેલો છે. વીજાઓને દુઃખ ન દેવું અગર
 અહિંસા આ વાતનો કેવલ તાર્કિક વિધિથીજ નહીં, પણ સ્ત્રિસ્ત્રી
 ધર્મમાંની—તત્સદશ દશ આજ્ઞાઓ કરતાં, અધિક નિશ્ચયથી
 અને કડકપણાથી, તેનો આચાર કહેલો છે, તેટલીજ સુલભતાથી
 તથા પૂર્ણતાથી, તેનો સુલાસો જૈનધર્મમાં કરેલો છે. વીજો પ્રશ્ન
 સ્ત્રી પુરુષોના પવિત્રપણાનો છે. જૈનધર્મને સર્વધર્મની, વિશેષથી
 આર્યધર્મની પરમ, હૃદવાલો માનવો જોઈએ. વૌદિક વિષયોને
 પણ વાજુ ઉપર ન મુકતાં જૈનધર્મની વાજુ ઘણી મજબુત રચાઈલી
 છે. સ્ત્રિસ્ત્રીધર્મમાં વૌદિક પ્રશ્નોનો વિશેષ ઉઘાપોહ કે વિવેચન
 થયેલું નથી.

ટુંકમાં સારાંશ એ છે કે—ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વો અને જ્ઞા-
 નની પદ્ધતિ એ બંનેની દૃષ્ટિએ જોતાં—જૈનધર્મ ધર્મની સરલા-
 મણીવાલા શાસ્ત્રોમાં ઘણોજ આગલ પહોંચેલો છે, એમ તો માનવું
 જ પડે છે. અને દ્રવ્યોનું જ્ઞાન કરી લેવાને માટે, તેમાં જોઢી
 કીધેલા—સ્યાદાદત્તંજ એક સ્વરૂપ જુવો પડેલે વસ છે.

ધર્મના વિચારોમાં જૈનધર્મ એ એક નિઃસંશયપણે પરમ હૃદવાળો છે. અને તે કેવલ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિથી સર્વ ધર્મોનું એકીકરણ કરવાને માટેજ નહીં, પણ વિશેષપણાથી, ધર્મોના લક્ષણ સમજવાને માટે અને તેનાં અનુસારથી સામાન્યપણે ધર્મની-ઉપપત્તિ સંગત કરી લેવાને માટે તેનો કાલજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે ॥

૪ પૃ. ૧૦૮ માં—હૉં. એલ. પી. ટેસીટોરી અને હૉં. હર્ટલ એ બન્ને વિદ્વાનોના લેખોમાંના માત્ર એક ફક્તરાથી 'જૈનધર્મના તત્ત્વોની દિશા કેટલી વધી ઊંચી છે એટલુંજ જણાવવામાં આવ્યું છે.

૧ પૃ. ૧૦૯ માં 'જૈનદર્શન અને જૈનધર્મ.' મૂલ લેખક-મિ. હર્વર્ટર વારન સાહેબ છે, તેમાં જૈનોના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોની ટુંક નોંધ કરી ચતાવેલી છે. ॥ इति यूरोपियन लेखकोना लेखोना संग्रहरूप द्वितीय भाग संपूर्ण ॥

સૂચના.

પ્રાયે આ પુસ્તકમાં જણાવેલા લેખોના લેખકો શોષક દશામાં રહીને પણ ઘણાજ આગલ વધીને લલતા રહ્યા છે, એ નિઃસંશય છે. જૈનોના તત્ત્વો પણ હજુ ગૂઢ દશામાં રહેલા છે, માટે લેખકોના બધાજ વિચારો, જૈનોને સમ્મત થઈ ગયાની, કો-ઈજ મૂલ કરવી નહિ.

આ પુસ્તકમાં લેખો તથા પ્રસ્તાવનામાં આપેલા ફકરાઓં મઠ્ઠી ૩૪-૩૬ મહાશયોના અભિપ્રાયો જણાવવામાં આવ્યા છે, તે જનતાને વિશેષ ઉપયોગી નિવડે અને તેથી કોઈને પુનરાવૃત્તિ છપાવવાનો વિચાર થાય તો અમારા તરફથી કોઈ પણ પ્રતિબંધ નથી.

કાલનીપૂર્વક સંશોધન કર્યું છે છતાં કોઈ સ્પષ્ટ અશુદ્ધિ જણાય તો તે સુધારી યાંચવા મલામળ કરીએ છીએ.

સીનોર.
(રેવાકાંઠા)
તા. ૧-૧૦-૨૩

સંગ્રાહક—

મુની શ્રીઅમરવિજયજી મહારાજ.

પ્રથમ ભાગના ૧૩ લેખોની

અનુક્રમણિકા.

- ૧ લોકોમાં ચાલતા વૈદિક ધર્મનું હિંસાથી દૂષિતપણું, અને જૈનધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મની વિશુદ્ધવૈદિકધર્મતા.
લેખક-વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યે. .... પૃ. ૧ થી.
- ૨ જૈનધર્મની ધર્મના વિષયમાં પૂર્ણ યોગ્યતા જેન અને બૌદ્ધ-ધર્મના નેતાઓની મિત્રતા, જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ વૈદિકથી, કે બૌદ્ધથી, इत्यादिक અનેક વિકલ્પોની સાથે છેવટમાં સ્વ-તંત્રતાની સિદ્ધિ-લે. વાસુદેવ ન. ઉપાધ્યે. પૃ. ૨૧ થી.
- ૩ ઉપરના બંને લેખોનો સંગ્રહકારે આપેલો સાર. પૃ. ૬૯ થી.
- ૪ જૈનધર્મનાં માત્ર બેજ પ્રસ્તુતકના વાચનથી જૈનધર્મની પૂર્ણયોગ્યતાનો, અને ચાલતા વૈદિકધર્મની અયોગ્યતાનો, એક પરમહેસને થયેલા લ્યાલનો પત્ર.... પૃ. ૭૮ થી.
- ૫ જેમાં ધર્મની અનાદિતા, બૌદ્ધધર્મથી મિત્રતાં, એકાંત

૫. વેદિકાઽનુયાયી પક્ષના સર્વમતોને, પોતાના સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતથી પોતાના મતમાં મેલવી લેવાની સત્તા છે તેજ જૈનધર્મ.લે.૦ વૈષ્ણવોચાર્ય 'શમમિશ્ર શાસ્ત્રીજી. પૃ. ૮૨ થી.
૬. યજ્ઞમાં થતી હિંસાના નિરોધનું માન જૈનધર્મવાલાનેજ છે-
લે.૦ લોકમાન્ય ટિલક. ... . પૃ. ૧૦૧ થી.
૭. જૈનધર્મના સ્યાદ્વાદમાં માનવગુદ્ધિનું એકાંગીપણું રહેલું છે. અને વિહારની પુણ્યભૂમીમાં બે મહાપુરુષો, જેમાંના એક શ્રીમહાવીર અને બીજા શ્રીગુદ્ધ, તેમનાથી પ્રગટ થયેલો શાંતિનો માર્ગ. લેસ્તક-કાકા-કૉલેલકર. પૃ. ૧૦૩ થી.
૮. શંકરાચાર્યે દુષિત કરેલો જૈનધર્મનો સ્યાદ્વાદન્યાય સંશયવાદ નથી પણ એક દષ્ટિર્બિંદુ મેલવી આપનાર પરમો-પયોગી ન્યાય છે. લે.૦ પ્રો.૦ આનંદશંકર વાઘુભાઈ ધ્રુવે.
... .. પૃ. ૧૧૦ થી.
૯. જૈનધર્મને બૌદ્ધની શાસ્ત્રા ઘણા સરા વિદ્વાનો જણાવતા હતા તે પડેલો હવે નષ્ટ થવા લાગ્યાં છે. અને જૈનધર્મ પૂર્વેના ધર્મમાં પોતાનું સ્થાન લેતો જાય છે. લે.૦ શ્રીયુત રાજવાડે.
... .. પૃ ૧૧૧ થી.

- ૧૦ જૈનધર્મને અંગીકાર કર્યા પછી સર્વજ્ઞની યથાર્થપણે સ્તુતિ કરનાર ત્રણ બ્રાહ્મણ પંડિતો ' (શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન-દિવાકર, પં० ધનપાલ) ના યોગ્ય થણા ઉદ્ગારો.
.... પૃ. ૧૧૧ થી.
- ૧૧ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરતાં-સર્વજ્ઞકલ્પ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના યથાર્થપણે થણા ઉદ્ગારો. .... પૃ. ૧૨૨ થી.
- ૧૨ અનાદિથી ચાલતી આવેલી આ દૂનીયાના, બ્રહ્મ, હરિ, હરાદિકને અયોગ્યપણે, વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણાદિક વાલાઓએ ઠરાવેલા કર્તા તેનો વિચાર-લેખક-સંગ્રહકાર. પૃ. ૧૪૬ થી.
- ૧૩ જે જે ઉત્તમ ગુણો જીવમાં પ્રગટ થવાથી પરમ પર-માત્માને યોગ્ય થાય તે તે તે ગુણોથી ગર્ભિત પરમાત્માની સ્તુતિ-કર્તા શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર.... પૃ. ૧૭૦ થી.

भाग बीजो-यूरोपियन विद्वानोना ६ लेखोनी

अनुक्रमणिका.

- १ बौद्धोयी प्राचीन मोटा जनसमूहवाला जैनोए पोताना सत्यसिद्धांतमां रहेली सूक्ष्ममां सूक्ष्म मान्यतानी, अन्य-सिद्धांतथी यती अष्टताथी करेली सुरक्षानी सप्रमाण सिद्धि॥
ले० डॉ० हर्मन जेकोबी. .... पृ. १ थी
- २ अनेक यूरोपियन उत्तम विद्वानोद्वारा शोधना अंते जैन-धर्मनी प्राचीनताना संबंधे तेमज स्वतंत्रताना संबंधे अनेक युक्तिओधी सिद्धि. बौद्धोए करेली मूल, तेनी ससुक्तिक सिद्धि० ले० डॉ० हर्मन जेकोबी. ... पृ. ३० थी
- ३ अनेक यूरोपियन विद्वानोनी शोधने अंते, सर्वधर्मोमां जैन-धर्मवाळाने, अपूर्वतत्त्वरूपनना योगधी मळेळुं प्रथम स्यान० ले० डॉ० ओ० परटोल्ड. .... पृ. ९० थी
- ४ ज्यों ज्यों पदार्थविज्ञान आगे बढ़ता जाता है, त्यों त्यों

जैनधर्मके सिद्धांतोंको सिद्ध करता है ले० डॉ० एल० पी०
टेसिटोरी. .... पृ० १०८ थी

५ जैनोना महान् संस्कृतसाहित्यने अलग पाठवामां आवे तो
संस्कृतकवितानी शी दशा याय ? ले० डॉ० हर्टेल.
.... पृ. १०८ थी

६ जैनधर्म—जैनधर्मनी मान्यताना किंचित् मुख्य मुख्यतत्त्वो०
ले० डॉ० हर्वर्ट वारन. ... पृ. १०९ थी

जैनेतरदृष्टिषु जैन.

प्रथम भाग

हिन्दु विद्वानोता अभिप्रायो.

શ્રી: ।

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્તમ્ ।

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો
વૌદ્ધા વૌદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ ।
અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ
સોઽયં વો વિદધાતુ વાઙ્મિત્તફલં શ્રીવીતરાગઃ પ્રમુઃ ॥૧॥

અર્થ—શૈવાનુયાયિઓ શિવ સમજીને, વેદાંતિઓ બ્રહ્મા ગણીને,
બુદ્ધના ભક્તો બુદ્ધ જાણીને, પ્રમાણમાં ચતુર એવા નૈયાયિકો કર્તા
કલ્પીને, જિનેન્દ્રના ઉપાસકો જિન માનીને, અને મીમાંસકો કર્મ
કહીને જેની ઉપાસના કરી રહ્યા છે, તે રાગદ્વેષ આદિ દોષોથી મુક્ત
પણ્ણો શ્રીવીતરાગપ્રમુ* તમારા વાંછિત ફલને આપવાવાળો થાઓ.

* શ્રીવીતરાગ પ્રમુનું ચર્ચાર્થ સ્વરૂપ અમોષ્ઠ એજ પુસ્તકના પ્રથમ
માગના પૃ. ૧૭૦ થી શ્રીસિદ્ધમેનદિરાકરવિરચિતપરમાત્મસ્વરૂપદ્વાવિશિકાથી
જગાવેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

શ્રીઃ ।

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્તમ્ ।

વિદ્યન્તે કતિ નાત્મવોધવિમુક્તાઃ સન્દેહિનો દેહિનઃ ?
માપ્યન્તે કતિચિત્ કદાચન પુનર્નિજ્ઞાસામાનાઃ ક્વચિત્ ।
આત્મજ્ઞાઃ પરમપ્રમોદસુખિનઃ મોન્મીલદૃન્તદર્શો
દ્વિત્વાઃ સ્યુર્વઠ્ઠવો યદિ ત્રિચતુરાસ્તે પશ્ચપા દુર્લભાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ-આ દુનિયામાં આત્મવોધ મેલ્લવવામાં વિગુલ કેટલા નથી ? અર્પાત્ પળા જીવો છે, તેમાં પણ તત્ત્વવિગેરેના સન્દેહ કરનાર થોડા હોય છે, વધી તત્ત્વ શું વસ્તુ છે તે જાણવાની ઇચ્છાવાળા તો વહુજ અરૂપ હોય છે, અને આત્માને ઓલ્લસનાર અંતરચક્ષુ છુટેલાં, પરમપ્રમોદથી સુખમાં લીન થયેલા કોઈ વેચાર જ હોય છે, વધુમાં વધુ પાંચ, છો, મળ્યા તો દુર્લભ જ હોય છે. ॥ ૧ ॥

અમાંથી તત્ત્વ મેલ્લવવાની ઇચ્છા રાત્રનારા વર્ગને માટે આ અમારો પ્રયત્ન છે. તેઓ યાંચીને લામ ડઠાવશે તો અમારો પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશું.

દૃઢમૂલ થઈ ગયેલી પ્રવૃત્તિઓનો એકદમ નિષેધ પણ શી રીતે કરી શકાય ? ' રાષ્ટ્રોમાં જેટલા પ્રમાણમાં કર્મકાંડ વધતું જાય તેટલાજ પ્રમાણમાં અજ્ઞાનનું જોર વધે છે. ' આ નિયમને અનુસરી યજ્ઞ યાગ અને પુત્ર, ધન, સંપત્ત્યાદિકોની પ્રાપ્તિ વિગેરેના કાર્યકારણભાવ વિષે જે નિવિઙ્ગતર અજ્ઞાન પસરેલું હતું તેમાં દિવસે દિવસે ફરક પડવા લાગ્યો. અમુક યાગથી અમુક થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં મળે પણ તેનો કાર્યકારણભાવસંબંધ શું હોવો જોઈએ ? એવી શંકાઓનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. તે વખતના કર્મકાંડ-નિષ્ણ આચાર્યો એવી શંકા કાઢનારા સામાન્ય લોકોને કર્મોનો અને ફલોનો તુલનાદર્શક સંબંધ દર્શાવી ગમે તે ઉપપત્તિથી સમાધાન કરતા. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો ચાલતાં ચાલતાં શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથી અથવા નિયુક્તયાગાદિકોના નિયુક્ત નિયમોને અનુસરી ફાવે તેમ હો, પણ તેટલામાં શક્યા સમાધાન અને ઉત્પત્તિ એ વિષે વિચાર થવા લાગ્યો. એવી પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર વન્યું. તો પણ મીમાંસકો માટે જે જે બંધ અભિમાની હતા, બુદ્ધિવાદ કરનારા લોકોએ તે તે પ્રકારની પ્રાયશ્ચિત્તોના જ વેદવાક્યો લઈ શંકા કાઢી તે ગયું, તે જ પ્રમાણે મુખ્ય ચાર સંહિત:

ઉપર વાદવિવાદ શરૂ કરી કર્મકાંડીય જડોને પણ વાદવિવાદની,
 બુદ્ધિવાદની અને પ્રત્યક્ષની સાથે મેલ રાંચી. વેદવાક્યોનો અર્થ
 કરવાની ટેવ પાડી. “લોકે વ્યવાયામિપમચસેવા”-ઇત્યાદિ
 સ્વાભાવિક સંસાર સુક્તમાં આસક્ત રહેનારા અને ઇન્દ્રિયસુખ એજ
 પુરુષાર્થ છે એમ માનનારા લોકોમાં વિષયોના માટે તિરસ્કાર
 ઉત્પન્ન થયો. વિષયસુખોપભોગ કરતાં ઇન્દ્રિયદમન કરવામાંજ
 વિશેષ મના છે અને સ્વં સુખ છે, એમ માનનારાઓનો વર્ગ
 વધવા લાગ્યો. (ઇન્દ્રિયદમન કરવું એજ પુરુષાર્થ છે એમ
 માનનારા જે લોકો તેજ પ્રથમ જૈન હતા એમ અમોને લાગે
 છે.) તેઓને એ માંસાદિ હિંસાનો પરમ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.
 તે દશતના યજ્ઞ યાગાદિકોના અત્યન્ત પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો વિગેરે
 અપ્રમાણ છે એમ ચોક્કસી રીતે કહી પોતાનું કાર્ય સાધવા કરતાં
 તેમાંથીજ કાંઈએક તોડ કાઢવો એ તેઓને પોતાનો હેતુ સાધવા
 માટે વિશેષ ટીક લાગ્યું. તેઓએ વ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં મેધાને પ્રયમં
 પુરુષમાં, પછી ઘોડામાં, પછી વઢદમાં, પછી મૃગમાં, પછી
 હરિણમાં એ પ્રમાણે આણતાં આણતાં છેવટે ધાન્યમાં આણી
 મુક્યું. તાત્પર્ય—આ પ્રમાણે યજ્ઞ યાગાદિકોમાં પ્રત્યક્ષ પશુઓની

૧ મૈથુન માંસ અને મદિરાના સેવનથી. ૨ યજ્ઞને.

જે હિંસા થતી તેના, વંદેલે પિષ્ટપશુચી તે યજ્ઞો કરવાં આટલા સુધી તે વસ્તુના લોકસમાજને પકડી રહેનારાઓને જૈનોએ તથા બૌદ્ધોએ પહોંચાડ્યા. પ્રછી આ હિંસાપ્રધાન યાગાદિ કર્મકાંડ બિલકુલ નિરર્થક છે. એમાં પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ બિલકુલ નથી. “ ન કર્મણા ન પ્રજયા ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્વમાનશુઃ ” એટલે અમૃતત્વ કર્મથી પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રજાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ ત્યાગથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ માનનારાનો વર્ગ તૈયાર થયો. કર્મકાંડ ઉપરની શ્રદ્ધાનો દહાડે દહાડે લોપ થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અને મીમાંસાદિ શાસ્ત્રોમાં વાદવિવાદની ટેવ પડવાથી પ્રભુશ્રદ્ધિના લોકોએ હવે ચોક્કસી રીતે કર્મકાંડને ફેંકી દેઈ જ્ઞાનકાંડને પ્રધાનપણુ આપવાની શરૂઆત કરી, તે હવે જુદીજ દૃષ્ટિથી (શ્રદ્ધા છોડી દર્શને સ્વતન્ત્ર-પ્રણાલી) વિચાર કરવા લાગ્યા. આ જગત્માં જે જુદા જુદા પ્રદાર્યો આસમાન થાય છે તેઓનું આદિ કારણ શું ? મનુષ્યના દેહમાં ચાલક શક્તિ કઈ હોવી જોઈએ ? જેનાથી દેહાદિકોનો વ્યાપાર ચાલે છે, અને જે તત્ત્વના અભાવે દેહક્રિયા બંધ પડે છે તે તત્ત્વ કયું ? એ વિષે વિચાર થવા લાગ્યો. સૃષ્ટિનો કર્તા કોણ ? આ જે ક્રિયાઓ ચાલે છે તે કોની સત્તાથી ? આ સર્વે સૃષ્ટિના

કાર્યો ચલાવનારો અને સર્વેનો નિયામક કોણ છે ? અથવા આ વધું સ્વભાવશીલ ચાલે છે, એ વિષે પંડિતો સ્વતન્ત્ર રીતે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. “ સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ ” इत्यादि અનેક સૈદ્ધાંતો મુધી પંડિતોમાં એવા પ્રકારના વાદવિવાદો ચાલતા હતા. પણ તે પંડિતોએ એવા મતનો સ્વતન્ત્ર પત્ત્ય કહાડ્યો નહોતો. તે વખતના પંડિતોમાં બે મોટા પક્ષ પડ્યા હતા. તેમાં એક પક્ષ સંસારમાં મગ્ન રહેનારાઓનો, અને બીજો વિરક્ત રહેનારાઓનો હતો. પરન્તુ પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવેલી રૂઢીઓ પેંકી રહેનારાઓમાં વિલક્ષણ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાની જરૂર હોવી જોઈએ. પોતાના મતો કેવલ સામદામાંથી પ્રકારોથી પ્રસરી શકતા નથી. લોકોમાં પ્રાચીન રૂઢિને વલગી રહેનારાઓની સંખ્યા વધુજ હોય. એ કારણથી જોઈએ તેવો મત પ્રસાર થતો નથી. એ પ્રકારે જોઈને જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ માંસમક્ષેપ પાલંડિઓની સાથે સંગ્રામ કરવા માટે કમર વસી. અર્થાત્ દુનિયાના સ્વાભાવિક નિયંમને અનુસરી પ્રાચીન મતાવલંબી લોકો તરફથી તેઓનો છલ થવા લાગ્યો. સમાજમાંની દુષ્ટ વાતોનો નાશ થવો જોઈએ. અને તે વખતની દુષ્ટ વાતોનું સંત્યાનાશ થવા ઇચ્છનારાઓમાં સ્ત્રી લાગણી ધરાવનારા જે લોકો હતા તેઓને તે વખતના આચાર દિચારોની દિશા ફેરવી

જુદા પ્રકારની દિશા લગાડવા માટે સ્વટપ્ત કરનારાં લોકોની જુદી સંસ્થાજ નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા માસવા લાગી. અને એ કાર્ય માટે પોતાનું સંસારસુખ વિગેરે સર્વનો ભોગ આપવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. જે કોઈને સમાજમાંના દુઃખો દેહીને તે દૂર કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેના માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપી તે વાતની પાછલ પડવા સંસાર છોડી દેવો એમ લાગે તે વસ્તુ તેણે સંસાર છોડી દઈ પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરવી. (સંન્યાસ લેવો) એવું એક વાક્ય છે. (યદહરેવ વિરજેત તદહરેવ પ્રવ્રજેત) ત્યાંથીજ અમો બૌદ્ધાના અને જૈનોના સંન્યાસની ઉત્પત્તિ સમજીયે છે. તાત્પર્ય—પછી વધા સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ (દીક્ષા) ગ્રહણ કરી પોતાના મતોનો ઉપદેશ કરવો એ માનનારામાં બુદ્ધ અને મહાવીર એવા બે રાજવંશીય અગ્રગણ્ય નિકળ્યા. આસા જગતમાંના સંસારસુખમાં અત્યંત સ્વહૃણીય જે રાજ્યપદ તેનો સુહૃદ્-રીતે ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેઈ ઉપદેશકનું કામ કરવામાંજ આનંદ છે એમ બોલીને નહીં પણ પ્રત્યક્ષ કૃતિથી વતાવનારા જ્યારે રાજ-પુરુષો નિકળ્યા ત્યારે તે પક્ષને ઘણુંજ જોર મળ્યું. જ્યાં જ્યાં એ ઉપદેશકો જતા ત્યાં ત્યાં મૂર્તિમન્ત રાજ્યસુખનો ત્યાગ, વેતલ તે અગ્રણીઓના વ્યાખ્યાનના શ્રવણથી લોકોના ટોલેટોલેટાં સંન્યાસ

લેવા માટે તેઓની પાસે. મેળા થતા. સારાંશ—માણસ માત્રને
 પરમપ્રિય જે સંસારસુખ તેનો ત્યાગ કરી સંન્યાસવ્રત લીધેલા
 લોકોને જોઈ સમાજમાના લોકોને શું લાગ્યું હશે વારુ ? દેખીતું
 છે કે, મોટા મોટા શ્રીમાન અને સંપત્તિમાન રાજવંશીય લોકો જે
 અર્થે પ્રત્યક્ષ સુખનો ત્યાગ કરી એકદમ ઉપદેશકોની દિક્ષાઓ
 લેવા લાગ્યા છે, એમ જ્યારે લોકોના જોવામાં આવે ત્યારે તેઓના
 માટે પૂજ્યવુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓના અનુયાયિઓની સંખ્યા
 ક્ષણેથી વધવા માંડી. માણસ માત્રને પરમપ્રિય એવા સંસારસુખ
 અને વિષયસુખને છોડી મારી ધર્મોપદેશ કરવા માટે વિરક્ત થયેલા
 લોકોનાં ટોળેટોળાં ધર્મોપદેશ માટે સર્વત્ર ભરતલુંડમાં જ્યારે
 દેખાવાં લાગ્યાં, અને તેઓની સ્ત્રી લાગણી જોઈ તેઓના અનુયા-
 યિઓની સંખ્યા જે પ્રમાણમાં ક્ષણેથી વધવા માંડી, તેટલાજ
 પ્રમાણમાં તેઓના પ્રતિસ્પર્ધિઓ તરફથી તેઓનો વિરોધ છલ યવા
 માંડ્યો. પરમાર્થ—સુલશ્રદ્ધાથી પરિપૂર્ણ બનેલા તેવા છલને નહીં
 ગણતાં તે મહાવીરોષ પોતાના ધર્મપ્રચારનું કામ આગલ ચલાવવા
 માટે તેઓમાં લોકોત્તર ધૈર્ય ઉત્પન્ન કરનારા શાસ્ત્રો પણ તેઓના
 સંયાપકોષ નિર્માણ કર્યો. તે શાસ્ત્રશ્રદ્ધાથી પરિપૂર્ણ થઈને તે મહાવીરોષ
 તે કામ આગલ ધમ્મી ક્ષણેથી શરૂ કર્યું. તેનું પરિણામકેટલું પ્રચળ

થયું એ પાછલ કહ્યા પ્રમાણે જૈન અને બૌદ્ધમતનો સર્વત્ર ભરતલંડમાં
 પ્રચાર થયો તે શિવાય બૌદ્ધપન્થિયોનો બ્રહ્મદેશ, સયામ, ચીન,
 જાપાન, સીલોન, તિબેટ, અફઘાણ, સૈબીરીયા વિગેરે પૃથ્વીના લગ-
 ભગ અર્ધા ભાગ ઉપર પ્રચાર થયો હતો, એમ લોક માનતા હતા.
 પણ પાછલ કહ્યા પ્રમાણે જૈન અને બૌદ્ધમત સર્વત્ર ભરતલંડમાં
 તો પ્રસરેલાજ હતા એ ઉપરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવશે. પછી
 કાલાન્તરે યદ્યપિ તે લુપ્ત થયો તો પણ હાલના આપણા આચાર
 વિચારો જોતાં તેમાં બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ અમારા ભારતીયો ઉપર
 ઘણી ક્રિયા કરીને બતાવી છે એ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.
 લાતો મારો, ગાલો આપો, હાંકી કહાડો, પથરા મારો, મારી
 નાંચો, વસ્ત્રો ખાવા મલો યા ન મલો, તો પણ ઉપદેશો કામ
 અલંકાર રીતે ચાલુ રાખવું તેમાં જરા પણ પાછલ હઠવું નહીં, એવું બે
 સ્ત્રિસ્ત્રીધર્મોપદેશકોમાં વ્રત દેખાય છે, અને તત્પન્થિય લોકો જેનું
 મોટું અંધિમાન ધરાવે છે, તે તમામ વ્રતો ઘણા પ્રાચીનકાલમાં
 જૈનધર્મિયોમાં હતાં, એમ માનવાને અમોને ઘણાં ગ્રન્થોમાં કહેલાં
 પ્રમાણો મળ્યાં છે. તાત્પર્ય—એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના કણો વેઠી,
 અને અત્યન્ત કઠિન એવા કંગાલ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી, જૈનોએ
 આજના ભરતલંડમાં ઠેકઠેકાણે, શહેર-શહેરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર

કર્યો. ધર્મનો અથવા વિશિષ્ટમતનો પ્રચાર સમાજમાં હાલના
 પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો, અથવા માસિક પુસ્તકોદ્વારા થયો નથી. તો
 તે મતો પ્રસિદ્ધ કરનારી તે વસ્તુની કાંઈ જૂદીજ સંસ્થાઓ હતી.
 (સર્વે સંસ્થાઓનું અમારા મહારાષ્ટ્ર સાથુ મંડળોએ મહારાષ્ટ્રમાં
 તુરત અનુકરણ કરી લીધું. એટલે તે પદ્ધતિ ઉપર પોતાના પંચોની
 સંસ્થાઓ તેઓએ સ્થાપન કરી). તે મત પ્રસાર કરનારી અતિશય
 મહત્વની સંસ્થાઓ કઈ ? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે, માટે
 તે વિષે થોડી માહિતી આપવાની આવશ્યકતા છે. તે સંસ્થાઓ
 એટલે નગરપ્રદક્ષિણાઓ, ઘરઘોડા, ઉત્સવો, મજનો, તીર્થયાત્રાઓ
 વિગેરે હતી. તે દિવસે હજારો લાખો લોકો ભેગા થતા પછી યતિ-
 મંડળો અને તેઓનું અનુયાયિમંડલ વિગેરે નાના પ્રકારના રાગોમાં
 તેમજ જુદાજુદા મનોરંજક હંદોમાં ઘણા મંજુલ સ્વરોથી જૈનધર્મ
 વિષે જુદી જુદી માહિતી વિગેરે તેમાં ભેગી કરી જૈનસાધુઓના
 ચરિત્રો, વર્ણનો, પ્રાર્થનાઓ, સ્તોત્રો, ઉપદેશ, વિગેરે જેમાં ઓત-
 પ્રોત ભરેલાં હતાં. એવી કવિતાઓ બનાવી સમાજમાં ગાતા, તેથી
 ચંડાચે સુધીમાં તે મતોનો પ્રચાર થયો હતો. તેનું પ્રમાણે જૈન-
 યતિઓના વ્યાખ્યાનો પણ થતાં. કથાઓ, પુરાણો, રાસો, જુદા-
 જુદા સાધુપુરોનાં અને રાજવર્યોનાં રસયુક્ત અને મનોરંજક

ચરિત્રો, કાવ્યના રૂપમાં રચી તેઓમાં ઠેકઠેકાણે પ્રસંગો સાંધી મોટા મોટા યતિઓના અને સાધુપુરુષોના સંવાદો નાંચી ધર્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતા. સામાન્યજનોની તેમજ શ્રીમાન્ રાજવર્ગો વિગેરેની ધર્મ ઉપર અને ધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓ (રથયાત્રાઓ, રથોત્સવો, નગર પ્રદક્ષિણા વિગેરે) ઉપર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. એવી વિધિઓ કરવા તરફ તેઓની પ્રવૃત્તિ થવા માટે પહેલાનાં જે જે મોટા મોટા રાજાઓએ તેવી વિધિઓ કરોડો રૂપિયા સ્વરચ કરી કરી હતી તેઓના પૂર્વેના ધર્માચરણોના રસનિશ્ચિત વર્ણનો વિગેરે કરી મુકતા, અને તે વર્ણનો સાધારણ લોકો, શ્રીમાનો, રાજાઓ, રાજપુત્રો, રાણીઓ વિગેરેને પહેલાનાં રાજા-લોકોએ એવું એવું કર્યું વિગેરે વાંચી બતાવી તેઓ કરતાં વધારે અથવા તેઓના જેટલુંજ આપણે કરીશું એવો ઉત્સાહ નિર્માણ કરતા. ઘણી વખતે જૈનયતિઓ પોતાના ધર્મપ્રચાર અથવા પન્થપ્રવર્તન કરવામાં ઘર્ણ ચાતુર્ય વાપરતા. જૈનધર્મના ગ્રન્થોનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવા લાગીએ તો કાંઈ જૂદીજ હકીકતો નજર પડે છે. હાલ સામાન્ય જનસમૂહમાં તો જૈન અને બૌદ્ધ એ વિષે ઘણી મોટી ગેરસમજુતીયો થયેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં લાખો કરોડો લોકો જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ કોઈ બિલકુલ જુદો (વૈદિક ધર્મ કરતાં)

એમ માને છે. જૈન ધર્મિઓના મન્દિરોની ઠઠા અને નિર્મલ્સના કોર
 છે. અને ઘણા સ્મૃતિગ્રન્થોમાં શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં અને ટીકાગ્રન્થોમાંથી
 જૈન અને બૌદ્ધ એઓને વેદનાદ્ય માને છે. જૈનગ્રન્થોનું સૂક્ષ્માલોકન
 કરતાં જૈનધર્મ એ જૂદો ધર્મ નથી પણ ઉપનિષત્કાલીન અને
 જ્ઞાનકાંડ કાલીન મહાન્ મહાન્ કૃપીયોના જે ઉત્તમોત્તમ
 મતો હતાં તે સર્વે એકત્ર ગ્રંથિત કરીને વનાવેલો ધર્મ હોય એમ
 દેખાઈ આવે છે. અર્થાત્ જનધર્મનું પ્રથમનું સ્વરૂપ કહિયે તો
 વિશુદ્ધ છે. એટલે જે વૈદિક ધર્મ તેજ જૈન ધર્મ છે. એનાં અનેક
 પ્રમાણો છે. અનેક ગ્રન્થોમાં વેદોને પોતાના કહેવાને તેઓ વેદોના
 પ્રમાણો આપ્યા છે. તેજ પ્રમાણે જુદા જુદા જૈનકાવ્યોમાં જૈન
 પંડિતોના ઘર્ણનોમાં, તેઓ ચારે વેદોમાં નિપુણ હતાં એવા પ્રકારના
 ઘર્ણનો મળી આવે છે. ઘણા જૈનગ્રન્થો ઉપરથી તો એવું સાંગે છે
 કે, જૈન એટલે એક વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મની શાખા છે. જૈનોમાંના
 દ્વાદશ પંડિતો અને અગ્રણીઓ પોતે વૈદિક ધર્મના અથવા જુના
 પ્રચલિત માર્ગના દ્વેષા છીયે એમ નહીં બતાવવા માટે ઘણી કાલજી

---

૧ મહાન્ મહાન્ કૃપીયોના ઉત્તમોત્તમ મતથી ગ્રંથિત કરેલો એમ
 અનન્યગતિથી વેદ્યું પઢ્યું હશે. કેમકે-જીર્ણાશિક્ષિત તત્ત્વોનું, પાંચહાનનું,
 અને ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, કોને ટેકાળે સંપૂર્ણ રીતે ન હોય તો
 જોના જલ સ્વોમાંથી ગમેહુંમાનવામાં શું હલકત આવે ?

રાખતા: પછી અનેક કારણોના લીધે જૈનધર્મિયોમાં અને જુના માર્ગે ચાલનારાઓમાં મતભેદ અને ટંકા વિગેરે થવાથી જૈનધર્મ એ બિલકુલ જુદો પત્થ છે એમ લોકોને માસવા લાગ્યું. જૈનધર્મના ગ્રંથોમાં થીજી એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત નજરે પડે છે. તે એ છે કે વૈદિકધર્મમાં અથવા વેદાનુયાયિ ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં જે સેંકડો રાજાઓના નામો છે તે સર્વેને (રાજાઓને શું પણ પંડિતોને પણ) જૈનગ્રંથકારોએ જૈન બનાવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે— રામ જૈન, કૃષ્ણ જૈન, પાંડવ જૈન, નલ જૈન, દમયન્તી જૈન; ચાણક્ય જૈન, વિગેરે ઘણા ઠેકાણે કથાઓમાં વિપર્યાસ કરેલો નજરે પડે છે. પરશુરામે એકત્રીસ વખતે પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરી. તેઓના જૈન રાજાએ સત્તાવીસ વખતે પૃથ્વી નિર્બાહણ કરી. પરિક્ષિત રાજા મરણોન્મુખ થયો ત્યારે સાત દિવસોમાં તેને શ્રીમદ્ ભાગવત સંમલાવ્યું. એવી જે વૈદિકધર્માનુયાયિઓમાં એક કથા છે તેજ પ્રમાણે તેઓના એક ગ્રંથમાં પણ તેવીજ કથા છે. કથાઓમાં એ પ્રમાણે સામ્ય અને વિપર્યાસ મળી આવે છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, મતના શબ્દોમાં પણ સામ્ય અને શબ્દ-વિચિત્રતા નજરે પડે છે—

વૈદિકધર્માનુયાયિઓના શબ્દો.	અને	જૈનમતાનુયાયિઓના તેવાજ અર્થના શબ્દો.
અર્હિસા.		પ્રાણાતિપાતવિરમણવ્રત.
સત્ય.		મૃપાવાદવિરમણવ્રત.
અસ્તેય.		અદત્તાદાનવિરમણવ્રત.
બ્રહ્મચર્ય.		મૈથુનત્યાગવ્રત.

ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરથી અને વૈચિત્ર્ય ઉપરથી એમ દેખાઈ આવે છે કે એકાદ નવીન ધર્મને જ્યાં સુધી તે જુદો પંથ છે એમ માનવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી ઠીક હોય છે પણ પછી એક વચ્ચે જુદાપણું થવા લાગ્યું પટ્ટે અમોતમારા કરતાં બિલકુલ સ્વતન્ત્ર અને જુદા છીયે એમ થતાવવા માટે કેવા કેવા વિચિત્ર પ્રયત્નો કરવા પડે છે તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ જૈન ધર્મના શબ્દો ઉપરથી અને ગ્રંથો ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. વૈદિક ધર્મિઓનું અને જૈનધર્મિઓનું આગલ જે જુદાપણું મનાયું અને તે વચ્ચેમાં જે દ્વેષભાવ મચ્યો અને જે દ્વેષપણું ઉત્પન્ન થયું તે

૧ અર્હિસાદિકનું કથન કુરાનાદિક વધાઈ મતના મૂલ ગ્રંથોમાં તાત્પર્ય-રૂપથી કહેલું હોય છે, માત્ર પોતાના સુલોના માટે આગલ પાછલ ફેરવી નાણવામાં આવ્યા પછી સ્વાર્થી લોકો તેને સિદ્ધાંત તરીકે માની બેઠે છે.

પણ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું કે, એકજ વિષય ઉપર બ્રાહ્મણી ગ્રંથો અને જૈન ગ્રંથો એવા ભેદ પડવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ જૈન ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું એટલે પાપ, અને જૈનોએ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું એમાં હલકાપણું છે, એમ માનવાનો રિવાજ પડ્યો. એ વાગ્બટ, અમરકોષ, હૈમવ્યાકરણ, વિગેરે વિષે જે વાર્તાઓ છે તે ઉપરથી ખુલ્લી રીતે જણાય છે. જે પ્રમાણે જૈનોએ વૈદિક રાજાઓ, પંડિતો અને દેવ વિગેરેને પોતાના ગ્રંથોમાં જૈન બનાવ્યા તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પણ ભાગવત વિગેરે ગ્રંથોમાં જૈનોના આદ્ય ધર્મસ્થાપક ઋષભદેવ વિગેરેને ભાગવત બનાવ્યા. એ પ્રમાણે ભરત-શંકરમાં પોતાના કહકહિત વૈરાગ્યથી અનેક સૈકાઓ સુધી પોતાનો કાયમ અમલ વેસાડ્યો. છતાં કુમારિલભટ્ટ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ इत्यादि અનેક આચાર્યોએ અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમથી તેઓની સત્તા નષ્ટ કરી વૈદિકધર્મનું પુનરુજ્જીવન કર્યું. લાખો નહીં પણ કરોડો લોકો સમજે છે કે, કુમારિલભટ્ટ, વિગેરે મોટા મોટા મહાપુરુષોએ જૈન ધર્મિઓનો જગોજગો પર પરાભવ કરી તેઓના સ્થાપન કરેલા ધર્મનું સત્યાનાશ કરી પોતાના પરમપૂજ્ય પ્રાચીન વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી.

એ જ્ઞાતમાં સામાન્ય લોકો કરતાં અમારી સમજુદી

નિષ્કુલ જુદા પ્રકારની છે. જૈનધર્મનું પહેલું સ્વરૂપ એટલે ત્રિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મ એ છે. પછી અનેક કારણોથી તે જુદો ધર્મ છે એમ મનાયો. (આ જૈનધર્મનું પાટલનું સ્વરૂપ). અને પછી લોકમત પ્રમાણે કુમારિલભટ્ટ વિગેરે મોટા મોટા મહા-પુરુષોએ જૈનોનો અને બૌદ્ધોનો જગોજગો પર પરામર્ષ કરી તેઓના ધર્મનો સર્વથા પ્રકાર (જટા મૂલ્યથી) નાશ કરી વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી આ જૈનધર્મનું છેલ્લું સ્વરૂપ.

સામાન્ય લોકોના મતમાં અને અમારા મતમાં જે તફાવત છે તે હવે કહીએ છે—કટકટિત તીવ્ર વૈરાગ્યાદિના આચરણોથી પછી રાન્યાશ્રયથી અને સ્વાર્થત્યાગથી જૈનોએ મારતીય લોકસમાન ઉપર જે પ્રિયાઓ કરી અને અનેક સદ્ગુણોથી જે ફેરફાર કર્યો, જે જુદી જુદી સંસ્થાનું સ્થાપન કરી અનેક વિધિઓ શરૂ કરી, તેમજ લોકોને સન્માર્ગ તરફ ધુકાવવા માટે જે સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું, અને વૈદિક ધર્મોત્થાપિઓમાં રહેલા—પ્રાચીન ચિત્તશુદ્ધિ, સદાચરણ, ચારિત્ર્ય, કૃત્યાદિ વિષયોના સંબન્ધમાં આપણા હૃદયને હરી લેનારા અને તહીન કરીને જ છોડી મૂકનારા સાહિત્યથી વિપરિતમાં તન્મય થઈ ગયેલાઓને માત્ર શ્રવણથી જ તત્કાલ ઢેકાણે લાવનાર જે

વિચાર પ્રચલિત કરેલો તેનો નાશ કુમારિભટ્ટ વિગેરેના હાયથી વિકુલ થયો નથી. હવે હાલમાં ભારતીય લોકોના જે આચાર વિચાર અને ધર્મસંસ્થાઓ છે તેઓમાં જૈન ધર્મસંસ્થા અને વિચાર મઠી ગયા છે. એ નગર પ્રદક્ષિણા, આલંદીની પાલખી, પોતાના પોડપોપચારની પૂજા, નૈવેદ્યસમર્પણ વિગેરે જૈનધર્મિઓના સાથે તુલના કરી જોતાં તરત ધ્યાનમાં આવી જશે. એ શિવાય કુમારિભટ્ટાદિકોએ જૈનોની સાથે ઠેકઠેકાણે વાદવિવાદ કરી તેઓનો પરાભવ કર્યો વિગેરે જે દન્તકથાઓ છે તે વિષે શોધ કરતાં સામાન્ય લોકો તે વિષે જેટલું માને છે તેટલું તેનું સ્વરૂપ નહીં હોઈને દયાનન્દ સરસ્વતીના લંડન પ્રમાણે તેમાં ભટપટ અને ગ્રામ્ય વ્યવહાર વિશેષ દેખાય છે.

તાત્પર્ય—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મવિષે ભારતીય લોકોમાં આજ-દિનસુધી જે ભયંકર ગેર સમજૂતીઓ થઈ છે, તે ગેરસમજૂતિઓ થવાને જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું પછીનું સ્વરૂપ તપાસીએ એટલે તેવા પ્રકારના જુદાજુદા કારણો પળ થયાં હતાં એમ દેખાય છે. પરન્તુ જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું આદ્યસ્વરૂપ જોઈશું તો જૈન અને બૌદ્ધ એ જુદા નથી પણ વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મ તેજ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ છે એમ જણાશે.

નિલકુલ જુદા પ્રકારની છે. જૈનધર્મનું પહેલું સ્વરૂપ એટલે વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મ એ છે. પછી અનેક કારણોથી તે જૂદો ધર્મ છે એમ મનાયો. (આ જૈનધર્મનું પાઠ્યસ્વરૂપ) અને પછી લોકમત પ્રમાણે કુમારિભટ્ટ વિગેરે મોટા મોટા મહાપુરુષોએ જૈનોનો અને બૌદ્ધોનો જગોજગો પર પરામવ્ય કરી તેઓના ધર્મનો સર્વથા પ્રકારે (જડા મૂલ્યથી) નાશ કરી વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી આ જૈનધર્મનું છેલ્લું સ્વરૂપ.

સામાન્ય લોકોના મતમાં અને અંમારાં મતમાં જે તફાવત છે તે હવે કહીએ છે—કઢકઢિત ત્રીજા વૈરાગ્યાદિના આચરણોથી પછી રાજ્યાશ્રયથી અને સ્વાર્થત્યાગથી જૈનોએ મારતીય લોકસમાજ ઉપર જે ક્રિયાઓ કરી અને અનેક સદ્ગુણોથી જે ફેરફાર કર્યો, જે જુદી જુદી સંસ્થાનું સ્થાપન કરી અનેક વિધિઓ શરૂ કરી, તેમજ લોકોને સન્માર્ગ તરફ ઝુકાવવા માટે જે સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું, અને વૈદિક ધર્માનુયાયિઓમાં રહેલા—પ્રાચીન ચિત્તશુદ્ધિ, સદાચરણ, ચારિત્ર્ય, इत्यादि વિષયોના સંવન્ધમાં આપણા હૃદયને હરી દેનારા અને તહીન કરીને જ છોડી મુંઝનારા સાહિત્યથી વિષયસમાં તન્મય ગઈ ગયેલાઓને માત્ર શ્રવણથીજ તત્કાલ ઠેકાણે લાવનાર જે

વિચાર પ્રચલિત કરેલો તેનો નાશ કુમારિભટ્ટ વિગેરેના હાયયી ચિલકુલ થયોજ નથી. હવે હાલમાં ભારતીય લોકોના જે આચાર વિચાર અને ધર્મસંસ્થાઓ છે તેઓમાં જૈન ધર્મસંસ્થા અને વિચાર મઠી ગઈ છે. એ નગર પ્રદક્ષિણા, આલંદીની પાલખી, પોતાના પોઢપોપચારની પૂજા, નૈવેદ્યસમર્પણ વિગેરે જૈનધર્મિઓના સાથે તુલના કરી જોતાં તરત ધ્યાનમાં આવી જશે. એ શિવાય કુમારિભટ્ટાદિકોએ જૈનોની સાથે ઠેકઠેકાણે વાદવિવાદ કરી તેઓનો પરાભવ કર્યો વિગેરે જે દન્તકથાઓ છે તે વિષે શોધ કરતાં સામાન્ય લોકો તે વિષે જેટલું માને છે તેટલું તેનું સ્વરૂપ નહીં હોઈને દયાનન્દ સરસ્વતીના સંહન પ્રમાણે તેમાં ભટપટ અને ગ્રામ્ય વ્યવહાર વિશેષ દેખાય છે.

તાત્પર્ય—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મવિષે ભારતીય લોકોમાં આન-
દિનસુધી જે ભયંકર ગેર સમજુતીયો થઈ છે, તે ગેરસમજુતિઓ
થવાને જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું પછીનું સ્વરૂપ તપાસીએ એટલે
તેવા પ્રકારના જુદાજુદા કારણો પણ થયાં હતાં એમ દેખાય છે.
પરન્તુ જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું આદ્યસ્વરૂપ જોઈશું તો જૈન અને
બૌદ્ધ એ જુદા નથી પણ વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મ તેજ જૈન અને
બૌદ્ધ ધર્મ છે એમ જણાશે.

મારતીય લોકસમાજમાં જૈન, અને બૌદ્ધધર્મ ઇટલો નવો વ્યાપી ગયો છે કે 'પૌરાણિક ધર્મમાં અને પછીનાં પંચમાં તેમાંના વિચારોનું, આચારોનું અને તેઓની ધર્મપદ્ધતિનું તાદાત્મ્ય થઈ ગયું છે. એ મગવદ્વીતાદિગ્રંથોમાં બોદ્ધોના નિર્વાણાદિશબ્દો જે બિલકુલ છીન થઈ ગયા છે તે ઉપર તુરત ધ્યાન આપવા જેવું છે. પછી જૈનધર્મનો દ્વેષ કરતાં કરતાં અમારા આચાર વિચાર ઉપર, સંન્યા પૂજાદિ વિધિઓ ઉપર, હમેશ બોલવાના સ્તોત્રો વિગેરે ઉપર પણ તેનો અસર પડેલો છે. એ જૈન અને બૌદ્ધોના સર્વે ગ્રંથોનું કાલગ્ની પૂર્વક અવલોકન કરીએ તો તરતજ ધ્યાનમાં આવી જશે. છેવટે શાંતકોને ઇટલુંન કહેવાનું કે, એક વક્તે જૈન અને બૌદ્ધ એ વિષે અનેક કારણોથી જે વિરુદ્ધ સંબંધ ઉત્પન્ન થયો તે હવે મુલી જડને જે ધર્મ હાલના હિંદુધર્મમાં વિલીન થઈ ગયેલો છે, તે ધર્મના ગ્રંથો તરફ હાલના વિદ્વાનો કદાચ અનુકંપાની બુદ્ધિથી જાગશે તો

૧ પ્રથમ બૌદ્ધોને વેદિકધર્મવાલા તરફથી શત્રુભૂત માનેલા પંતુ જૈન ધર્મના અને બોદ્ધ ધર્મના પૂર જોસમાં પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા માટે પુરાણોની રચના કરી કુદ્ધને, અવતારરૂપે માન્ય રાહી જૈનોના અને બૌદ્ધોના આચાર વિચારોને મેલસેલપણે ગૂંચન કરી લોકોને ઘોમાવી રાખવા પ્રયત્ન કરેલો પણ પછી આચાર્યકરાચાર્યના વક્તે રાજ્યાશ્રય મળ્યા પછી બૌદ્ધોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરેલો માત્ર જૈનો ઉપર પોતાની પ્રભા પાડી શકેલા નહીં. એમ વિચાર કરવાથી ઊઝી રીતે જળાઈ આવે છે.

તેઓને અત્યન્ત આનન્દ ઉત્પન્ન થઈ ભરતલુંડમાં તો શું પણ વસ્ત્ર
 ધર્મોણ આવા જગત ઉપર કેટલો અપરિમિત ઉપકાર કર્યો છે, એ
 નજરે આવ્યા પછી હાલના જગતમાંના પ્રચલિત ધર્મો તથા બૌદ્ધ
 અને જૈનધર્મો એનો જેવો જેવો સંબન્ધ તેઓની નજરમાં આવતો
 જશે તેમ તેમ આ નવીન મઢેલી વિલક્ષણ રત્નોની અગાધ સ્થાણ
 વેચીને તેઓનું મનઃ આનન્દસાગરમાં તહીન થઈ જશે. એટલુંજ આ
 ઠેકાણે કહેવું વસ છે. છેવટ જે શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજની
 કૃપાથી મને આ ભાવી લાભનો ચત્કિચિત્ અંશ પ્રાપ્ત થયો તે
 મહારાજાની આ ધાર્મિક જિજ્ઞાસા એવીજ વૃદ્ધિ વાલી રહો. આ
 પ્રમાણે ईश्वर પાસે પ્રાર્થના કરીને કંટાળો આવવા જેવો આ લેખ
 પૂરો કરું છું.'

‘એમાંના કેટલાક વિચારો સાથે જૈનોનો સદ્જ મેદ છે તે તેમના
 સમાગમથી સમજી શકાય તેમ છે.

આગલના લેખમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેજું.

મુનિશ્રી અમરવિજયભી.

પ્રસંગવશાત્ જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ સંબંધે કાંઈક વિચાર.

(લેખક—વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યે.

વડોદરા, મરાઠી શાલા નં. ૧ હં. મા.)

ન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ એ સંબંધિની ઘણીસરી માહિતી મળી શકે તેમ છે છતાં. કેટલાક પંડિતો આજદિન સુધી એ વિષય ઉપર સાશંક લેખ પ્રસિદ્ધ કરતા રહ્યા છે.

સ્વહં જોતાં એમ કરવાનું બીલકુલ કારણ નથી.

કારણકે જેમને એવી શોધગોઠ કરવાની ઇચ્છા હોય તેવા પંડિતોને માટે જોડે તેવા જૈન ધર્મના પ્રાચીન ઘણા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયેલાજ છે, અને તે ઉપરથી જૈન ધર્મનો શરૂવાતનો ઇતિહાસ મેળવવા માટે ઘણીજ સાધગ્રી મળેલી છે. શિવાય આ ગ્રંથોની યોગ્યતા જોતાં જોતેના ઉપર અણવિશ્વાસ રાખવાને બીલકુલ કારણ જણાતું નથી.

સાધારણ રીતે જોતાં સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો ઘણા પ્રાચીન છે તે છેજ એવી ઘણાંકારાની સમજ થઈ હોય છે. પણ જૈન ધર્મના ગ્રંથો તેનાથી પણ પ્રાચીન છે. પ્રાચીનપણાના સંબંધનેજ देखીએ તો તેમાંના ઘણાંકારા પુસ્તકો ઔત્તરીય બૌદ્ધ ધર્મીઓના અતિ પ્રાચીન પુસ્તકોના વચ્ચેનાં છે. બુદ્ધોનો અને બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ લખવાને જ્યારે ઉપરના બૌદ્ધધર્મીય પ્રાચીન ગ્રંથો નિર્વિવાદરીતે સાધન તરીકે મનાય છે ત્યારે જૈનોના ધર્મનો ઇતિહાસ લખવાને તેમના ગ્રંથોના માટે શંકા લેવાનું આપણને બીજા કુલ કારણ રહેતું જ નથી. જૈનધર્મના ગ્રંથોમાં જ્યારે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતો મળી આવે, અથવા તો તેમાં આપેલા દિવસો ઉપરથી પરસ્પર વિરુદ્ધ એવાં અનુમાનો જ્યારે નીકળતાં હોય ત્યારે કદાચ તેમના ગ્રંથો ઇતિ-
 હાસના કામમાં સાધન તરીકે ન ગણવાને કારણ છે. પરંતુ એવા સંબંધનીજ દૃષ્ટિથી જોવા લાગીએ તો બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથો કરતાં વિશેષ કરી ઉત્તરીય બૌદ્ધ ગ્રંથો કરતાં જૈનગ્રંથોનું ધોરણ ઘણું જ ઉંચું જણાય છે. એમ છતાં વાસ્તવિક રીતે તેમના ધર્મગ્રંથથી પણ ઉપરનો જૈન ધર્મનો જે ઉદ્ભવ અને ઉત્પત્તિકાલ માનવો જોઈએ તેમ ન માનતાં પુષ્કળ પંડિતો તે વિષયમાં જુદાજ અનુમાનો કરી વેસે છે. તેનું કારણ શું હશે વારુ ? તેનું કારણ જોતાં સાધારણ

લોકોને પણ દેખાતું એવું બન્ને ધર્મોનું વાહ્ય નિકટ સામ્ય હોવામાં કંઈ સંશય નથી. જે બે ધર્મોમાં એવી અનેક વાતો વીલકુલ સામાન્ય હોય તેવા બે ધર્મો વીલકુલ સ્વતંત્ર હોય એ અશક્ય છે. કારણ એવું સામ્ય જે ધર્મોમાં હોય એમાંનો કોઈપણ એક ધર્મ બીજામાંથી નીકળેલો હોવો જોઈએ, એવા પ્રકારની જે એક વખત કેટલાક પંડિતોની સમજ થઈ ગઈ છે તે જ કારણથી અનેક પંડિતોના મતો તે વાજુ તરફ વળેલાં છે અને આજદિન સુધી પણ ઘણાં જ પંડિતો તેવા જ પ્રકારનો મત પકડીને બેઠા છે. જૈન ધર્મગ્રંથોની જે વાસ્તવિક યોગ્યતા છે તેનું તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ લોકોના સમક્ષ મુકવું અગત્યનું છે.

એ સંબંધી શોધખોળ કરતાં જૈન ધર્મના સંસ્થાપક અને છેલ્લા તીર્થંકર જે મહાવીર તેમના વિષયમાં વિશેષ વિવેચન કરવું જોઈએ. ઇટલી શોધને અન્તે મહાવીર નામની સ્ત્રીએ કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ જૈન ધર્મ ઉત્પન્ન થયા પછી કેટલાક સૈકાઓ ગઈ મહાવીર નામની એક વ્યક્તિ ઊભી કરી છે, એવો જે આક્ષેપ છે તેનું સારી રીતે અને સચુક્તિ નિરાકરણ થઈ શકે તેવી માહિતી હાલ ઉપલબ્ધ થઈ છે એ સમજવામાં આવશે. શ્વેતાંવર જૈન અને દિગંવર એ બન્ને મહાવીર એ કુળ-

ગ્રામ અથવા કુંડપુર ત્યાંનાં સિદ્ધાર્થ નામના રાજાનો પુત્ર હતો એમ કહે છે. જૈનધર્મી લોકોની જે વિગતો છે તે ઉપરથી કુણ્ડ-ગ્રામ નામનું કોઈ એક મોટું શહેર હતું અને સિદ્ધાર્થ નામનો કોઈ એક અદ્વિતીય મોટો બલાઢ્ય રાજા હતો એમ તે વતાવે છે. બૌદ્ધ લોકોએ જે પ્રમાણે કપિલવસ્તુ અને સુદ્ધોદનના સંબંધમાં પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી તેજ પ્રમાણે જૈનધર્મીઓએ પણ કુણ્ડગ્રામ અને મહાવીરના સંબંધમાં કહ્યું છે. આચારાંગ-સૂત્રમાં કુણ્ડગ્રામને સન્નિવેશ કહ્યું છે, ટીકાકારોએ એનો અર્થ વેપારી લોકોને સુકામ કરવાની જગ્યા એમ કહ્યો છે. એ ઉપરથી કુણ્ડગ્રામ નામનું એક સામાન્ય સ્થલ હોવું જોઈએ એમ દેખાય છે. લોકવાર્તા ઉપરથી એટલુંજ દેખાય છે કે તે વિદેહમાં હતું. (આચારાંગ સત્ર ૨-૧૫-૧૭ જુઓ). બૌદ્ધ ગ્રંથોનું અને જૈન ગ્રંથોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીએ તો મહાવીરની જન્મભૂમિનો પત્તો વરાવર લાવી શકીએ. મહાત્વાગા નામના બૌદ્ધના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે બુદ્ધ કોટિગ્રામમાં રહેતો હતો તે વખતે ત્યાંની વિશાલી નામની રાજવાનીમાંથી અંબાપાલી અને લિંચિવા એ મહત્વાને આવ્યા હતા. પછી બુદ્ધ કોટિગ્રામથી નાટિકા તરફ ગયો, નાટિકાગામમાં તેણે એક રૂંટોના વંગલામાં શુકામ કર્યો હતો,

તેનો પાસે અંવાપાર્લાતું એક અવાપાલીવન નામતું સ્થાન હતું. તે બુદ્ધ અને બુદ્ધના અનુયાયીઓને સમર્પણ કર્યું. પછી ત્યાંથી તે વિશાલી ગયો ત્યાં તેણે 'નિગ્રંથીઓમાંનો ગૃહસ્થાશ્રમી જે લિંચિવી લોકોનો નાયક તેને પોતાનો અનુયાયી બનાવ્યો. બૌદ્ધધર્મીઓની કુણ્ડગ્રામ એવી કોઈ જગ્યા હોવીજ જોઈએ એમ ઘણા અંશે માની શકાય. નામના સામ્યનો વિચાર એક બાજુએ મુકીએ તો નાટિકા નામનો જે ઉલ્લેખ બૌદ્ધોએ કર્યો છે તે ઉપરથી પણ ઉપરનુંજ અનુમાન દૃઢતર થાય છે. નાટિકા, મહાવીર જે જ્ઞાત્રિકા ક્ષત્રિયમંડલમાંનો હતો તે પૈકીજ એ હોય એમાં સંશય જણાતો નથી.

ત્યારે એકંદર રીતે કુણ્ડગ્રામ એ વિદેહાની રાજધાની જે વિશાલી નગર તેના નજીકનુંજ એક સ્થાન હોવું જોઈએ એ વિશેષ સંભવનીય લાગે છે. સૂત્રકૃતાંગ નામના જૈનગ્રંથમાં મહાવીરને વૈશાલિક એમ જે કહેલું છે તે ઉપરથી અમારું માનવું સપ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૩ જુવો) ટીકાકારોએ વૈશાલિક શબ્દનો અર્થ બે રીતે કરી તેનો ત્રિજો પણ એક નક્કી અર્થ ન આપતાં જ્યારે જુદો જુદો અર્થ આપ્યો છે ત્યારે તે કલ્પે પણ તે

શબ્દના અર્થના વિષે નિર્વિવાદ એકમત ન હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાયું
 છે. અર્થાત્ તે શબ્દનો હાલના જૈનગ્રંથકાર જે અર્થ કરે છે તેનું
 અમો પ્રમાણ આપતા નથી તો એમાં કાંઈપણ ત્રોટું નહીં એ પ્રગટન
 છે. સતારાના આસપાસના ગામમાં રહેતા છતાં “ અમે સતારાના
 છીએ ” એમ કહેવાનો જે પ્રમાણે એક લોકવ્યવહાર છે તે
 પ્રમાણે જૈનશાલિક શબ્દનો વ્યવહાર સમજવો જોઈએ. જૈનશાલિક
 શબ્દનો યદ્યપિ વિશાલીમાં રહેનારો એવો અર્થ થાય છે તોપણ
 જે પ્રમાણે સતારાનો રહેનારો કહેવાયી નગીકના ગામડાઓમાં
 રહેનારાઓનો સમાવેશ થાય છે તેજ પ્રમાણે કુણ્ડગ્રામ એ
 વિશાલીના નગીકનું હોય તોપણ કુણ્ડગ્રામના રહેનારાઓનો પણ
 જૈનશાલિક શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે. હવે કુણ્ડગ્રામ એ વિશાલીના
 પાસેનું એક નહાનું ગામનું ગણીએ તો કુણ્ડગ્રામાધિપતિ એટલે મોટો
 સાર્વભૌમ રાજાં એવો અર્થ ન લેતાં એકાદ ગામડાનો અધિપતિ
 એમજ માનવું જોઈએ. હવે જૈનગ્રંથકારોએ સિદ્ધાર્થને મોટો બલાઢ્ય
 રાજા ગણી એના ઠાઠમાઠનો અને ચૈમવનું જે ભપકાદાર વર્ણન
 આપ્યું છે તેમાંથી અતિશયોક્તિ શબ્દ કરી યથાર્થ રીતે ગણીએ તો
 સિદ્ધાર્થ એ એક નહાનો જમીનદાર હતો એવુંન ઠરે. કારણ જે
 ઠેકાણે તેનો ઉદેશ આવે છે તે ઠેકાણે પણ તેને શત્રિયજ વચ્ચે

છે. તેની સ્ત્રીના નામનો ઉલ્લેખ દેવીશું તોપણ તેને દેવી ન કહેતાં
 ક્ષત્રિયાણી એમજ કહેલું મઠી આવે છે. જ્ઞાત્રિક ક્ષત્રિયનો પણ જે
 ઠેકાણે ઉલ્લેખ આવે છે તે ઠેકાણે પણ તેમને સિદ્ધાર્થના સામન્ત
 અથવા તદનુયાયી એમ ન કહેતાં તેના સમાન દરજ્જાના ગણ્યા છે.
 આ પ્રમાણે તે સંબંધી જુદા જુદા ઉલ્લેખોનો વિચાર કરીએ તો
 એટલુંજ નક્કી થાય છે કે, સિદ્ધાર્થ એ સાર્વભૌમ રાજા તો
 નહોતોજ પણ સાધારણ ઠાકોર જેટલો અથવા એકાદ ટોળીના
 મુખ્ય અધિપતિ નહીં પણ સામાન્યતઃ એકાદ જમીનદાર
 જેટલો તેનો દરજ્જો હતો એમ દેખાય છે. આમ છતાં
 પણ તેના દરજ્જાના લોકો કરતાં તે વક્તની મંડળીમાં તે
 વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત અને સામાન્ય ગણાતો હતો એની વિશેષ
 પ્રતિષ્ઠા અને વજન હોવાનું કારણ તેનો વિવાહ સંબંધ
 મોટા ઘરોની સાથે થયો હતો અને તે સંબંધ વિશાલી નગરીના
 ચેટક રાજાની બહેનની સાથે થયો હતો. સિદ્ધાર્થની સ્ત્રીને વૈદેહી
 અથવા વિદેહદત્તા એમ કહેતા હતા, કારણ વિદેહ નગરીના
 રાજવંશની સાથે તેનો આસ સંબંધ હતો.

બૌદ્ધ લોકોના ગ્રંથોમાં વિશાલી નગરીના રાજા જે ચેટક
 તેના વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ મળતો નથી. બુદ્ધ ગ્રંથોમાં એટલુંજ મળે છે કે

‘विशालीना राजानी राजपद्धतिमां राज्यव्यवस्थानो अधिकार एक सरदार सभाना हाथमां हतो अने तेनी साथे राजानो संबंध अव्यस्य तरीके हशे अने तेनो अधिकार हालना व्होईसराय अथवा जनरल ईन चीफ जेवो हशें. लिखिची लोकोनी राज्यपद्धतिनो जेन ग्रंथोमां पण उल्लेख मळे छे. निरयावलिसूत्रमां एम कथुं छे के चंपाना राजा अजातशत्रुए चेटक राजा उपर स्वारी करवानी तैयारी करी ते वखते तेणे पोताना जेवा बीजा काशीकौशलना १८ राजाओने ‘तमे शत्रुओनी मागणीओ कतुल राखशो के तेनी साथे लडवा तैयार यशो ?’ ते अमोने जणावो एम पूछाव्युं हतुं. तेज प्रमाणे महावीरना काल धर्म यया पछी १८ राजाओए तेमनी मरणप्रीत्यर्थे एक उत्सव करवानी संस्था निर्माण करी हती तेमां प्रमुख गणेलो चेटक राजानो कोई पण ठेकाणे जुदो उल्लेख नथी. ए उपरथी चेटक राजा ते १८ राजा पैकीज एक व्होई तेनो अधिकार पण इतर राजाओना जेटलोज हतो एम लागे छे. शिवाय तेनो अधिकार विशालीनी राज्यपद्धतिथी नियमित थयो हतो. बौद्ध ग्रंथकारोए चेटकना नामनो पोताना ग्रंथोमां उल्लेख कर्यो नथी एनी आ उपरनी हकीकत उपरथी खुलासो

થાય છે. કારણ એક તો તે મોટો વજનદાર નહોતો, અને મીઠું તેણે પોતાનું વજન જૈનધર્મનો મહિમા કરવા માટે વાપર્યું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથકારોએ યદ્યપિ ચેટક તરફ દુર્લક્ષ્ય કરેલું તોપણ જૈનોએ તેમના ધર્મ સંસ્થાપક જે મહાવીર તેના મામા અને આશ્રયદાતા જે ચેટક તેને ન વિસરી જતાં તેના નામનો ઉદ્દેશ પોતાના ગ્રંથોમાં સારી રીતે કર્યો છે. જૈન ગ્રંથકારોનું પોતાના ગ્રંથોમાં ચેટક રાજાનું વર્ણન કરવાનું કારણ પ્રગટ છે તે એવી રીતે કે તેના વજનથી વિશાલી નગરી જૈનધર્મનું આશ્રમસ્થાન બનાવી અને તેજ કારણથી અર્પાત્ જૈનોના પ્રતિસ્પર્ધી જે બૌદ્ધ તેમણે વિશાલી નગરીને પાલ્લવીની મૂમિકા અથવા શારદાપીઠ એવું નામ આપ્યું. ઉપર મહાવીરના આત્મ સંબંધી વિષે જે માહિતી આપી છે તે કદાચ નિરર્થક જેવી લાગશે પણ તેમ માનવાને બીલકુલ કારણ નથી. મહાવીર ધર્મ સંસ્થાપક થયા પછી તેમના ધર્મનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તે, ઉપરના તેના આત્મ સંબંધીની માહિતી ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. બુદ્ધ અને મહાવીર એ હાલના રજપૂત જૈવાના અથવા શ્રીકૃષ્ણના વંશના હતા. ક્ષત્રિઓના વંશમાં અને જાતિમાં આત્મ સંબંધીનો પાશ ઘણો પ્રબલ હોય છે. અને તેમનામાં આત્મ સંબંધીઓને

પૂજ્ય દિવસ સુધી યાદ રાખે છે. (મહાવીરના આસ સંબંધી
 ખનોના નામો અને ગોત્રો કહેવાના વિષે જૈન લોકોનો વિશેષ
 લક્ષ્ય હોય છે) બુદ્ધે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ પ્રથમ ક્ષત્રિય
 લોકોમાં કર્યો; તેજ પ્રમાણે જૈન ધર્મ સંસ્થાપકોએ પણ બ્રાહ્મણો
 કરતાં ક્ષત્રિયોને જ ઉપદેશ કરવાનું વિશેષ પસંદ કર્યું. એ ઉપરથી
 મહાવીર અને બુદ્ધ એ બંનેએ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે
 પોતાના આસ સંબંધીઓની આ કાર્યમાં વિશેષ મદદ ગ્રહણ કરી.
 જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ જે પ્રદેશોમાં પોતાના ધર્મનું વર્ણસ્વ મહત્વ
 સ્થાપન કર્યું તે પ્રદેશોમાં બીજા ધર્મો ઉપર જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ
 સ્વસત્તા સ્થાપન કરવામાં તે પ્રદેશોના જે મોટા મોટા વંશોના
 હતા તેમની સાથે થયેલો તેમનો સંબંધ ઘણે અંશે કારણમૂલક થયો.
 મહાવીરની માતાના સંબંધથી મગધ દેશના રાજવંશની સાથે
 સંબંધ થયો હતો. ચેટક રાજાની ચેલહણા નામની પુત્રીનું રાજગૃહ-
 નગરીમાં રહેનારા વિંબસાર રાજાની સાથે લગ્ન થયેલું હતું. જૈનોએ
 અને બૌદ્ધોએ વિંબસારને તો મહાવીરનો અને બુદ્ધનો શાશ્વત-
 વાતા તરીકે સારી રીતે વર્ણવેલો છે. ચેલહણાના ઉદરથી વિંબસાર-
 નો કુળિક નામનો પુત્ર થયો (જેને બૌદ્ધ અજાતશત્રુ કહે છે)

તેને બૌદ્ધ ધર્મના વિષયે બીલકુલ લાગણી હતી નહીં. બુદ્ધના મૃત્યુ પહેલાં ૮ વર્ષે તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો, એટલા ઉપરથી તેના મનમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે મોટી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી એવું યદ્યપિ કોઈ માનતું હોય તો તે માત્ર મોટી મુલ મેલું છે એમાં સંશય નથી. કારણ પ્રત્યક્ષ રીતે જેણે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો અને દાદાના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી તે ધર્મને યોદ્ધોજ માનનારો હતો એ દેખીતુંજ છે. કુણિકે પ્રયત્ન બૌદ્ધ ધર્મ વિષે બીલકુલ સહાનુભૂતિ ન દર્શાવતાં પાછળથી તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય શા માટે આપ્યો ? એનું કારણ હવે આપણી ધ્યાનમાં સહજ આવશે. જે પ્રમાણે તેના પિતાએ અંગદેશનું રાજ્ય પોતાના રાજ્યની સાથે જોડી દીધું હતું તેજ પ્રમાણે વિદેહદેશનું રાજ્ય પોતાના રાજ્યની સાથે જોડવાની વ્યૂહ રચના તેણે પોતાના મનમાં કરી મુકી હતી. વિદેહદેશના લોકોને કહાડી મુકવાના ઇરાદે નહીં પણ તે લોકોને પોતાના તાબામાં રાખવાના હેતુથી તેણે પાટલીગ્રામમાં એક મોટો કિલ્લો બાંધ્યો અને પછી હલ્લે રહીને પોતાનો દાદો જે વિશાલીનો રાજા તેની સાથે ટંડો ઉપસ્થિત કર્યો. વિશાલીનો રાજા મહાવીરનો મામો થતો હતો. એવા તે જૈન ધર્મના આશ્રયદાતા ઉપર જ્યારે સ્વારી કરી તે કારણથી જૈનધર્મી લોકો તેના

ઉપર ગુસ્સે થયા. તેથી હવે કુળિકે તેમના પ્રતિસ્પર્ધી જે બૌદ્ધ
 તેઓને આશ્રય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એજ બૌદ્ધલોકોનો
 પોતાના પિતાના પ્રીતિપાત્ર હોવાથી તેણે ઘણો છઠ્ઠ કરી છેવટે
 તેમનો વધ પળ કર્યો હતો. (?) અજાતશત્રુને હવે જય મળ્યો તેથી
 તેણે વિશાલી નગરી પોતાના તાબામાં લીધી હતી તથા નંદ અને
 મૌર્ય એમના સામ્રાજ્યનો પાયો તેણે નાખી મુક્યો હતો. એ પ્રમાણે
 મગધ રાજ્યની સીમા વધ્યા પછી બન્ને ધર્મીઓને પોતપોતાના
 ધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે વિપુલ ક્ષેત્ર મળ્યું. અને તેજ પ્રમાણે એ
 પ્રદેશોમાં આ બન્ને ધર્મોનો પ્રસાર ઘણીજ ઝડપથી થયો. તે
 વખતના વીજા અનેક પંથો તેવાજ સંકુચિત રહી જૈન અને બૌદ્ધ,
 એ બન્ને ધર્મોનેજ ઉદય શા માટે થયો ? એનું - સ્વભાવિક કારણ
 જોતાં કુળિકે કરેલો મગધ દેશનો રાજ્યવિસ્તાર એજ હોવો
 જોઈએ એમાં સંશય નથી. એમ મહાવીરના સંપૂર્ણ ચરિત્રનો વિચાર
 હવે લખવા વેસતા નથી પણ કેવલ જેના યોગથી બુદ્ધમાં અને
 તેનામાં જે તંફાવત છે તે સમનાય તૈટલીજ વાતોતોનું દિગ્દશન
 કરીએ છીએ.

વર્ધમાન એ કાશ્યપ ગોત્રીય હતા. મા વાપ મરતાં સુધી તે
 પોતાના ધરમાંજ હતા. તેમની પાછલ તેનો નંદિવર્ધન નામનો મોટો

માઈ હતો. તે વહિલોપાર્જિત સંસ્થાનનો માલિક થયો. તે વસતના
 જે સત્તાધીશો હતા તેની અનુમતિથી તેણે સંન્યાસ લીધો. ૧૧
 વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી જુદાં જુદાં જંગલી લોકોના પ્રદેશો જોયા
 એક વર્ષ સુધી તેણે દિગંબર વ્રત ધારણ કર્યું હતું. ચાર વર્ષ એ
 પ્રમાણે ચિત્તિયા પછી વર્ધમાને કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ને પછીથી
 તેને શાવયમુનિ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, તીર્થંકર અને મહા-
 વીર એમ કહેવા લાગ્યા. હેણા ગ્રીસ વસનો વધો વસત તેણે
 લોકોને ધર્મોપદેશ આપવામાં અને યતિજનોની ગણાદિક વ્યવસ્થા
 કરવામાં ગાળ્યો હતો. આ યતિજનોને તેની માતૃદ્વારા અંગ,
 મગધ, અને ત્રિદેહ એ સ્થાનોમાંના જે આસ સંવંધીઓ ચેટક,
 શ્રેણિક અને કુણિક નામના રાજાઓ હતા તેમનાં તરફનો
 આશ્રય મળ્યો. દિક્ષા લીધા પછી વર્ષાક્રતુના બધા દિવસો તેણે
 નજીકના શહેરમાં ગાળ્યા છતાં તેણે પશ્ચિમ તરફ શ્રાવસ્તિ સુધી
 અને ઉત્તર તરફ હિમાલય સુધી પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમના મુખ્ય
 અગ્યાર ગણધર હતા. તેઓના નામ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ
 બન્ને જે આપેલા છે તેમાં ચીલકુલ મતપેર નથી. મહાવીરના
 ચરિત્રમાં મંસ્વલીનો પુત્ર જે ગોશાલક તેણે તેની સાથે કરેલી

સ્પર્ધા અને તેમાં મહાવીરને મલ્લેલો વિજય અને છેવટે પંપામાં
 યજ્ઞ તેનું મૃત્યુ એ વિગતો વિશેષ વિચાર કરવા જેવી છે. જૈન
 ગ્રંથો શિવાય મહાવીરના ધરિત્રની માહિતી વૌદ્ધોના
 ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. વૌદ્ધ લોકોએ તેને નટપુત્ર એવું
 નામ આપીને તે નિગ્રંથનો મુખ્ય અને બુદ્ધનો પ્રતિસ્પર્ધી
 હતો એવું વર્ણન કર્યું છે. વૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાર્વારનું ગોત્ર
 અગ્નિવૈશ્યાન એમ આપ્યું છે. તો હવે સ્વહં જોતાં તેમના શિષ્ય
 જે સુધર્મા તેનું તે ગોત્ર હતું. મહાવીર અને બુદ્ધ બન્ને સમકાલીન
 હોવાથી વિવિધાર અને તેના અધ્યક્ષકુમાર, અજાતશત્રુ, લિલિ-
 ષામલ, ગોશાલ (પંચલપુત્ર) વિગેરે રાજપુત્રો પણ તેઓનાજ
 સમકાલીન હતા. જૈન લોકો તેની જન્મભૂમી વિશાલીની આસ-
 પાસ હતી એમજ કહે છે. તેનો તેની સાથે સારી રીતે મેલેલા છે.
 ઉદક સર્વ જીવમય છે વિગેરે જૈન ધર્મના મતનો અનુવાદ વૌદ્ધ
 ગ્રંથોમાં કરેલો મળી આવે છે. વૌદ્ધ લોકોએ નટપુત્રના મૃત્યુનું
 પંપા (પાવાપુરી) નામનું જે સ્થાન આપ્યું છે તે અત્યુક્ત બરાબર છે.
 મહાર્વારની બુદ્ધની સાથે સરસામણી કરીએ તો બુદ્ધના અને
 મહાવીરના આયુષ્યક્રમમાં જે વિલક્ષણ સરસામણું મળી આવે છે
 તેનું સાહજીક કારણ એવું હતું કે તે બન્ને સંન્યાસીઓ હતા.

મહાવીરના કેટલાક આત્મ સંબંધીઓના નામો બુદ્ધના આત્મ-સંબંધીઓની સાથે સારી રીતે મેળ લાય છે. મહાવીરની સ્ત્રીનું નામ યશોદા ત્યારે બુદ્ધની સ્ત્રીનું નામ યશોધરા હતું. મહાવીરના જ્યેષ્ઠવંધુનું નામ નંદિવર્ધન હતું ત્યારે બુદ્ધના સાવકા માઈનું નામ નંદ. એ બુદ્ધ રાજા હતો તે વચ્ચે તેનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. ત્યારે મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. નામોમાં સામ્ય હોવાનું કારણ ઇટલુંજ કે તે વચ્ચે એવા પ્રકારના નામો રાખવાનો વિશેષ રિવાજ હતો. વચ્ચે ક્ષત્રિયપુત્રોએ બ્રાહ્મણોના ધર્મ વિરુદ્ધ ધર્મ સ્થાપન કર્યો એમાં આશ્ચર્ય માનવાને બીલકુલ કારણ નથી. બ્રાહ્મણો જોગને મિથ્યા સંન્યાસીઓ માનતા હતા તે એ બૌદ્ધોજ હતા. વચ્ચેમાંનો તફાવત સ્વોળી કાઢવા માટે હવે આપણે બુદ્ધ અને મહાવીરના જીવનક્રમમાંની કેટલીક વાતોનો વિચાર કરીશું.

૧ બુદ્ધનો જન્મ કપિલવસ્તુ શહેરમાં થયો.

૨ બુદ્ધની માતા તેનો જન્મ થતાંજ મૃત્યુ પામી.

૩ બુદ્ધે પોતાના વડીલોની પરવાનગી ન લેતાં અને તેમની

૧ મહાવીરનો જન્મ વિશાલી નગરીની પાસે થયો.

૨ મહાવીરના મા બાપ ઘણો મોટો થતાં સુધી હયાત હતા.

૩ મહાવીરે પોતાના વડીલોની પરવાનગી લઈ તેમની સમક્ષ

હયાતી છતાં સન્યાસ લીધો.

૩ બુદ્ધે ૬ વરસ તપશ્ચર્યા કરી.

૫ તપશ્ચર્યાનો કાલ્ઝ ફોગટ છે
એમ બુદ્ધનો મત હતો.

૬ બુદ્ધનું દેહાવસાન કુટિ-
ગંઢમાં થયું.

સન્યાસ લીધો.

૪ મહાવીરે ૧૨ વરસ તપશ્ચર્યા
કરી.

૫ તપશ્ચર્યા જરૂરની છે એમ
મહાવીરનો મત હતો માટે જ
તેણે તીર્થકરના નિર્વાણ (?)
પછી તપશ્ચર્યાનું ઘત પાઠ્યું.

૬ મહાવીરનું દેહાવસાન પંપા
(પાવાપુરી) શહેરમાં થયું.

મહાવીરના ચરિત્રનું એટલું વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું જ
કે, જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ બુદ્ધ ધર્મમાંથી ન હોઈને ચીલકુલ સ્વતંત્ર
છે કે નહીં એનો નિકાલ કરતી વસ્તે તેમાંની ઘણી ચાચતો ઉપ-
યોગી પડે પડશે. કેટલાક પંડિતો મહાવીર અને બુદ્ધ એ બન્ને
જુદા જુદા મહાપુરુષો હતા એમ તો માને છે. છતાં તે ઉપરથી
પણ આ સંશયયુક્ત પ્રશ્નનો નિકાલ થાય છે એમ સમજતા નથી.
જૈનસાહિત્ય વિષે લખતાં પ્રોફેસર વેન્નર એમ કહે છે કે જૈન ઇ-
તિહાસ પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મીઓની એક શાખા હોય.

જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મમાંથી નીકળ્યો હોવો જોઈએ એમ માનવા તરફ મોટા મોટા પંડિતોની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ બન્ને ધર્મોમાં જે સામ્ય દેખાય છે. તે છે. તે વિષે હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા હોય એમ પ્રોફેસર લેસને ચાર અંતઃ પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. તે વિષે હવે ક્રમવાર વિચાર થશે.

બન્ને ધર્મોમાં તેમના સંસ્થાપકોને જિન, અર્હત, મહાવીર, સર્વજ્ઞ, સુગત, તથાગત, સિદ્ધ, બુદ્ધ, સંબુદ્ધ, પરિનિવૃત્ત અને મુક્ત એવા નામો આપવામાં આવ્યા છે. ઘણા ક્ષત્રતના સમયને અનુસરીને બન્નેના ગ્રંથોમાં ઉપરનાં નામો અપાયાં. પરંતુ તેમાં વિશેષ એટલું જ કે જિન અને શ્રમણ એ સિવાય તે સંબંધી કેટલાક નામો એકપંચમાંના લોકોએ વિશેષ પસંદ કર્યા અને કેટલાંક તેમનાં વિરુદ્ધ બીજા પંચમાંના લોકોએ વિશેષ અર્થની દૃષ્ટિથી પસંદ કર્યા.

ઉદાહરણ તરીકે—બુદ્ધ, તથાગત, સુગત અને સંબુદ્ધ એવા શાક્યમુનિના હમેશના જ નામો છે. મહાશ્વરનો સાથે એવા નામોનો પ્રસંગ વિશેષે જ ઉપપદ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

તેજ પ્રમાણે વર્ધમાનના ઉપપદાર્થક જે વીર અને મહાવીર એવા શબ્દો તેજ પ્રમાણે ઉપપદના અર્થે ઉપયોગમાં લીધેલા નજાઈ આવશે.

તીર્થંકર શબ્દનો તે એથી પણ જુદા સ્વરૂપે ઉપયોગ કરતા હતા. જૈનોના મત પ્રમાણે તીર્થંકર એટલે ધર્મસંસ્થાપક અને તેજ તીર્થંકર શબ્દ બૌદ્ધ અનુયાયીઓના મતમાં બુદ્ધધર્મવિરુદ્ધ નાસ્તિક-પંથ કાદનારાઓના માટે વપરાયેલો છે. સુગત અને તથાગત વિગેરે શબ્દોમાંથી હરેક પંથાનુયાયી તેમના કેટલાક વિશેષ શબ્દો પસંદ કરી પોતાના ગ્રંથોમાં વાપરતા હતા. એ ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે ? તે શબ્દો જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા એમ સિદ્ધ થઈ શકે સ્વહં ? ચિલકુલ નહીંજ. કારણ ઉપરના શબ્દનો ધાત્વર્થો કરતાં કાંઈ જુદાજ અર્થે એક વસ્તુ એનો નક્કી ઉપયોગ થઈ ચુક્યો એટલે પછી એક તરફ તે શબ્દનો ઉપયોગ તેજ અર્થમાં કરવો જોઈએ અથવા તો તે શબ્દનો કાયમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તથાગત, સુગત, વિગેરે શબ્દોના એક વસ્તુ અર્થ કરી ચુક્યા પછી જૈનોએ તેઓના પાસેથી તે શબ્દો લેઈને તેજ અર્થમાં વાપરેલા હોય એમ સંભવતું નથી. એ વિષે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે સામાન્ય માણસો કરતાં વિશેષ સદ્ગુણી પંડિત એવા પુરુષોને

લગાડવા જેવા કેટલાક વિશેષણો અને શબ્દસમુદાય હોય છે. તે પ્રમાણે તે વાંચતે મોટા મોટા સદ્ગુણી મહાન્ પુરુષોને લગાડવા જેવા કેટલાક વિશેષણો અને નામો હોય છે. તે શબ્દોના મૂળ અર્થને અનુસરીને તે વાંચતે તેવા શબ્દો અનેક મહાન્ પુરુષોને લગાડતા હતા. પછી તેવા શબ્દો પોતાના વિરુદ્ધ પંચોમાં લોકોએ પોતાના ધર્મસંસ્થાપકોને લગાડ્યા એ કારણે અથવા પોતાના મહાન્ લોકોત્તર સદ્ગુણયુક્ત ધર્મસંસ્થાપકોને લગાડવા તેવા શબ્દો ધ્યોગ્ય લાગેલા એટલે પછી તે શબ્દોનો ધર્મસંસ્થાપકોના ઉપપદ અર્થે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઉદાહરણ તરીકે:- તીર્થંકર શબ્દનો યોગરૂઢાર્થે લેવાય તો ધર્મસંસ્થાપક એવો થાય છે. જૈનધર્મગ્રંથોમાં તેવા અર્થે તે શબ્દ વાપરેલો છે. પરંતુ બૌદ્ધ લોકો તે શબ્દ તેના મૂળ અર્થે ન વાપરતાં નાસ્તિકપંથપ્રવર્તકોને લગાડતા રહ્યા. એજ કારણથી બૌદ્ધ લોકો પોતે જૈનધર્મના દ્વેષિઓ છે એમ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. બુદ્ધ શબ્દનો મુક્ત એવા અર્થે ઉપયોગ કરે છે. જૈન-ગ્રંથોમાં એવા અર્થે એ શબ્દનો ઘણા વાંચતે ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ બૌદ્ધગ્રંથોમાં બુદ્ધશબ્દનો ધર્મસંસ્થાપક એવા અર્થેજ ઉપયોગ કરેલો મનાય છે. ઉપરની હકીકતનો સાર કાઢીએ, તો એટલેજ લેવા છે કે બૌદ્ધલોકોએ જ્યારે ઉપરના શબ્દોની

પારિભાષા ગોઠવેલી ત્યારે તેમનું જૈનોની સાથે, સહ્ય તો નહોતુંજ
પણ તેમનો તેમની સાથે જાગડો ચાલતો હતો.

જૈનો કરતાં બૌદ્ધો પૂર્વેના એમ નક્કી કરવાને માટે-પ્રોફેસર
હેસને એક પ્રમાણ આપ્યું છે. તે કહે છે કે વજ્રે ધર્મોમાં તેમના
ધર્મસંત્યાપકોના મૃત્યુ થયા પછી તેમની મૂર્તિઓની પ્રતિમા
વિગેરેની દેવઝોમાં પૂજા કરે છે. જગતમાં આજ સુધી જે અનેક
ધર્મસંત્યાપકો થયા કે જેમણે બુદ્ધ પ્રમાણે અમે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ-
માન્ છીએ એમ લોકોને દર્શાવ્યું તે પૈકી જૈન અથવા બુદ્ધ એમના
અનુયાયીઓ શિવાય કોઈએ પણ જૈન અને બુદ્ધ પ્રમાણે પોતાના
ધર્મસંત્યાપકોના ઈશ્વરોને માન આપેલું નથી. તેવાજ કારણથી
અર્થાત્ એક તો બૌદ્ધો પાસેથી જૈનોએ આ પદ્ધતિ લીધી હોવી
જોઈએ અથવા તો બૌદ્ધોએ જૈનોની પાસેથી લીધી હોવી જોઈએ એ
શિવાય કોઈની ઉત્પત્તિ લાગુ થતી નથી.

આમ છતાં પણ એ મૂર્તિપૂજાનો અને મૂલના જૈનધર્મનો
અથવા બૌદ્ધધર્મનો એક વીજાની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ
નથી. કારણ સાધુવૂના, પ્રતિમાપૂજા અથવા નૈત્યવંદન વિગેરેની
પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય જોતાં તેનો આરંભ મૂલના યતિનનોની સાથે ન
હોઈને ગૃહસ્થનનોની સાથે વિશેષ દેસાય છે. સામાન્યનનોને

તેમનાં પ્રાચીન પરંપરાગત યક્ષ, મૃત, પિશાચ દેવતાઓ કરતાં કોઈપણ વિશેષ પૂજ્યતમ માવ હોવો જોઈએ એમ જ્યારે માસ થવા લાગ્યો, ત્યારે ઉપરનો પ્રકાર (પ્રતિમાપૂજા વિગેરે) ગૃહસ્થ-જનોના તરફથી હલ્લવે હલ્લવે પ્રચારમાં આવેલો હોવો જોઈએ. પ્રતિમાપૂજા ચૈત્યવંદન વિગેરે વિશેષ પ્રકારો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તે વલતે ૮૪ લક્ષ યોનિઓના ફેરીમાંથી પાર ઉતરવાનો મક્તિ-માર્ગ એક રસ્તો છે એવો ભરતલંડમાં તે સમયે પ્રચલિત થયેલો મત હોય. ત્યારે જૈનોએ તીર્થંકરાદિકોની પૂજા વિગેરે વિધિઓ બૌદ્ધો પાસેથી લીધી અને બૌદ્ધોની તે વિધિઓ માત્ર સ્વયંમ્ હતી એવું માનવા કરતાં તે વલતે ભરતલંડમાં જે સામાન્ય ધાર્મિક ઉત્ક્રાંતિ ચાલેલી હતી તે મુલ કારણથીજ વલેએ પોતપોતાની વિધિઓ લીધી એમ માનવું એ વધારે સયુક્તિક લાગે છે. વલે ધર્મોમાં ત્રીજું એક સામ્ય 'અર્હિસા પરમો ધર્મઃ' એ પણ છે તે વિલે આગળ એકાદ વલત વિચાર કરીશું.

ઉપરના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા માટે પ્રોફેસર હેસને ચોથું એક પ્રમાણ આપ્યું છે, તે એ છે કે જૈન અને બૌદ્ધ એ વલે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કાઠની કલ્પનાતીત અપરિમેય સંખ્યાથી ગણના કરે છે. જૈન શાસ્ત્રોનાં સૃષ્ટિ, યુગો વિગેરે વિલે જે તેઓનો હિસાબ છે તેમાં

તેઓ એવી કલ્પનાઓ બૌદ્ધો ઉપરથી સેંચી હોય એમ નથી તોપણ એ કલ્પના તેઓએ બ્રાહ્મણો પાસેથી લીધી હોય એમ વિશેષ સંભવનીય લાગે છે. યુગો વિગેરની કાલગણના વિષે. જૈનોએ બૌદ્ધો કરતાં અને બ્રાહ્મણો કરતાં પણ મુખ્ય વાતમાં એક વિચિત્ર નવીન યોજના કાઢેલી છે. જૈનોએ ઉત્તર્પિણી, અવતર્પિણી અને આરા એવા નામથી કાલગણનાની પદ્ધતિ કાઢેલી છે તેની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધોના ૪ મોઝ અને ૮૦ નહાના કલ્પોમાંથી પણ કાઢી શકાય તેમ નથી અને તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના કલ્પોમાંથી અને યુગોમાંથી પણ કાઢી શકાય તેમ નથી. તેમની ઉત્તર્પિણી અને અવતર્પિણી બ્રહ્મદેવની રાત્રી દિવસથી નીકળી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

અંહિસા વિષે પછી વિવેચન કરીશું એમ પાછલ કહેલુંજ હતું તેથી તે વિષયે હવે થોડું વિવેચન કરીશું. પ્રોફેસર વેચેરે જૈનોના ચાંચ મુખ્ય ધર્મો અને બૌદ્ધોના દશ ધર્મો એમાં નિકટ સામ્ય છે એમ બતાવ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે:—

* બૌદ્ધ યતિઓના ૧૦ ધર્મો તે નીચે પ્રમાણે—

૧ પ્રાણિઓની હિંસા નહિ કરવાનું વ્રત.

---

* આ વ્રતોની વાચતમાં—દૉ. હર્મન્ જાકોબીના લેખ સાથે અંકોની જોડણીમાં પરક પડે છે.

- ૧ ચોરી નહિ કરવાનું વ્રત.
  - ૧ અપવિત્ર કૃત્ય નહિ કરવાનું વ્રત.
  - ૧ અસત્ય નહિ બોલવાનું વ્રત.
  - ૨ અસત્ય ભાષણ કરવું નહિ (અહિંસા).
  - ૩ અદત્ત વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું નહિ (અસ્તેય).
  - ૪ વ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું (વ્રહ્મચર્ય).
  - ૫ અને એહિક વસ્તુ ઉપર મમત્વ રાખવો નહિ.
- બૌદ્ધો અને જૈનોના ૫ વ્રતો બીલકુલ સરખા છે.

આ સામ્ય જોતાં એ પૈકી કોઈએ પણ બીજાની નકલ કોરલી હોવી જોઈએ એમ માનવુંજ ઠીક દેખાય છે. તો પણ આ વ્રતો જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધાં કે બૌદ્ધોએ જૈનો પાસેથી લીધાં એ વાદ તો હજુ કાયમ છે તે છેજ. તેનો આ ઉપરના પ્રમાણોથી કાંઈ પણ નીકાલ થઈ શકતો નથી. હવે એ વિષે ત્રાહિત દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ જણાઈ આવશે કે આ વ્રતો મૂળનાં જૈનોના પણ નથી પરંતુ બદ્ધે આ વ્રતો ત્રીજા પાસેથી (બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ પાસેથી લીધા છે) એવું સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે. (જુવો બૌદ્ધાયન સ્મૃતિ ૨-૧૦-૧૮ બુલ્લરનું ભાષાંતર Sacred Book in the East) ભાગ ૧૪ પાનું ૨૭૬.

૧ પ્રગતિ અને સદ્ગુણ બંધ કરનારા માદક દ્રવ્યોનું સેવન નહિ કરવાનું વ્રત.

૨ નિપિદ્ધ સમયે મક્ષણ નહિ કરવાનું વ્રત.

૭ ગાયન, નર્તન, વાહન અને નાટ્ય इत्यादियी દૂર રહેવાનું વ્રત.

૮ ભૂષણ, અલંકાર, હાર, સુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેનું સેવન નહિ કરવાનું વ્રત.

૯ મોટી શય્યા નહિ સ્વીકારવાનું વ્રત.

૧૦ સુવર્ણ અને રૌપ્યનું ગ્રહણ ન કરવાનું વ્રત.

૬ શિવાય બૌદ્ધોની ધીજી ૮ વિધિઓ છે તે પૈકી પ્રત્યેક બૌદ્ધે પહેલી ૬ વિધિઓ પાઠવીજ જોઈએ. અને છેવટની ગૃહસ્થોના આઠે છે. તે આઠ ધર્મ નીચે પ્રમાણે—

૧ મીઠાઈના કરવી નહિ.

૨ આપ્યા ધગર લેવું નહિ.

૩ અસત્ય માપણ કરવું નહિ.

૪ માદક દ્રવ્યોનું સેવન કરવું નહિ.

૫ વ્યભિચાર કરવો નહિ.

૬ રાત્રે નિષિદ્ધ અન્ન ખાવું નહિ.

૭ માઝા, મુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેનું સેવન કરવું નહિ.

૮ ચટાઈ ઉપર ઉંઘવું.

બૌદ્ધોના ૧ વ્રતો જૈનયતિઓના ૧ વ્રતોની સાથે સારી રીતે મળી જાય છે.

૧ હવે જૈન અને બૌદ્ધ એમના યતિઓના આચાર વિચારોનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો હશે? એ વિષે પણ આપણે શોધ કરવાના છે. સંન્યાસાશ્રમની અનેક વિધિઓ જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓના નિયમો ઉપરથી લીધી છે. એવો પક્ત અમારોજ મત નથી. ડૉક્ટર બ્યુલરે બૌદ્ધાયન સૂત્રનું ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં તેણે પોતાનો મત એવોજ દર્શાવ્યો છે. પ્રોફેસર કેને ' ભરતલંડ-માંના બૌદ્ધોનો ઇતિહાસ ' નામનો ગ્રંથ કર્યો છે તેમાં પણ પોતાનો મત અમારા પ્રમાણેજ આપ્યો છે. જૈનોના યતિઓના જે નિયમો છે તે બ્રાહ્મણોના ચતુર્યાશ્રમના નિયમોની કેટલીક આવેદુર નક્કલ છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા માટે હવે અમે ગૌતમ અને બૌદ્ધાયન સ્મૃતિમાંના સંન્યાસીઓના નિયમોની જૈનયતિઓના નિયમોની સાથે તુલના કરીને બતાવીશું. એટલે ધના ઠેકાણે બૌદ્ધોનાં નિયમો

પણ સ્મૃતિમાંના નિયમોની સાથે મળે છે તે હવે સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં આવશે.

૧૧ સંન્યાસીએ ધાન્યનો સંગ્રહ કરવો નહીં. બૌદ્ધ અને જૈનયતિઓને પણ સાંસારિક પ્રમાણે સંગ્રહનો નિષેધ છે. (જૈનોનું ૧ મું વ્રત જુઓ) જૈન યતિઓ પોતાની સાથે ભિક્ષા-પાત્ર, * કુંચલો, કપડા વિગેરે જે કાંઈ રાखે છે તે પણ તેમની માલમત્તા હોતી નથી પણ ધાર્મિક વિધિ માટે આવશ્યક છે એ દૃષ્ટિથી તે રાखે છે.

૧૨ સંન્યાસિઓએ વ્રહ્મચર્ય પાલવું, બૌદ્ધાયનસ્મૃતિ પ્રમાણે અને જૈનયતિઓના નિયમો પ્રમાણે આ વસ્ત્રોનું ચોથું વ્રત છે. બૌદ્ધોના યતિઓનું એ પાંચમું વ્રત છે.

૧૩ પર્જન્યકાલમાં સંન્યાસિએ એકજ શહેરમાં રહેવું. એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, બૌદ્ધ અને જૈન એમનું વ્રમો નામનું જે વ્રત છે તે પણ બ્રાહ્મણો પાસેથીજ લીધેલું હોવું જોઈએ.

૧૪ તેણે નાના ગામમાં ફક્ત ભિક્ષા માટે જવું. જૈનોનો નિયમ એ વાતમાં એટલો કડક નથી. જૈનયતિઓને શહેરમાં અગર ગામમાં સુવાની પરવાનગી છે, તોપણ તેણે ત્યાં વધારે દિવસ

---

* રજોદરણ.

મુકામ કરવો નહીં. મહાધીર શહેરમાં ૬ દિવસ કરતાં વધારે અને ગામમાં ૧ રાત્રિ કરતાં વધારે રહેતા નહોતા.

૧૬ સંન્યાસિણ મોઢા મિશ્તા માટે જવું (લોકાના ધરતું જમણ થયા પછી) જૈનયતિ સવારે અથવા વપોરે પોતાની મિશ્તા આળે છે. એનું કારણ જમવાના વસ્ત્રે જતાં આવતાં મિશ્તા માટે નિકલતા પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓની મુલાકાત થવાનો સંભવ હોય છે તે ટાલવા માટે તેઓ સવારે અથવા વપોરે જતા હશે. જૈનયતિ ઘણા ભાગે દિવસમાં એકજ વસ્ત્ર મિશ્તા માટે નિકલે છે. એક દિવસ કરતાં વધારે ઉપવાસ કર્યા હોય તો તેઓ ઘે વસ્ત્ર પણ મિશ્તા માટે જઈ શકે છે.

૧૬ મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ વિષે ઇચ્છાનો ત્યાગ, જૈનયતિઓના પાંચ મહાવ્રતો પૈકી ચોથા વ્રતમાં એજ કહેલું છે.

૧૭ વાચા, નેત્ર અને કૃતિ એનું નિયમન કરવું. જૈનોની ઘ્ર્ણ ગુસ્તિઓની સાથે અથવા કાયા વાચા અને મન એના સંયમની સાથે એ ઘણા અંશે મળે છે.

૧૮ ગુસ્તેદ્રિયોત્તું આચ્છાદન કરવા માટે તેમણે વસ્ત્ર ધારણ કરવું. પોષાક વિષે જૈનયતિઓના નિયમો ઘટલા સાદા નથી. જૈનોના શાસ્ત્ર પ્રમાણે યતિઓ નગ્ન ફરી શકે છે અથવા તેઓ

૧૯. એક, વે, વ્રણ વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકે છે. તરૂણ અને સશક્ત યતિને માત્ર એકજ પોષાક ધારણ કરવાની આજ્ઞા છે. મહાવીર નમ્ર ફરતા હતા. જિનકલ્પિકો પણ તેમજ વર્તતા હતા. અને જેને જેને મહાવીરને અનુસરવું શ્રેયસ્કર લાગ્યું તેઓએ પણ મહાવીર પ્રમાણેજ આચરણ કર્યું. પરન્તુ તે સર્વેને ગુહ્યેદ્રિયનું આનંદાદન કરવા માટે વસ્ત્ર ધારણ કરવાની પરવાનગી હતી. (આચારાંગસૂત્ર ૧, ૭, ૭, ૧).

૧૯ કેટલાકના મત પ્રમાણે જુના કપડા ધોયા પછી સંન્યાસિણ વાપરવાં. બૌદ્ધાયન કહે છે કે, તેણે રંગાવેલું વસ્ત્ર ધારણ કરવું. આ નિયમોનું જૈનો કરતાં બૌદ્ધયતિઓના નિયમોની સાથે વિશેષ સામ્ય મળી આવે છે. જૈનોમાં કપડા રંગાવવાનો અથવા ધોવાનો નિષેધ છે. જૈનયતિઓએ તેઓને જે અવસ્થામાં ચમટાં આંખ્યાં હોય તેવીજ અવસ્થામાં તે ધારણ કરવાનું વહ્યું છે. કપડાઓને રંગ આપવાની અને ધોવાની અજ્ઞા આપવાનો બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓના નિયમોનો સારાંશ દર્શાવે છે કે, સંન્યાસિઓના ચમટાં બિલકુલ સાદાં હોવાં જોઈએ. (જૈનયતિઓને બ્રાહ્મણોથી યધી જવાની ઇચ્છા. તો હવે વિશેષ તાણ તે વર્ડ કરવાની) એ પણ કે, કપડાં બિલકુલ ધોડટાવાં નહીં. ગલીચડણાની સીમા

કરીને છોડી દેવાં. અને લોકોને એવા પ્રકારનું કહ્યવણું બતાવી
અમો બ્રાહ્મણો કરતાં શ્રદ્ધ છીએ એમ દર્શાવ્યું.) બૌદ્ધોએ મૂંતંદયા
તરફ પોતાનું વિશેષ ધોરણ રાખ્યું.

૨૦ વૃક્ષ, વહ્લી વિગેરેની શાખાઓ તેણે તોડવી નહીં.
જૈનોનું વ્રત એવાજ પ્રકારનું છે પણ તેમાં એમના કરતાં વધારે
ઘટલું છે કે, જેમાં અણુમાત્ર પણ ચતન્ય ન હોય એવાજ ફલો અને
વનસ્પતિનું ભક્ષણ કરવાની તેઓને પરવાનગી છે.

૨૧ પર્જન્યકાલમાં તેણે તેજ ગામમાં બીજી રાત્રે રહેવું નહીં.
જનયતિઓના નિયમો ગમે તેમ હોય પણ મહાવીર એ નિયમ
પાલ્યો હતો.

૨૨ તેણે માયા ઉપર નહાની ચોટલી રાખવી અથવા બધું
મુંઢન કરાવવું. એ વાતમાં જનોએ બ્રાહ્મણોથી લેંચ કરી છે. તે
એવી છે કે, જૈન યતિઓને કેશલુચન કરવું પડે છે. કેશલુંચન
ઘટલે ચપટીથી કેશ સ્વચ્છી કાઢવાં * (અજ્ઞાની માણસો ઉપર છાપ
વેસાડવા માટે આ શુક્તિ હોવી જોઈએ) બૌદ્ધાયનસ્મૃતિમાં
બ્રાહ્મણે સંન્યાસ લીધો ઘટલે શરીર ઉપરના અને માયા ઉપરના

* પ્રથમતીર્થંકર-કૃષ્ણભદ્રેશ્વરી ચાલતો આવેલો ચારા પ્રકારના તપમાંનો
જો પણ એક તપ છે, નહીં કે છાપ વેસાડવા માટે ફરવેલો છે.

કેશ અને હાથના નાલોતું નિયમન કરવું (કાઢી નાંચવાં) એમ કહ્યું છે. સંન્યાસના વચ્ચે જૈનો પણ કેશ વિગેરે કાઢી નાંચે છે.

૨૩ તેણે બીજ નાશ કરવો નહીં. આચારાંગસૂત્રના બીજા અધ્યયનમાં જૈનયતિએ ઇંડાં, જીવતા પ્રાણિઓ, બીજ વિગેરેને પીડા ન આપવા વિષે અને અતિશુદ્ધ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિને પણ પીડા ન કરવા વિષે જૈનયતિઓનો ધનો વટાક્ષ છે.

૨૪ કોઈ ઉપકાર કરો અથવા અપકાર કરો તે સર્વેની સાથે ઉદાસીન પણે વત્તવું.

૨૫ ઇહિક અથવા પારત્રિક કલ્યાણ * વિષે પણ પ્રયત્ન કરવો નહીં.

છેલ્લના બે નિયમો જૈનગ્રન્થોમાં પણ મળી આવે છે. કારણ જૈનધર્મનું પણ ધોરણ ઉપરલા નિયમોના ધોરણ પ્રમાણેજ છે. મહાવીરે ઉપરના વસ્ત્રો નિયમોને અનુસરિનેજ પોતાનું વર્તન રાખ્યું હતું. ચાર મહિના કરતાં વધારે કાલસુધી નાનાપ્રકારના જીવ, પન્તુઓ તેના શરીર ઉપર ચઢતા અને ફરતા, તેમને વેદના પણ ઉત્પન્ન કરતા, તેમણે ઘાસ, ટંડી, પવન, અગ્નિ અને ચન્ડરો

* ઇન્દ્રિયોના મુક્તિને માટે

એમના સંત્રન્ધવી જુદા જુદા પ્રકારના દુઃખો સહન કર્યો. તેણે નાના-
પ્રકારના દૈવી અને માનવી પ્રાણિઓથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વે
પ્રકારના સુખદાયક અને દુઃખદાયક પ્રસંગો ઘણી ધીરમણી
સહન કર્યો.

સંન્યાસાશ્રમની છેલ્લી સ્થિતિમાં જીવન મરણ વિષે સંન્યાસી
બિલકુલ ઉદાસીન હતા. બૌદ્ધાયનમૂત્રમાંના અનેક નિયમો જૈનોના
નિયમોની સાથે બિલકુલ નજીકમાં મળે છે. યતિએ કાર્યિક,
વાચિક અને માનસિક રીતિથી કોઈ પણ સૃષ્ટપ્રાણિને ઇજા કરવી નહીં.

જેના વિષે પહેલી યોજના કરેલી નથી અને જે અવત્માત્
પ્રાપ્ત થયું છે એવા પ્રકારનું અયાચિત અન્ન સંન્યાસિએ ભક્ષણ કરવું.
તેનું પણ પ્રમાણ શરીર ધારણને જેટલી જરૂર હોય તેટલુંજ તે હોવું
જોઈએ. એ વિષે જૈનયતિઓના નિયમો, બૌદ્ધાયનસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણ-
સંન્યાસી વિષે જેવા નિયમો છે તેજ પ્રમાણે છે એમ જણાઈ આવશે.
એ વિષે બૌદ્ધમિશ્ત્રુનો કાંઈ વિશેષ કટાક્ષ નથી. તેનામાં તેઓના
યોજનની પહેલી વ્યવસ્થા કરી મુકી હોય તોપણ ચાલે છે અને
યોજનના આમંત્રણો આવે તોપણ તે સ્વીકારે છે. બ્રાહ્મણસંન્યા-
સિઓના અને જૈનયતિઓના નિયમોની આપણે ઉપર જે તુલના
કરી તે ઉપરથી જૈનોએ બ્રાહ્મણોના નિયમોનું અનુકરણ કરેલું હોવું

જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ એટલા નહાના પ્રદેશમાંના બૌદ્ધ-
 ધર્મચરિત્રોનું સર્વ ભરતભંડમાં પ્રસારેલા સંન્યાસિઓએ અનુકરણ કર્યું
 હોય એમ માનવું તે અસંભવ્ય લાગે છે. સિવાય ગૌતમસ્મૃતિકાર
 બૌદ્ધધર્મસ્થાપનાના પહેલાં થઈ ગયો છે. પ્રોફેસર વ્યૂલરના મત
 પ્રમાણે આપસ્તંબસૂત્ર ઈ. સ. પહેલા ૪૦૦-૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચેલું
 હોવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે વ્યૂલરના મતથી બૌદ્ધાયન, આપસ્તંબ
 કરતાં ઘણાં પ્રાચીન છે. ૧૦૩૬ વર્ષ નહીં પણ કેટલાક સૈદ્ધાંતો
 પ્રાચીન હોવો જોઈએ એવો તેમનો મત છે. બૌદ્ધાયનસૂત્ર કરતાં
 ગૌતમ સ્મૃતિકાર પ્રાચીન, અને ગૌતમ અને બૌદ્ધ એ બંને પણ
 બૌદ્ધધર્મસ્થાપનાના પૂર્વેના હતા. અર્થાત્ તેવાજ કારણથી એ બંનેએ
 બૌદ્ધોનું અનુકરણ કર્યું એમ કહેવું અસંવદ્ધ છે એ સ્પષ્ટ છે. કદાચ
 વ્યૂલર સાહેબની કાલગણનામાં ભૂલ થઈ હશે એમ ગણિત અને
 બૌદ્ધધર્મ પછી એ બંને સ્મૃતિકાર થયા એમ તુલ્યદુર્જનન્યાયથી
 કદાચ માન્યું તોપણ બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધો પાસેથી પોતાના સંન્યાસના
 નિયમો લીધા હોવા જોઈએ એમ માનવું યુક્તિવિરુદ્ધ થાય. કારણ
 સર્વત્ર પ્રગટ નાસ્તિક ગણાળા બૌદ્ધોના નિયમોનું અનુકરણ
 બ્રાહ્મણોએ કર્યું હોય એ કેવી રીતે સંભવે ?, હવે એ ઉપર કેટલાક
 એમ કહેશે કે, બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કર્યું એમ તમો કહો

છો તે પણ કેવી રીતે સંભવે ?, કારણ ચોક્કસી રીતે દ્વેષી ગણાણા !
 બ્રાહ્મણોનું બૌદ્ધો કેવી રીતે અનુકરણ કરશે ? તો તેનો ઉત્તર એ
 છે કે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના વચ્ચે બૌદ્ધો પણ બ્રાહ્મણોને તેઓની
 વિદ્વત્તા ચઢલ અને નીતિ માટે ઘણું સન્માન આપતા માટે બૌદ્ધોએ
 બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કર્યું. તોપણ જૈનોએ જુદા બ્રાહ્મણોના નિયમોનું
 અનુકરણ કર્યું કે બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કર્યું અને બૌદ્ધોનું
 જૈનોએ અનુકરણ કર્યું ? એ પ્રશ્ન તો હજી રહે છે. એ શંકાનું
 નિરાકરણ બે પ્રકારથી થઈ શકે છે. એક તો જૈનોએ અનુકરણ
 કરવાનું તે બૌદ્ધો કરતાં બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કરવું તેઓને વધુ
 પ્રશસ્તિ લાગશે. કારણ એક તો નાસ્તિક ગણાણા બૌદ્ધ માર્ફત
 અનુકરણ કરવા કરતાં પ્રાચીન કાલથી સન્માન પામેલા બ્રાહ્મ-
 ણોનું જુદા અનુકરણ કરવું વિશેષ સંભવનીય લાગે છે. શિવાય
 કેટલેક ઠેકાણે જૈનોએ જે બ્રાહ્મણોના નિયમો લીધા તે બૌદ્ધ-
 ગ્રન્થોમાં મળી આવતા નથી (બૌદ્ધોએ તે લીધા નથી). જો
 બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણો પાસેથી નિયમો લીધા અને બૌદ્ધો પાસેથી જૈનોએ
 લીધા એમ માનીએ તો ઉપરના બૌદ્ધગ્રન્થોમાં નહીં હોય એવા
 પરંતુ બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં અને જૈનગ્રન્થોમાં મળી આવનારા નિય-
 મોની ઉત્પત્તિ શું ? અર્થાત્ તેવાજ કારણથી જૈનોએ બૌદ્ધો માર્ફત

અનુકરણ ને કરતાં બ્રાહ્મણો પાસેથી તે નિયમો લીધા એ સિદ્ધ થાય છે. *

હવે કદાચ કોઈ એમ કહે કે, બ્રાહ્મણોએ સંન્યાસિઓના નિયમો જૈનો પાસેથી અંયથા બૌદ્ધભિક્ષુઓ પાસેથી લીધા એમ કેમ ન માનिए ? આ આશેપનો એક ઉત્તર છે, તે આ પ્રમાણે— બ્રાહ્મણોના ચારઆશ્રમો પૈકી છેલ્લો ચોથો આ સંન્યાસાશ્રમ છે. આ સંન્યાસાશ્રમ બ્રાહ્મણસંસ્થા ઉત્પન્ન થવાના પૂર્વે પણ હતો એમ ક્યયપિ માની શકાય નહીં તો પણ તે આશ્રમ જૈન અથવા બૌદ્ધ કરતાં ઘણો પ્રાચીન હતો એ નિર્વિવાદ છે.

બીજું—બ્રાહ્મણસંન્યાસિઓ આજે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસારેલા હતા અને બૌદ્ધયતિજનોનો ધર્મ સ્થાપન થયાને વે સૈકાઓ થયા તો પણ તેનો પ્રસાર નિયમિત પ્રદેશોમાંજ હતો, સન્માનનીય અને

* પૃ. ૪૫ થી ૪૬ને અર્થે સુધી જે જે વિચારો કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રાયઃ જૈનધર્મની સામાન્ય કથાઓને જોવા વાલા લેક્ષકોના વિચારોને હર્ષિનેજ કરવામાં આવ્યા છે, ચારીક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણો કરતાં વિશિષ્ટ-અનેક દુષ્કર્મતત્ત્વવિચારરત્નોને નિરૂપણ કરનાર જૈનધર્મને-યમનિયમાદિ જેવી સામાન્ય શાબલો, બીજા પાસેથી લેવાની સંભવી શકેજ નહીં. આગત્ત જતાં લેક્ષકના છુલ્લસા પણ એવાજ સ્વમાં અનેક જોવામાં આવશે.

વિદ્વાન્ એવા બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કરવામાં બૌદ્ધોને સરમાવવાનું બિલકુલ કારણ નથી એ દેખીતું જ છે. એટલા માટે જ જૈન અને બૌદ્ધ જાતે બ્રાહ્મણ નહીં હોય છતાં પણ ઘટ્ટમાનવી પોતાના ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ લગાડે છે.

હવે કેટલાક કહેશે કે, આ સંન્યાસ કદાચ જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણો પાસેથી લીધો હોય તો પણ તેનો ઉદ્દેશ ક્ષત્રિ-ઓની પ્રીતિના માટે જ હતો એમ દેખાય છે.

બુદ્ધે પ્રથમ મોટા મોટા મંડલોને ઉપદેશ કર્યો એમ ઑલ્ડહેન-બર્ગે સિદ્ધ કરીને વતાવ્યું છે. કારણ બુદ્ધે પ્રથમ ચનારસમાં જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેનો મતાર્થ એમ છે કે, “ એમના માટે મોટા વંશના મોટા મોટા પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી યતિ-ધર્મની દિક્ષા લે છે ” જૈનો પણ બ્રાહ્મણો કરતાં ક્ષત્રિયોને વિશેષ પૂજ્ય ગણે છે એમ તેમનો ધર્મસંસ્થાપક જે મહાવીર તેની હકીકત લખતાં જૈન ચરિત્રકારોએ તેના જરાયુર્ગર્ભને બ્રાહ્મણસ્ત્રી દેવાનન્દાના ગર્ભાશયમાંથી કાઢીને ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભાશયમાં મુક્યો એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમ થવાનું કારણ જૈનલોકો એમ કહે છે કે, તીર્થંકર જેવા ધર્મસંસ્થાપકોનો જન્મ બ્રાહ્મણ જેવા હલકા કુલમાં થતો નથી. ઇતરજાતિઓના યતિઓને બ્રાહ્મણસંન્યાસી

જેવા ગણતા નહોતા એમ પણ ઘણા અંશે સંભવનીય છે. આ તરફ તો ચારે આશ્રમનો અધિકાર ફક્ત બ્રાહ્મણોને જ છે એવો મત દૃઢ થયો છે. અને તેને મનુસ્મૃતિનો અધ્યાય ૬, શ્લો. ૯૭ નો આધાર આપે છે તે ઉપરની હકીકત જોતાં બધા ટીકાકારોનો એમ મત હતો તે દેખાતો નથી કેવલ આ તરફ માત્ર ચાર આશ્રમ બ્રાહ્મણોએ ગ્રહણ કરવા, ઋણ ક્ષત્રિઓએ, ને વે વૈશ્યોએ, અને ક્ષુદ્રોએ ફક્ત એક જ આશ્રમ ગ્રહણ કરવો એવી સમજ થઈ છે.

એ સર્વ હકીકત ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અતિ પ્રાચીન વલ્લભે પણ બ્રાહ્મણેતરયતિધર્મ બ્રાહ્મણયતિવર્ગો કરતાં સિલકુલ જુદો ગણાણો હોવો જોઈએ. એ સ્વરૂપ નથી, કારણ ક્ષત્રિઓને ચારે આશ્રમનો અધિકાર હતો. રુદ્રાનાદિ રાજાઓ પ્રવ્રત્ને રાજ્યકારભાર સોંપીને જંગલમાં જઈને સંન્યાસ લઈને રહ્યા હતા એવા વર્ણનો છે તેની ઉત્પત્તિ શું ? જનકાદિ તપસ્વિઓ હતા એ સિવાય અનેક ક્ષત્રિય તપસ્વિઓના દૃષ્ટાંત આપી શકાશે.

(વારુ, ત્યારે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર એવા માર્ગો કરતાં દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) અને દ્વિજેતર એવા વદાચ થઈ શકશે) બ્રાહ્મણેતરોના મોક્ષના સાધનમૂલ જે ચતુર્યાશ્રમ એમાં પ્રવેશ થતો નહોતો. એટલા માટે જ બૌદ્ધ અને જૈન વિગેરે બ્રાહ્મણોથી /

વિરુદ્ધ પંપો નિર્માણ થયા. અને એજ કારણથી બ્રાહ્મણેતરયતિનનોને
 મોક્ષપન્થ સર્વેને સુગમ કરવા માટે જુદા જુદા પન્થો કાઢવાની
 જરૂર પડી. બ્રાહ્મગર્ભપ્રમાણે અનવિકારી યતિનનોને પોતાના
 જુદા જુદા પન્થો કાઢવાને વધુ શું સાધન થયું એ વશિષ્ઠોક્તિ ઉપ-
 રથી સારી રીતે ધ્યાનમાં આવશે. વશિષ્ઠ કહે છે, સંન્યાસિણ
 સર્વનો ત્યાગ કર્યો તોપણ વેદાધ્યયનનો ન્યાય તે કરી શકતા નથી.
 સંન્યાસ લીધા પછી કેટલાક પંડિતોના મતથી વેદોક્તકર્મકાંડની
 વંદે પણ જરૂર નથી. એટલું કારણ મળ્યા પછી શું પૂછવું ? કેટલા-
 કોએ તો કર્મકાંડ બંધન કર્યું, અને વેદપઠન પણ બંધ કરી દીધું
 એ વિષે વશિષ્ઠ કહે છે, સંન્યાસિણ કર્મકાંડનો ત્યાગ કર્યો તો પણ
 હરક્ત નથી પણ વેદપઠન કરવુંજ જોઈએ, કારણ વેદપઠન ન કરે
 તો તે શૂદ્ર થાય છે. માટે તેણે વેદપઠન બંધ કરવું નહીં જોઈએ.
 વશિષ્ઠના એટલા કઠણ ઉપરથી કેટલાકોએ પાવે તેમ હોય તોપણ
 વેદપઠન તે વાલતે બંધ કયું એ નિર્વિવાદ છે. હવે કેટલાકોએ વેદ-
 પઠન બંધ કર્યું એનો અર્થ થતા થતાં હઠ્ઠે હઠ્ઠે કેટલાકોએ તો
 વેદોમાં કોઈ તાત્પર્ય નથી, તે નિરુપયોગી ભાગ છે. એમ માનવાની
 શરૂઆત કરી. એવા પ્રસંગે બ્રાહ્મણો તરફથી ધિકાર પામેલા
 બ્રાહ્મણેતરયતિનનોને પાવવું આવ્યું. કેટલાક બ્રાહ્મણેન્યાસિઓએ

સંન્યાસ લીધા પછી વેદપઠન વંધ કરેલું જોયું તેનો અર્થ તે નિરુપયોગી અને અપ્રમાણ છે એટલા માટેજ બ્રાહ્મણસંન્યાસિઓએ છોટી દીધો એવું બ્રાહ્મણેતર લોકોએ લોકોમાં ફેલાવ્યું. એવી દૃષ્ટિથી જોતાં જૈન અને બૌદ્ધ એમના જેવા જુદા જુદા પંથો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ ચતુર્યાશ્રમ છે. અને તે ચતુર્યાશ્રમ નાસ્તિકપંથનો નમુનો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. એકંદર રીતે જૈન અને બૌદ્ધ એ બ્રાહ્મણ ધર્મોમાંથી નિકળ્યા એમ માનવુંજ યોગ્ય લાગે છે. માત્ર જૈન અને બૌદ્ધ એ એકી વસ્તુને બ્રાહ્મણધર્મોમાંથી નિકળ્યા એમ નથી તો પણ કેટલાક વર્ષે હલ્લે હલ્લે ફેરફાર થતાં થતાં પરિણત અવસ્થામાં આવતા ગયા બ્રાહ્મણધર્મમાંથી તે નિકળ્યા હશે એમ માનવું વિશેષ પ્રશસ્ત લાગે છે.

જૈનોએ પોતાના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર વિપે જે વિગતો બતાવી છે તે તપાસતાં અને જૈનયતિઓના નિયમો તથા જૈનોના અનેક આચાર વિચાર તપાસીશું તો જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મમાંથી નિકળ્યો એમ કહેવાને કિલ્લુલ પ્રમાણ મળતું નથી. બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને ધર્મોમાંના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓના મતો એટલા વધા ભિન્ન છે કે, બંનેના મુખ્ય મતો એક છે. અથવા સામાન્ય છે એમ પણ કંદી શકરોજ નહીં. ઉદાહરણ તરીકે—બુદ્ધના નિર્વાણ વિષે મને

તેમ હોય પણ સર્વજગતની ઉત્પત્તિ શૂન્યથી થઈ ને તેનો શૂન્યમાં
 હય થાય છે. એવી ઉત્પત્તિ તે કરે અથવા અન્યથા કરે પણ
 સર્વવ્યાપિ આત્મા તત્ત્વ છે એમ જે અદ્વૈતવાદિઓનો મત છે તેના
 વિરુદ્ધ બુદ્ધનો મત હતો એ દેખીતો છે. જૈનલોકો બ્રાહ્મણો પ્રમાણે
 આત્મતત્ત્વ માને છે પરંતુ સાંખ્ય, ન્યાય અને વૈશેષિકદર્શનકારો
 પ્રમાણે તે જગત્સર્વવ્યાપિ ન માનતાં તેનું વિમુક્ત્વ નિયમિત માને છે.
 બૌદ્ધલોકોના પંચસ્કન્ધ વિગેરે જે સિદ્ધાન્તો છે તેની નક્કલ જૈન-
 શાસ્ત્રમાં નથી. જૈનોના અધ્યાત્મગ્રંથોમાં સર્વ જગો પર જે એક
 વિશેષ ઉપલબ્ધ થાય છે તે એ છે કે, ફક્ત પ્રાણી અથવા વન-
 સ્પતિમાંજ જીવતત્ત્વ ન માનતાં પંચમહાભૂતોના અત્યંતચારિક
 પરમાણુમાં—એટલે પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ—ઇત્યા-
 દિકોમાં પણ જીવતત્ત્વનું અસ્તિત્વ માને છે. બૌદ્ધોના અધ્યાત્મ-
 ગ્રંથોમાં એવા પ્રકારનું ક્યાંએ પ્રતિપાદન કરેલું નથી. હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનમાં
 જ્ઞાનની સંપૂર્ણ અવસ્થા સુધી જુદાં જુદાં પગથિયાં માનેલાં છે પણ...
 એ વિષે જૈનોનો સ્વતંત્રજ મત છે. એ સંબંધિ તેઓની પરિભાષા
 બ્રાહ્મણો કરતાં અને બૌદ્ધો કરતાં બિલકુલ જુદીજ છે. તેઓના
 મત પ્રમાણે ચાર્ય જ્ઞાનના ૧ પ્રકાર છે. તે એવા પ્રકારે કે,
 ૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃપર્યવજ્ઞાન,

૧ કૈવલ્યજ્ઞાન, જૈનોના ગ્રન્થકારો જુદા જુદા સાધુઓનાં ચરિત્ર આપતી વચ્ચે એ પરિમાપાનો ઉપયોગ કરે છે. એવા પ્રકારનું સામ્ય દર્શાવનારું વર્ણન બૌદ્ધઅધ્યાત્મગ્રન્થોમાં વર્દે પણ દેખાતું નથી. જૈનોના કેટલાક મતો બૌદ્ધોની સાથે મળતા નથી તે પૈકી કેટલાકોનું ઉપર વિવેચન કર્યું છે. હવે જૈન અને બૌદ્ધ એ બન્નેના જે મતો બ્રાહ્મણદર્શનકારોની સાથે મળે છે તેનું નિર્દર્શન કરીશું.

૧ પુનર્જન્મ, ૨ પૂર્વજન્મમાં કરેલા સારા ધર્મો કૃત્યો પ્રમાણે આ જન્મમાં ફળપ્રાપ્તિ થવી. ૩ તેમજ યથાર્થજ્ઞાનથી અને સદ્ગુણોથી પુનર્જન્મ અને મરણ એની યાતનાઓમાંથી મુક્ત થઈ શકવું. ૪ ધર્મની ગ્લાનિ થઈ એટલે અવતાર × થઈ ધર્મસ્થાપના થવી વિગેરે જેમ જૈનો અને બૌદ્ધો માને છે તે પ્રમાણે જ બ્રાહ્મણોમાં પણ માનેલું છે. જે પ્રમાણે અનેક વચ્ચે અસુરોએ ઘેર ચોર્યો અને વિષ્ણુએ મત્સ્યાદિ અવતાર ધારણ કરીને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ બ્રાહ્મણો માને છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાચીનકાલમાં થઈ ગયેલા જૈન-

---

× મુક્તાત્મા તો પરીથી જન્મ ધારણ કરેજ નહીં પરંતુ બીજા બીજા જીવો અનેક જન્મોમાં મુક્તનો સંચય કરી તેવા પદની યોગ્યતા મેળવી એક કાલચક્રમાં માત્ર ૨૪ તીર્થદ્વાર થાય છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. પણ એક જ વ્યક્તિ પરી પરીથી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મની ગ્લાનિ થતી મધ્યે એમ જૈનોનું મનતાવ્ય નથી.

ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર મહાવીરાદિ તીર્થંકરોએ કર્યો એમ જૈનોનું માનવું છે. અને બૌદ્ધગ્રંથોમાં પણ ' જૈનોના નવીન ઉત્પન્ન થયેલા પન્થવાળાં એ એમ કહ્યું છે ' એવા પ્રકારના ઉદ્દેશો છે તેથી બૌદ્ધોના દસતે પણ જૈનોને પ્રાચીનપન્થમાંના ગણતા હતા. અને નટપુત્ર એમને યદ્યપિ જૈનધર્મનો સંસ્થાપક માનતા તો પણ ૨૩ મો તીર્થંકર જે પાર્શ્વનાથ તેમણે સ્થાપન કરેલો, પરંતુ આગલ જતાં ભાંગી પડેલા ધર્મનું પ્રતરુજીવન કરનાર એટલુંજ સમજતા.

જૈન અને બૌદ્ધ એ બન્ને ધર્મોનો વિચાર કરતી વખતે આશ્ચર્ય લાગવા જેવી એક વાત છે તે એ છે કે, બન્નેના ધર્મસંસ્થાપકોની સંખ્યા બિલકુલ પાસે પાસે છે. એટલે જૈન ૨૪ તીર્થંકરો માને છે. અને બૌદ્ધો ૨૫ બુદ્ધો માને છે. એવા પ્રકારનું સામ્ય દેખાય એટલે બન્નેનો એક વીજાની સાથે સંબંધ હોવોજ જોઈએ અને એવા પ્રકારની માન્યતાવાળાઓના મતનું લંડન કરવાને ઘણી અઢચળો પડે છે. તો પણ એ સામ્યતામાં બન્ને પૈકી એકે સંખ્યા કોણે કોના પાસેથી લીધી હશે ? અથવા બન્ને ધર્મવાળાઓએ અવતારકલ્પના વ્રાહ્મણો પાસેથી લીધી હશે કે શું ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પહેલા સૈકામાં બૌદ્ધલોકો ૨૫ બુદ્ધોની પૂજા કરતા હતા. એ ઉપરથી બૌદ્ધ

પ્રાચીન છે એમ કહીએ તો જૈનો પણ ઓછા. પ્રાચીન ન હતા એમ માનવાને બિલકુલ કારણ નથી. કારણ નિર્વાણ પછી મીના સૈકામાં વિમર્કત થયેલા જૈનોના જુદા-જુદા જે ધેતામ્બરજૈન, અને દિગમ્બર જૈન તે બન્ને પણ ૨૪ તીર્થંકરોને પૂજ્ય માનતા હતા. એ ઉપરાંત ૨૪ તીર્થંકરોની કલ્પના જુનીજ ઠેર છે. ૨૪ તીર્થંકર અને ૨૬ બુદ્ધ એ અવતારોની કલ્પના બૌદ્ધોએ જૈનો પાસેથી લીધી કે જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધી એનો વિચાર કરીએ તો નિર્ણય થઈ ગયેલો છે તોપણ હાલ અમે જે કેટલીક વાતો ઠરાવવાના છીએ તેને એથી કોઈએ ધક્કો લાગતો નથી તે વાતો આ પ્રમાણે છે—

૧ જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી નિકળેલો નથી. તેનો ઉદ્ભવ સ્વતન્ત્ર્ય હોવાથી તેણે બૌદ્ધધર્મમાંથી વિશેષ લીધેલું પણ નથી.

૨ બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્નેઓ પણ પોતાનો ધર્મ, નીતિ, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની કલ્પનાઓ વિગેરે નવો પ્રકાર વાલણો પાસેથી વિશેષ કરી સંન્યાસિઓ પાસેથી લીધેલો છે. આર્હિ સુધી જે વિવેચન થયું હતું તે જૈનલોકોના પંચવિગ્રમ્યોમાં લેખેલી તેઓની વંતકથાઓ વિગેરે પ્રમાણ માનીને કયું હતું. વાર્યનામના એક મોટા વિદ્વાન હતા તે દરેક વાતમાં વિશેષ ડુંદા ઉતરી વિચાર કરતા અને પછી ઘણી કાઠમીથી

પોતાને યોગ્ય લાગે તે મત જાહેર કરતા હતા, તે આ જૈનપ્રત્યો-
 માની દંતકથાઓને પ્રમાણભૂત માનતા ન હતા. નટ્ટુત્રને તે
 કબુલ રાખતા હતા પરંતુ જનોનો મત સ્થાપન થયા પછી પ્રકટપણે
 ૬૦૦ વર્ષે લખાણના ગ્રંથોને પ્રમાણ્ય માનીને તેના ઉપરથી તર્ક
 કાઢતા રહેવું તેઓને પસંદ નહોતો. તે કહે છે કે કેટલાક સૈકા-
 ઓ સુધી જેઓનું વિશેષ મહત્ત્વ નહોતું એવા સંન્યાસિઓના
 અનેક ટોલાઓથી જૈનલોકો ઘટક થયા નહોતા. જૈનોની
 દંતકથાઓ બૌદ્ધોની દંતકથાઓ ઉપરથી લીધેલી હોવી જોઈએ.
 એવું બાર્થ સાહેબનું મત છે. જ્યારે અનેક સૈકાઓમાં જૈનમત
 વિશેષ પ્રચલ થયો નહોતો તે વખતે તેઓ પોતાના પવિત્રગ્રંથો
 લખી રાખ્યા નહોતા એવું માનીને બાર્થ સાહેબે ઉપરની દલીલો
 કરી છે.

જનોનો પત્થ કેટલાક સૈકાઓ સુધી વિલકુલ ક્ષુદ્ર
 અવસ્થામાં હોવાને લીધે તેઓ પોતાના ધર્મગ્રંથો વિગેરે લખેલા
 નહી હોવા જોઈએ, વિગેરે દલીલો તેઓ પ્રમાણીભૂત માનેલા
 ગ્રંથોમાંની કેટલીક માવતોમાં જેઓનો જુજનાજ મતમેદ થયો
 તેઓને તેઓ પોતાથી જુદા રાખ્યા વિગેરે જે હકિકતો છે તે
 ઉપરથી તે દલીલો ચર્ચાર્ય નથી ઇટુંજ નહતું પણ એ ઉપરથી

જૈનલોકો પ્રાચીનકાલે પણ વિલકુલ ક્ષુદ્ર ન હોઈને પોતાનાં ધર્મમતો વિષે કેવલ ઉપર ઉપરની કલ્પનાઓ ફરનારા કરતાં વિશેષ હોંશિઆર હતા એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

ડૉક્ટર લુમાને શ્વેતામ્બર જૈનોના સાત વિભાગો વિષે જે માહિતી આપી છે તે ઉપરથી પણ ઉપરના મતનેજ પુષ્ટિ મળે છે. બીજા અથવા ત્રીજા સૈકામાં શ્વેતામ્બર જૈનો પાસેથી કેટલાક અધ્યાત્મવિચારોની^૧ વાતમાં મતફેર પડવાથી દિગમ્બર જૈનો વિભક્ત થયા. અધ્યાત્મવિચારોમાં મતભેદ થયો તોપણ આચાર વિચારોમાં મતભેદ નહીં હોવાથી શ્વેતામ્બરોએ તેઓને કદી પણ પાલખમાં ગણ્યા નથી. આ જુદા જુદા પ્રમાણો ઉપરથી જૈનલોકોના પવિત્રગ્રન્થો પરિણત અવસ્થામાં આવવાના પહેલાં પણ તે લોકો કેવલ ક્ષુદ્ર અને તેઓના ધર્મમતો અવ્યવસ્થિત અને બીજા ધર્મને અનુસરીને બદલનારા, એમ ન થતાં તેઓના મતમાં વિલકુલ ક્ષીણી ક્ષીણી વાવતો પણ નિયમિત ઠરાવેલી હતી એમજ માનવું યોગ્ય લાગે છે. જૈનધર્મગ્રન્થો પ્રમાણે તેઓની ऐतिहासिकदन्तकथाઓ વિષે પણ વિચારતાં જુદી જુદી ગાથાઓમાં જે જે વિસ્તૃત ગુરુપર-

---

અધ્યાત્મવિચારોમાં ભેદ તો છે પણ આચારવિચારોમાં વિશેષ યથાર્થ વિભક્ત કરેલા ॥

પરાઓ આપી છે તે ઉપરથી તેઓ પોતાના મતના ઇતિહાસ તરફ પણ દુર્લક્ષ્ય કરતા નહોતાં એ ચોક્કસું દેખાય છે. કદાચ એ પરંપરાઓ કલ્પિત હોવી પણ સંભવનીય છે પરન્તુ કલ્પસૂત્રમાં તેઓએ જે ગણ, શાલા અને ગુરુપરંપરાની યાદી આપી છે તે જૈનોએ બનાવેલી હોય એમ માનવાને કયાં સ્વલ કારણો છે વારુ ?, હાલના જૈનોને કલ્પસૂત્રમાં આપેલી યાદી શિવાય કંઈ વિશેષ માહિતિ નથી, અને માહિતી છે એમ તેઓ કહેતા પણ નથી. તેઓએ કેવલ નામોની જે એક વિસ્તૃત યાદી રક્ષણ કરીને મુકી છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાલના ધર્મપંથના અનુયાયીઓની માહિતી હોવા તરફ તેઓનું ધ્યાન હતું એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

જૈનધર્મના ગ્રંથો વલ્લભરાજાની કારકીર્દીમાં દેવદ્વિગણિ-
 ક્ષમાશ્રમણના પરિશ્રમથી પરિણત અવસ્થામાં આવ્યા છે એમ ઘણા
 સ્વરા પંડિતોના મતથી માન્ય થયું છે. દેવદ્વિગણિને પૂર્વે ઉપલબ્ધ
 થયેલા જુદા જુદા ગ્રંથોના આધારે સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો બનાવ્યા.
 હવે જૈનગ્રંથો કયા કાલમાં રચાયા હોવા જોઈએ એની શોધ
 કરીશું. જૈનોના સિદ્ધાન્તગ્રંથો પૈકી આચારક્રમસૂત્રનો પહેલો
 ભાગ અને સૂત્રકૃતાન્ગ એ ભાગો અતિશય પ્રાચીન હોવા જોઈએ.
 સૂત્રકૃતાન્ગસૂત્ર વૈતાલીયછન્દ:માં લખાયેલું છે. બૌદ્ધોના

બીજા અનેક ગ્રંથો વૈતાલીયછંદમાં લખાયા છે. લલિતવિસ્તાર-
 ગ્રંથમાંની વૈતાલીયછંદોબદ્ધ કવિતાઓ કરતાં સૂત્રકૃતાઙ્ગ-
 ગ્રંથમાંની કવિતાઓનું સ્વરૂપ પ્રાચીન દેખાય છે, એકંદરે રીતે
 અનેક સાધકસ્વાધક પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં ई. સ. ૪૦૦ વર્ષ
 પહેલાં જૈન ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈએ એમ દેખાય છે. જૈન-
 ગ્રંથોમાંના પ્રમાણ માનેલા જે અઙ્ગગ્રંથો છે તે તેનાથી પૂર્વેના
 હતા એવું શ્વેતામ્બર અને ડિગમ્બર એ બન્નેનું કહેવું છે. તે કહે છે કે,
 પૂર્વેના ગ્રંથો જ્ઞાન દહાડે દહાડે ચાલ્યું જતાં જતાં આગળ
 બિલકુલ ચાલ્યું ગયું. કોઈ પણ ધર્મસ્થાપકોને પોતાના નવા મતો
 પ્રાચીન આધાર ઉપર ચલાવી દેવાના હોય તો ‘ ફલાણા પૂર્વગ્રંથો
 હતા તે આગળ જતાં હુસ થઈ ગયા તેમાંનો જે ભાવાર્થ તે હું
 તમોને કહું છું ’ એમ કહેવા માટે જે પ્રાચીન ગ્રંથો હુસ થયાનું
 નહાનું થયા ઠેકાણે બતાવે છે પરંતુ જૈનગ્રંથો માટે એમ
 માનવાનું કારણ નથી. અઙ્ગગ્રંથો પૂર્વેના આધારે થયા છે એમ
 જૈનલોકો માનતા નથી. તે તેને અનાદિ માને છે. પૂર્વશબ્દના
 ઉપરથી જ્યારે જોઈશું ત્યારે પણ પૂર્વ એટલે પહેલાં ઉપજન્મ
 થયેલા ગ્રંથો એમ માનવું વિશેષ યોગ્ય લાગે છે. શિવાય પૂર્વ-
 ગ્રંથોનું જ્ઞાન એકી બલતે હુસ ન થતાં ઋત્તમાર રીતે હુસ થયું છે.

જૈનોનું એમ કહેવું છે કે—મદ્રવાદ પછી ૧૪ પૈકી ૧૦ પૂર્વોપલબ્ધ
 હતા. એ ઉપરથી તે કેવલ યોદ્ધા છે એમ કહી શકાય નહીં.
 જૈનોના ૧૪ પૂર્વો વિષે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે, આ
 પૂર્વગ્રંથો જૈનોના પહેલાંના ધર્મગ્રંથો હોવા જોઈએ. પછી નવા
 ગ્રંથો થયા એટલે તે ગ્રંથો જુના થઈ પડ્યા. દૃષ્ટિવાદમાં ૧૪
 પૂર્વોનો સમાવેશ થયેલો હતો. આ ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિ એટલે જૈનોના
 અને તેની સાથેના બીજા યતિઓના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરેલું
 હતું એમ દેખાય છે. એ પ્રમાણે પૂર્વોમાં મહાવીર અને તેમના
 પ્રતિસ્પર્ધિમતવાલાના વાદવિવાદનું કથન હોવું જોઈએ એમ લાગે
 છે. દૃષ્ટિવાદમાં પ્રવાદ વિગેરે શબ્દો વાપર્યા છે. તે ઉપરથી તેમાં
 વાદવિવાદની વાત હોવી જોઈએ એમ લાગે છે, પહેલાં એમ કહ્યું છે
 કે, ‘મહાવીર નવો પત્થ નહીં કાઢતાં પહેલાંના ધર્મમતોમાં સુધારણા
 કરીને પ્રાચીન મતોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. અર્થાત્ તેમનો પોતાનો મત
 સ્થાપન કરતી વખતે અનેક જુના મતવાદિઓ સાથે વાદવિવાદ
 કરીને કેટલાકોના મતનું સ્વંદન કરીને પોતાનો મત સ્થાપન કરવો
 પડ્યો હશે. કારણ ધર્મસ્થાપકોને એમ કરવાની જરૂર પડે જ છે.’
 હવે મહાવીરનું અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધિઓનું મહત્વ મહાવીરનું
 પ્રતિસ્પર્ધિમંડલ નષ્ટ થયા પછી અર્થાત્ નહીં જેવું થયું હશે તે

વલતના લોકોને યદ્યપિ એવા * વાદવિવાદક ગ્રંથોનું મહત્વ લાગવા
જેવું હોય તોપણ કાલાંતરે તે ગ્રંથોમાંની સુંદરતા નષ્ટ થાય
છે. આગળના લોકોને એવા પવિત્રગ્રંથો પણ માનના
સારા લાગતા નહીં હોય. અર્થાત્ દેશકાલ બદલાયો ત્યારે દેશ-
કાલને અનુસરીને નવા ગ્રંથો તૈયાર કરવાની જરૂર વિશેષ પડવાથી
નવા ગ્રંથો તૈયાર કરવા પડ્યા છે. જુના ગ્રંથો પાછલ પડ્યા. એ
સ્વાભાવિક જ છે. શિવાય એમ પણ કહે છે કે, નવા ગ્રંથો તૈયાર
થયા પછી કેટલાક વરસો સુધી પૂર્વો ઉપલબ્ધ હતા. પછી હલ્લે
હલ્લે તે ગ્રંથો હુસ થઈ ગયા. એ ઉપરથી એમ દેશાય છે કે, તે
પૂર્વગ્રંથોનો જાણી જોઈને કોઈએ નાશ કર્યો. એમ નથી પણ નવા
ગ્રંથોમાં જૈનસિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ વિશેષપદ્ધતિસર થવાથી અને તે
ગ્રંથોનો વિશેષ પ્રચાર થવાથી પૂર્વગ્રંથો જુના થઈ પડ્યા હોવા
જોઈએ એમ માનવું વિશેષ પ્રશસ્ત લાગે છે. એકંદર રીતે જૈન-
ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એ બીજાથી ન થતાં સ્વતંત્ર છે
એમ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

* પૂર્વના ગ્રંથોમાં અતિ મહત્વનું—સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હતું તે ધારણ
[કરનાર બુદ્ધિમાન પુણ્યોના અભાવથી ધીર ધીર હુમ થતું ગયું એવી જોવાની
માન્યતા છે. પણ તે કેવલ વાદવિવાદના ગ્રંથો ન હતા.

શ્રી: ।

ઉપાધ્યેજીના વન્ને લેખોનો ટુંકમાં સાર.

વેદશાસ્ત્રસંપન્ન શ્રીવાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યે પોતાની મરાઠી માપામાં આ વન્ને લેખો નિર્મલહૃદયથી લખેલા એ તો નિર્વિવાદજ છે, છતાં કેટલાકોના તરફથી મને એવી સૂચનાઓ મળી કે—આ લેખોમાં કેટલેક ઠેકાણે જૈનધર્મના તત્ત્વોથી વિરુદ્ધ માસે છે, મારી સમજ મુજબ તો પ્રાયઃ લેખક પોતાના વિચારોને આગળ પાછળ જાહેર કરી ગયા છે, કદાચ તેવા અધીતજૈનસાધુના સમાગમના અમાવથી અથવા જૈનધાર્મિકગ્રન્થોના અભ્યાસનો વિશેષ લાભ ન મેળવવાથી સહેજ ગફલતમાં આવ્યા હોય તો તે સુધારીને વાંચવું એ આપણી (વાંચકની) ફરજ છે.

એકજ લેખમાં કોઈની સમજ કેવા પ્રકારની થાય અને કોઈની કેવા પ્રકારની થાય એ દરેકના વિચારો ઉપર આધાર રાખે છે. માટે સૂક્ષ્મ યાતોને છોડી દઈ તેમના મુખ્યવિચારોનો સંવેન્ધ જોડી આપું એટલે આગળ પાછલનો વિચાર કર્યા વગર.

કોઈ અજાણ માણસ તેમનું એકાદ વચન માત્ર પકડીને તેનો સંબંધ મેલ્લ્યા વિના આડો અવળો અર્થ કરી બેસે નહીં.

‘ જૈનધર્મ વિષયે બે વોલ. ’

નામના તેમના પહેલા લેખમાં વેદ પ્રથમ કેવી અવસ્થામાં રૂઢતા, પછી તેણે કેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેથી કેવું વીમ્લસ-શ્ષણું જગત્માં ચાલતું હતું વિગેરેનું વિવેચન કરેલું છે.

આ વેદનો વિષય તો લેખકના ઘરનોજ હતો.

પછી જૈન અને બૌદ્ધના દયાલુ મહાત્માઓથી તે વેદોક્ત હિંસાકર્મ કેવી રીતે હટવા પામ્યું, તે મહાપુરુષોનો તપ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન કેટલી વધી ઝંચી હવતું હતું અને તેમણે લોકો ઉપર કેટલો વધો અપરિમિત ઉપકાર કરેલો વિગેરે જણાવેલ છે.

છેવટમાં ચીના પण્ડિતોને પણ જૈન અને બૌદ્ધોના ગ્રન્થોમાં રહેલાં અગાધતત્ત્વરત્નોને જોવાની મલામણ કરી લેખની સમાપ્તિ કરેલી છે.

‘ જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ. ’

આ મયાલાના ચીના લેખમાં—પ્રથમ સંસ્કૃતગ્રન્થોને પ્રાચીનતાનું સ્થાન આપી બૌદ્ધોના ગ્રન્થોને વિશેષ પ્રાચીન ઠરાવ્યા

ઔત્તરીય બૌદ્ધગ્રંથોની અધિક પ્રાચીનતા ઠરાવી,
તેના જટલીજ પ્રાચીનતા જૈનધર્મના ગ્રંથોને આપેલી છે. પરંતુ
જૈનોના ગ્રંથોનું ધોરણ ઘણું જુદા પ્રકારનું છે એ પણ સ્પષ્ટપણે
દર્શાવેલું છે. :

આગળ જતાં જૈનધર્મના નાયક મહાવીરપ્રમુખને અને બૌદ્ધ-
ધર્મના નેતા શુદ્ધભગવાનનું ટુંક વૃત્તાન્ત આલેખી તે વચ્ચે ધર્મનાય-
કોને મિત્ર ઠરાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે અને વચ્ચે ધર્મોના આચારો
વિચારોને અરસપરસ સરસાવીને તે કોનામાંથી કોનામાં ગયા
હશે વિગેરે અનેક કલ્પનાઓ કરીને પૃ. ૪૧ માં ફરીથી એવી તર્ક
ઉઠાવી કે—જૈન અને બૌદ્ધ એ વચ્ચેના આચાર વિચારોનો ઉદ્ભવ
ક્યાંથી થયો હશે ? બ્રાહ્મણો પાસેથી કે તેમના સંન્યાસિઓ
પાસેથી ? છેવટે પૃ. ૧૪ માં તો એવો નિશ્ચય કરી દેવામાં આવ્યો
કે—જૈનોએ બૌદ્ધોનું અનુકરણ ન કરતાં બ્રાહ્મણો પાસેથી તે
નિયમો લીધા એજ સિદ્ધ થાય છે.

એજ પૃષ્ઠની ટીપમાં અમોએ જણાવ્યું હતું કે—અનેક સૂક્ષ્મતત્ત્વ-
રત્નોને નિરૂપણ કરનારા જૈનધર્મિઓને યમનિયમાદિ જેવી સામાન્ય
બાબતો બીજા પાસેથી લેવાની સંભવિ શકે નહીં. આગળ જતાં

લેખકના પળ એવાજ પ્રકારના અનેક ચુલાસાં જોવામાં આવશે. તે ચુલાસા નીચે પ્રમાણે—

(૧) પૃ. ૧૯ માં “ હિન્દુજ્ઞાનમાં જ્ઞાનની સંપૂર્ણ અવસ્થા સુધીનાં જુદાં જુદાં પગથિયાં માનેલાં છે પણ એ વિષયે જૈનોનો સ્વતન્ત્રજ મત છે. એ સંબન્ધી તેઓની પરિભાષા બ્રાહ્મણો કરતાં અને બૌદ્ધો કરતાં બિલકુલ જુદી છે. ”

અહિં વિચાર કરવાનો એ છે કે મોક્ષની પૂર્ણ અવસ્થાનો પાયો સર્વ મતોમાં મુખ્યપણે જ્ઞાન ઉપરથી રચાણો છે. જ્ઞાનાદ્યતે ન મુક્તિઃ એવું વેદવાક્ય પણ છે તેનો વિચાર હજારો શ્લોકોના વિસ્તારથી જૈનપ્રત્યોમાં કરેલો છે. જ્યારે તેવા મુખ્ય મુખ્ય વિષયોમાં પણ જે જૈનધર્મ બીજા કોઈની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી તેવા સ્વતન્ત્રમત (જૈનધર્મ) વાલાને યમનિયમાદિ જેવી સામાન્ય વાતો બીજા પાસેથી લેવાની કેવી રીતે જરૂર પડે ? અર્થાત્ નજ પડે એમ અર્યાપત્તિન્યાયથી લેખકે સ્વયં સિદ્ધ કરી વતાવ્યું છે.

(૨) પૃ. ૬૨માં “ જૈનધર્મ એ બૌદ્ધધર્મમાંથી નિકળેલો નથી, તેનો ઉદ્ભવ સ્વતન્ત્ર હોવાથી તેણે બૌદ્ધમાંથી વિશેષ લીધેલું પણ નથી. ”

(૩) પૃ. ૬૨ માં “ બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્નેઓ પળ પોતાનો ધર્મ, નીતિ, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને સૃષ્ટિની કલ્પનાઓ વિગેરે વધો પ્રકાર બ્રાહ્મણો પાસેથી વિશેષ કરી સંન્યાસિઓ પાસેથી લીધેલો છે, અહિં સુધી જે વિવેચન કર્યું હતું તે માત્ર તેમની દંતકથાઓ વિગેરેને પ્રમાણ માનીને કર્યું હતું પણ પુસ્ત વિચાર કરનાર બાર્ય સાંહેબ તે દંતકથાઓ ઉપરથી અનુમાન કરી બેસવાનું યોગ્ય માનતા નહતા. ” इत्यादि.

આ ફકરાથી લેખકે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે—જૈનોના મુખ્યસિદ્ધાન્તોને જોતાં પૃ. ૪૧ થી તે પૃ. ૬૨ સુધી જે જે અનુમાનો કરી બતાવ્યાં છે તે યથાર્થપણે થઈ શક્યાં નથી.

(૪) પૃ. ૬૪ માં “ જૈનલોકો પ્રાચીનકાલે પણ વિલકુલ ક્ષુદ્ર ન હોઈને પોતાના ધર્મમતો વિષે કેવલ ઉપર ઉપરની કલ્પના કરનારાઓ કરતાં વિશેષ હૌશિયાર હતા એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. ”

આ લેખથી તો અમોને એ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે—બૌદ્ધધર્મના અને બ્રાહ્મણધર્મના તત્ત્વો કરતાં પણ જૈનધર્મના તત્ત્વો લેખકને કેટલાવધા મહત્ત્વવાળા માસમાન થયા હશે વાર ?

આગલ જતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે—“ જૈનોના ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન યદ્યપિ લુપ્ત થઈ ગયું છે તોપણ તે જૈનોની વાતો કલ્પિત નથી

પળ સત્યરૂપજ છે” इत्यादि लखीने छेवટમાં “जैनधर्मनो उद्भव अने
 विकास ए बीजामांभी न यतां स्वतन्त्रज छे” आ छेवटना फक-
 रायी विचार करीए तो पण जैनोए पोताना आचारो अने विचारो
 बीजा कोईनी पासेथी लीघा नयी ए चोक्खे चोक्खुं लेखके सिद्ध
 करी बताव्युं छे. उदाहरण तरीके-पृ. १७ मां लेखक लेखे छे के-
 “ हालमां भारतीयलोकोना जे आचार विचार अने धर्मसंस्थाओ
 छे तेओमां जैन धर्मसंस्था अने विचार मळी गएलां छे. ए नगर
 प्रदक्षिणा, आलंदीनी पालखी, पोताना पोडशोपचारनी पूजा, नैवेद्य-
 समर्पण विगैरे जैनधर्मिओना साथे तुलना करी जोतां तरत ध्यानमां
 आवरो. ” तथा पृ. १८ मां “ भारतीय लोकसमाजमां जैन अने
 बौद्धधर्म एटलो बड़ो व्यापी गयो छे के-पौराणिक धर्ममां अने
 पछीना पन्थमां तेमना (जैनधर्मना) आचारविचारोनुं अने
 तेओनी धर्मपद्धतिनुं तादात्म्य पई गयुं छे, ए भगवद्गीतादिग्रन्थोमां
 बौद्धोना निर्वाणादिशब्दो जे बिलकुल लीन थई गया छे ते उपर
 तरत ध्यान आपवा जेवुं छे. पछी जैनधर्मनो ह्वेप करतां करतां
 अमारा आचार विचार उपर, सन्ध्यापूजादि विधिओ उपर,
 हमेश बोलखाना स्तोत्रो उपर पण तेनो असर यएल्यो छे. ”
 पृ. १९ मां “ भरतखण्डमां तो शुं पण आरा जगज्ज उपर बने

ધર્મોએ કેટલો વધો અપરિમિત ઉપકાર કર્યો છે એ નનર બાંવ્યા પછી હાલના જગત્માંના પ્રચલિત ધર્મો તથા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો. એમનો જેવો જેવો સંવન્ધ તેઓની (પણ્ડિતોની) નનરમાં આવતો જશે તેમ તેમ આ નવીન મહેલો વિક્ષણ રત્નોની અગાધ જ્વાળા દેહીને તેઓનું મન આનન્દસાગરમાં તણીન થઈ જશે એટલુંજ આ ઠેકાણે કહેવું વાત છે. ”

લેખકના આ વાક્યોચી પળ એજ સિદ્ધ થાય છે કે—હિન્દુ-ધર્મના આચારોનું, વિચારોનું અને તેમની ધર્મપદ્ધતિનું મૂલસ્થાન તે જૈનધર્મના ગ્રન્થોનેજ આધારી છે. અને તેથીજ તે ધર્મો યત્કિશ્ચિત્ત શોભાપાત્ર થઈ જાય છે એ પળ લેખકના વિચારોચીજ સિદ્ધ થાય છે.
 इत्यलं विस्तरेण.

સંગ્રાહક.

ૐ

પરમહંસશ્રી યોગજીવાનન્દસ્વામિજીનો પત્ર ।

આ દુનિયામાં ઘણા માણસો તો પોતાના ધર્મમાં ચાલતા આવેલા ગમે તેવા વિચારોને ઘડાળીનેજ રહેલા હોય છે. કદાચ કોઈ કોઈ પંડિતો બીજાના ધર્મમાં રહેલા મહત્વના વિચારો જાણી શકે છે અને વિચારી પણ શકે છે છતાં પોતાના વ્યવસાયમાં ખસેલા હોવાથી ગૌણપણામાં ગણી કાઢે છે, અને કેટલાક પંડિતો તો વાતચિતના પ્રસંગમાં 'બીજામાં રહેલા મહત્વના વિષયોને મુખ્યથી કહી પણ બતાવે' છે, અમુક ધર્મમાં અમુક વિચારો વિચાર કરવા જેવા છે. પરન્તુ સ્વર્ગી લાગણીથી તો કોઈ મહાત્મા પુરુષોત્તમ બીજાધર્મના તત્ત્વોનો અધ્યાસ કરી તેની વાસનાથી વાસિત થવાથી સ્વર્ગ અન્તઃકરણ મહામહાટવાલું થયા પછી લોકપ્રસિદ્ધિમાં શુંકી શકે છે. કદાચ એકાદ પંડિતના તેવા વિચારો બહાર પડેલા હોય તો તેમાં શું સત્ય છે અને શું અસત્ય છે તે જાણવાની દરકાર કર્યા વિના માત્ર પોતાનો કલ્પો સ્વર્ગ કરવાના હેતુથી તેનો ચઢા તદ્દા પણ ઉત્તર ઘડી કાઢીને લોકોમાં તેને સમજાવવાનો ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ વાત

તત્ત્વજ્ઞપુરુષોને કરવી તે યોગ્ય ન ગણાય. મહે અજાણ ગમે તેમ બોલે.

અમો એ જૈનધર્મવિષયના વિચારો જે ઉપાધ્યેજીના થયેલા છે તે પ્રસિદ્ધિમાં મુકયા છે છતાં પણ કોઈના મનમાં એવી શંકાનો પણ ઉદ્ભવ થવા પામે કે—આ એકજ માણસના વિચારો સરા છે એમ આપણાથી કેવી રીતે નિશ્ચય થઈ શકે ? માટે અમો આગળ બીજા પણ અનેક પંડિતોના નાના મોટા લેખો જે અમારા જોવામાં આવ્યા તેમાંના કેટલાક લેખો આ લેખસંગ્રહમાં દાખલ કરી વાંચકોને વિચાર કરવાની મુગમતા કરી આપવાનું દૂરસ્ત ધારી ટાંકી વતાવીએ છીએ. જુઓ કે—જેવી રીતે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન ઉપાધ્યે-જીનો પહેલો લેખ છે તેના અભિપ્રાયોને પ્રાયઃ મળતો વેદશાસ્ત્રમાં નિષ્ણ આ એક પરમહંસ કે જેમણે કોઈ પણ જૈનનો સમાગમ થયાં વગર અમારા ગુસ્થર્ય મહારાજાના હાથથી લખાણા માત્ર વેજ ગ્રંથોના પરિચયથી ગ્રંથકારનો પત્તો મેલ્લવી પોતાના અંતઃક-રણનો સમરો કેવલ પત્રદ્વારાજ કેવી રીતે ઠાલવ્યો છે તે આ ઢેકાળે દાખલ કરીને વતાવું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

तत्त्वनिर्णयप्रासाद ग्रन्थ पृष्ठ ५२६ मां प्रगट यएलो पत्र
नीचे प्रमाणे छे—

पूर्वपक्ष—ऐसे महात्मा योगजीवानंदसरस्वतीस्वामीजी कौन
हैं ?

उत्तरपक्ष—संवत् १९४८ आपाद सुदि १० मीका लिखा
एक पत्र गूजरांवाले होके हमारे पास (अर्थात् ग्रंथकार आत्मा-
रामजी महाराजाके पास) भाद्रपदीमें पहुंचा तिस पत्रको वांचके
तिस लिखनेवाले निःपक्षपाती और सत्यके ग्रहण करनेवाले महा-
त्माकी बुद्धिको कोटीशः धन्यवाद दीया और तिसके जन्मको
सफल माना सो असली पत्र तो हमारे पास है तिसकी नक़्क़
वक्षर अक्षर हम यहां मज्जजन पाठकोंके वांचने वास्ते दाखिल
करते हैं.

स्वस्ति श्रीमज्जेन्द्रचरणकमलमधुपायितमनस्क श्रीलश्रीमुक्त
परिव्राजकाचार्य परमधर्मप्रतिपालक श्रीआत्मारामजी तपगच्छीय
श्रीमन्मुनिराजबुद्धिविजयशिष्यश्रीमुखजीको परिव्राजक योग-
जीवानंदस्वामी परमहंसकाप्रदक्षिणात्रयपूर्वकं क्षमाप्रार्थनमेतत् ॥
भगवन् व्याकरणादिनानाशास्त्रोंके अध्ययनाध्यापनद्वारा वेदमत ग-

लेमें बांध मैं अनेक राजा प्रजाके सभाविजय करे देखा व्यर्थ मगज मारना हूँ इतनाही फलसाधनांश होता है कि राजे लोग जानते समझते हैं फलाना पुरुष बड़ा भारी विद्वान् है परंतु आत्माको क्या लाभ होसकता देखा तो कुछ भी नहीं । आन प्रसंगवत्स रेलगाडीसे उतरके बठिंडा राधाकृष्णके मंदिरमें बहुत दूरसे आनके डेरा किया या सो एक जैनशिष्यके हाथ दो पुस्तक देखें, तो जो लोग (दो चार अच्छे विद्वान् जो मुझसे मिलने आये) ये कहने लगे कि ये नास्तिक (जैन) ग्रंथ है इसे नहीं देखना चाहिये अंत उनका मूर्खपणा उनके गले उतारके निरपेक्षबुद्धिके द्वारा विचारपूर्वक जो देखा तो वो लेख इतना सत्य वो निष्पक्ष-
 • पाती लेख मुझे देखपड़ा कि मानो एक जगत् छोड़के दूसरे जगत्में आन खड़े हो गये, और आबाल्यकाल ७० वर्षसे जो कुछ अध्ययन करा वो वैदिकधर्म बांधे फिरा सो व्यर्थसा मालूम होने लगा-
 जैनतत्त्वादर्श वो अज्ञानतिमिरभासकर इन दोनो ग्रंथोंको तमाम रात्रिदिव मनन करता बैठा वो ग्रंथकारकी प्रशंसा बखानता बठिंडेमें बैठा हूँ सेतुबंधरामेश्वरयात्रासे अब मैं नेपालदेश चला हूँ । परंतु अब मेरी ऐसी असामान्य महती इच्छा मुझे सताय रही है कि किसी प्रकारसे भी एकवार आपका मेरा समागम वो

परस्पर संदर्शन हो जावे तो मैं कृतकर्म हो जाऊं । महात्मन् हम संन्यासी है आज तक जो पांडित्य कीर्तिलाभद्वारा जो सभाविजयी होके राजा महाराजाओंमें ख्यातिप्रतिपत्ति कमायके एक नाम पंडिताईका हांसल करा है, आज हम यदि एकदम आपसे मिले तो वो कमायी कीर्ति जाती रहेगी । ये हम खूब समजते वो जानते है परंतु हठधर्म भी शुभपरिणाम शुभआत्माका धर्म नहीं । आज मैं आपके पास इतना मात्र स्वीकार कर सकता हूं कि प्राचीनधर्म परमधर्म अगर कोई सत्यधर्म रहा हो तो जैनधर्म था. जिसकी प्रभा नाश करनेको वैदिकधर्म वो षट्शास्त्र वो ग्रंथकार खड़े भये थे. परंतु पक्षपातशून्य होके कोई यदि वैदिकशास्त्रोपर दृष्टि देवे तो स्पष्ट प्रतीत होगा कि वैदिकवातें कहीं वो लीई गई सो सब जैनशास्त्रोंसे नमूनाईकठी करी है इसमें संदेह नहीं. कितनी कवातें ऐसी है कि जो प्रत्यक्ष विचार करे बिना सिद्ध नहीं होती है. संवत् १९४८ मिति आपादसुदि १०॥

पुनर्निवेदन यह है कि यदि आपकी कृपापत्री पाई तो एक दफा मिलनेका उद्यम करूंगा ॥ इति योगानंदस्वामी किंवा योग-जीवानंदसरस्वती स्वामि ॥

॥ *मालाबंधश्लोको यथा ॥

योगाभोगानुगामी द्विजभजनननिः शारदारतिरक्तो
दिग्जेताजेतृजेता मतिनुतिगतिभिः पूजितो जिष्णुजिह्वैः ।

जीयाद्यायादयात्री खलबलदलनो लोललीलस्वलज्जः
केदारौदास्यदारी विमलमधुमदो—दामधामप्रमत्तः ॥१॥

इस श्लोककं ११ अर्थ है वेसत्र अथ जैनप्रशंसा वो श्रीआ-
त्मारामजीकी विभूतिकी प्रशंसा निकले है प्रत्येक पृष्ठोंके बीचका
जो अक्षर है वो तीनवार एक अक्षरको कहना चाहिये ऐसा काव्य
दशवीश श्लोक बनाय के जरूर चाहता था कि जैनतत्त्वादश वो
अज्ञानतिमिरभास्करमें जैनदेवप्रशंसा होनी चाहेती थी । एकवार
आपको मिलने बाद अपना सिद्धांतका निश्चय फिर करना बने
तो देखी जायगी ॥

यह लेख उनका एक कागजके टुकड़ेमें अलगा था यह सर्व
लेख पूर्वोक्त महात्मा का है ॥

* आ काव्यनुं चित्र साधनना अभावे अमोए दाखल करेहुं नहीं
माटे जेने जोवानी इच्छा होय तेमणे तत्त्वनिर्णयप्रासाद ग्रन्थ पृ. ५२८
मां जोई सेयुं.

श्रीसुजंनसम्मेलनम्

नाम

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसत्सम्प्रदायाचार्यस्वामिराममिश्रशास्त्रिप्रणीते
जैनधर्मविषये व्याख्यानदशके प्रथमव्याख्यानम्।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

सज्जन महाशय !

आज बड़ा सुदिन और माङ्गलिक समय है कि हम भारत-
वर्षीय जिनके यहाँ सृष्टिके आदिकालहीसे सभ्यता, आत्मज्ञान,
परायें आत्मसमर्पण, आत्माकी अनाद्यन्तता ज्ञान चला आया
है, बल्कि समयके फेरसे कुछ पुरानी प्रतिष्ठा पुरानी सी पड़गयी
है, वे इस स्थानमें एकत्र हुये हैं, अवश्यही इसे सौभाग्य
मानना, और कहना चाहिये, क्योंकि वैदिक मत और जैन मत
सृष्टिकी आदिसे बराबर अविच्छिन्न-चले आये हैं, और इन

१ गणे. विद्यावतां यस्य. प्रथमं नाम धोष्यते ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोऽसौ राममिश्रमुधीरयम् ॥

दोनों मजहबोंके सिद्धान्त विशेष घनिष्ठ समीप संबन्ध रखते हैं, जैसा कि पूर्वमें मैं कह चुका हूँ और जैसा कि—सत्कार्यवाद, सत्कारणवाद, परलोकास्तित्व, आत्माका निर्विकारत्व, मोक्षका होना, और उसका नित्यत्व, जन्मान्तरके पुण्यपापसे जन्मान्तरमें फलयोग, व्रतोपवासादिव्यवस्था, प्रायश्चित्तव्यवस्था, महान्जनपूजन, शब्दप्रामाण्य इत्यादि समान हैं, बस तो इसी हेतु मुझे यहाँ यह कहते हुए मेरा शरीर पुलकित होता है कि—आज का यह हमारा जिनोंके सङ्ग एकस्थानमें उपस्थित होकर संपापण वह है कि जो चिरकालके बिछुड़े भाई भाईका होता है । सज्जनों ! यह भी याद रखना जहाँ भाई भाईका रिस्ता है यहाँ कभी कभी लड़ाईकी भी लीला लग जाती है, परन्तु याद रहे उसका कारण केवल अज्ञानही होता है ।

इस देशमें आज कल अनेक अल्पज्ञ जन बौद्धमत और जैनमतको एक जानते हैं, और यह महा भ्रम है । जैन और बौद्धोंके सिद्धान्तको एक जानना ऐसी भूल है कि—जैसे वैदिक सिद्धान्तको मान कर यह कहना कि वेदोंमें वर्णाश्रमव्यवस्था नहीं है, अथवा जातिव्यवस्था नहीं है, अथवा यह कहना कि द्विजोंने शुद्रोको झूठ मूठ छोटा बनाकर उन्हें बड़े केश दिये,

अब हम उन्हें हेशमुक्त करेंगे । सज्जनों ! आप जानते हैं दुनियामें रुपया बहुतही आवश्यक वस्तु है, और वह बड़ेही कष्टसे मिलता है । यदि कोई उसका सीधा और उत्तम द्वार है तो—शिल्प, और सेवा, तो अब ध्यानसे जानना, कि द्विनोंमें ब्राह्मण, क्षत्रिय सबसे बड़े समझे गये हैं, उन्होंने अपने हाथमें आवश्यक बात कोई न रखी । ब्राह्मणोंने अपने हाथमें केवल कुशमुष्टि रखी, और क्षत्रियोंने खड्गकोशमुष्टि रखी । तब भला देखो तो जिन्होंने अपने हाथमें निःशस्त्री चीजें रख कर वैश्योंको कृषिवाणिज्य दे डाला, और शूद्रोंको उससे भी बढ़ कर शिल्प और सेवा दे डाली । सज्जनों ! जानने हो—शिल्प कौन चीज है ? शिल्प वह है कि जिसके कारण इंग्लैंड जगत्का बादशाह है, नहीं २ 'कहो शाहनशाह है, और जिसके अभावही से हमारा देश, देश इसे क्या कहें, जन्मभूमि, जननी, भारतभूमि रसातलको जा रही है । विचारका स्यान है जब शिल्प शूद्रोंके हाथमें दे डाला तब तो वैश्य भी विचारे शूद्रोंके पीछे पड़ गये, क्योंकि वृषिमें दैवीआपत्का भय रहता है, और वाणिज्यमें तो और भी अधिक आपत्ति है, मन्त्रसे अच्छी शूद्रोंकी जीविका है । शिल्प, और सेवा, जिसके न कोई आपत् है नतो नुकसान । तब ही तो कहा गया है—

स्वर्णपुष्पमयीं पृथ्वीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूराश्च कृतविद्याश्च ये च जानन्ति सेवितुम् ॥

तब तो देखनेका स्थान है कि क्षत्रियकी जीविका तो हथेलीमें जान रख कर है और ब्राह्मणकी तो उससे भी कठिन है । जब वह बारह और बारह चौबीस वर्ष विद्यार्जन करेगा तब वह जीविका करेगा परन्तु शूद्रका जीवन कैसा सुलभ है । जहाँ पर देखो वहाँ पर सर्वत्र शूद्रों पर अनुग्रह है—

नै शूद्रे पातकं किञ्चिन्नच संस्कारमर्हति ।

द्विजोंके लिये मनुने नियम किया है कि वे फलां फलां देशमें निवास करें । परन्तु शूद्रोंके लिये वे कहते हैं—

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यत्र कुत्रापि निवसेद् वृत्तिकर्षितः ॥

१ आ पृथ्वी सोनाना फूलमयी छे. से फूलोने श्रमा पुरुषों, विद्यावाला, अने राजादिकनी सेवा करवानुं जाणे छे एवा त्रण पुरुषोजः खुंदी रखा छे ॥ सं०

२ शूद्रोमां कोई पातक नथी तेम संस्कारनी जरूर पण नथी ॥

३ ब्राह्मणो आ बतावेला देशोमांज रहे पण शूद्र तो पोतानी आ-जीविका माटे गमे त्यां रही शके ॥ सं०

तब तो शूद्रोंके लिये मनुने देशकी यथेच्छ आज्ञा देदी
अब क्या चाहिये ।

बस तो इस रीति पर यह भी अज्ञोंकी दन्त क्या है कि
जैन और बौद्ध एकसमान हैं । सज्जनों ! बुरा न मानों, और
बुरा माननेकी बातही कौनसी है ? जब कि खाद्यखण्डनकार
श्रीहर्षने स्वयं अपने ग्रन्थमें बौद्धके साथ अपनी तुलना की है,
और कहा है कि हम लोगोंसे [याने निर्विशेषाद्वैतसिद्धान्ति-
योंसे] और बौद्धोंसे यही भेद है कि—हम ब्रह्मकी सत्ता
मानते हैं, और सब मिथ्या कहते हैं, परन्तु बौद्धशिरोमणि
माध्यमिक सर्व शून्य कहता है, तब तो जिन-जैनोंने सब कुछ
माना उनसे नेफरत करने वाले कुछ जानते ही नहीं, और
मिथ्या द्वेषमात्र करते हैं यह कहना होगा ।

सज्जनों ! जैनमतसे और बौद्धसिद्धान्तसे जमीन आस-
मानका अन्तर है । उसे एक जान कर द्वेष करना यह अज्ञ-
जनोंका कार्य है । सबसे अधिक वे अज्ञ हैं कि जो जैन-
सम्प्रदायसिद्ध मेलोंमें बिन्न डाल कर पापभागी होते हैं ।

सज्जनों ! आप जानते हैं जैनोंमें जब रययात्रा होती है

तब किनकी मूर्ति रथमें बिराजती हैं ? सज्जनों ! देव गन्धर्वों से लेकर पशु पक्षि पर्यन्त जो पूजा की जाती है वह किसी मूर्तिकी ? अथवा मट्टी पत्थरकी ? नहीं की जाती है, जो ऐसा जानते हैं वे ऐसे अज्ञ हैं कि—उन्हें जगत्में डेढ़ अकल मालुम होती है—याने एकमें आप स्वयं, आधीमें सब जगत् । क्या मूर्तिपूजक मूर्तिनिन्दकोंसे भी कम अकल हैं ?

सज्जनों ! मूर्तिपूजा वह है कि जिसे मूर्तिनिन्दक नित्य करते हैं परन्तु यह नहीं जानते कि इसमें हमारी ही निन्दा होती है । देखिये ऐसा कौन देश, नगर, ग्राम, वन, उपवन है कि जहाँ पूज्य महारानी विक्टोरियाकी मूर्ति नहीं है और लोग उसे पवित्रभावसे पूजन नहीं करते ? । ठीक ही है ।

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते । पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ।

जब उनमें ऐसे गुण थे तो उनकी पूजा कौन न करे ? । बस तो अब आपको ढोलकी पोल अवश्य ज्ञात हुई होगी, मिशनरीलोगोंकी मूर्तिपूजननिन्दा देख करही हमारे (मजहबी

---

१ बड़े ठेकाणे गुणोनी पूजा थाय छे. जेने उंची पदवी मळे छे ते पण तेना गुणोधीज. सं०

न सही देशभाई ब्रह्मसमाजी आर्यसमाजी) देशवासी मूर्तिनिन्दा करने लगे हैं ।

सज्जनों ! बुद्धिमान् लोग जब गुणकी पूजा करते हैं तब जैसी हमारी पूज्यमूर्तियोंमें पूज्यताबुद्धि है वैसेही जहाँ पूजायोग्य गुण है वहाँ सर्वत्र पूजा करनी चाहिये । सज्जनों ! ज्ञान, वैराग्य, शान्ति, क्षान्ति, अदम्भ, अनीष्या, अक्रोध, अमात्सर्य, अलोलुपता, शम, दम, अहिंसा, समदृष्टिता इत्यादि गुणोंमें एक एक गुण ऐसा है कि जहाँ वह पाया जाय वहाँ पर बुद्धिमान् पूजा करने लगते हैं तब तो जहाँ ये पूर्वोक्त सन गुण निरतिशयसीम होकर बिराजमान हैं उनकी पूजा न करना अथवा गुणपूजकोंकी पूजामें बाधा डालना क्या इनसानियत-का कार्य है ? महाराज ! वैदिक जन ! अथवा मूर्तिपूजाविद्वेषि नूतनमजहबी सुजन जन ! जैनोंमें जिनका रथ प्रायः निकलता है वह किनका निकलता है ? आप जातने हैं ? वे महानुभाव हैं पारसनाथ स्वामी, महावीर स्वामी भिनदेव और ऐसेही ऐसे तीर्थ-ङ्कर तब तो उनकी पूजाका विरोध करना अथवा निन्दा करना यह अज्ञका कार्य नहीं है ? सुजनों ! आपने कभी यह श्लोक सुना है जिनमें पार्श्वनाथस्वामीके विषयमें कामदेव और उनकी पत्नीका सम्वाद है ।

कोऽयं नाय ! जिनो भवेत्तव वशी हू हूं प्रतापी प्रिये !
 हूँ हूँ तर्हि विमुञ्च कातरमते ! शौर्यावलेपक्रियाम् ॥
 मोहोऽनेन विनिर्जितः प्रभुरसौ तत्किङ्कराः के वय—
 मित्येवं रतिकामजल्पविषयः पार्श्वः प्रभुः पातु नः ॥

सज्जनों ! जिनके ब्रह्मचर्यकी स्तुति काम और रति करते हैं वे कैसे हैं ? जिसकी हुशयारीको चोर सराहै वेही तो हुशयार हैं । पूरा विश्वास है कि अब आप जान गये होंगे कि वैदिक सिद्धान्तियोंके साथ जैनोंके विरोधका मूल केवल अज्ञोकी अज्ञता है और वह ऐसी अज्ञता है कि अनेक बार पूर्वमें उस अज्ञताके कारण अदालत हो चुकी है । सज्जनों ! अज्ञता ऐसी चीज है उसके कारण अनेक बेर अनेक लोग बिना जाने बूझे दूसरेकी निन्दा कर

१ ध्यानाखण्ड भगवान् पार्श्वनाथने देखीने—रति पोताना पति काम-
 देवने पुछे छे—हे नाय ! आ कोण छे ? उ० जिनदेव छे । प्र. शुं तमार
 वंशमां छे ? । उ० ना ना, ए तो घणा प्रतापी छे । अरे कातरमति !
 जगतने वश करवा रूप आ तारा शौर्यपणाना गर्बने छोड, हे प्रिये ! एतो
 मोहने जितवावाला जगतना प्रभु छे, अमे तो एना किङ्करो, एमना आगळ
 अमारो पो दिशाव ?, जेमना विषयमां रति अने कामदेव आवा प्रकारने
 चार्तालाप करी रखा छे तेवा पार्श्वनाथ प्रभु अमारं रक्षण करो ॥ सं० ॥

बैठते हैं । थोड़े ही दिनकी बात है कि—किसीने नये मजहबी जोशमें आकर जैनमतमें मिथ्या आरोप किये और अन्त-में हानि उठाई । मैं आपको कहाँ तक कट्टू बड़े २ नामी आचार्योंने अपने ग्रन्थोंमें जो जैनमतखण्डन किया है. वह ऐसा किया है कि जिसे सुन देख कर हँसी आती है ।

मैं आपके संमुख आगे चल कर स्याद्धादका रहस्य कटूंगा, तब आप अनश्य ज्ञान जाँयगे कि वह एक अभेद किला है, उसके अंदर मायामय गोले नहीं प्रवेश कर सकते । परंतु साथही खेदके साथ कहा जाता है कि अब जैनमतका बुढ़ापा आगया है, अब इस्मे—इने गिने साधु, गृहस्थ, विद्यावान् रह गये हैं । जैसे कि साधुवर्य परमोदासीनस्वभाव, आत्मविज्ञानपरायण, ज्ञानविज्ञानमंषत्र श्रीधर्मविनयजी साधुसंप्रदायमें हैं, और गृहस्थोंमें तो विद्वानोंकी संख्या और भी कम है, जहाँ तक मुझे यादगारी और जानकारी है—पण्डितशिरोमणि पन्नालालजी न्यायदिवाकर, इस मतके अच्छे जानकार हैं और उनके कारण जैनसंप्रदायकी बड़ी प्रतिष्ठा है और नाम है । और नवीन गृहस्थमण्डलीमें होनहार और जैनसंप्रदायको लाम पहुँचाने की योग्यतावाले—खुरजाके सेठ मेवाराम जी हैं, वे शास्त्रानु-

रागी हैं और उन्होंने अपने यहाँ एक स्वरूपातुरूपा संस्कृतपाठशाला स्थापित की है, और उस पाठशालामें विविधविद्याविशारद प्रसिद्धनामा श्रीमान्-पण्डित चण्डी-प्रसादजी सुकुल जैसे धुरन्वर अध्यापक हैं । देखा जाता है कि इस पाठशालाका फल उत्तम है । पण्डित श्यामसुन्दर वैश्य इसी पाठशालाके फल स्वरूप हैं जिनका शास्त्रमें अच्छा अभिनिवेश है । आशा है कि यह पाठशाला जैनलोगोंमें विद्याप्रचारकी मूलभूत होगी । सज्जनों ! एक दिन वह था कि जैनसंप्रदायके आचार्योंके हुक्कारसे दसों दिशाएँ गूँज उठती थी, एक समयकी वार्ता है कि हमारही (याने वैदिकसंप्रदायी वैष्णवने) किसी सांप्रदायिकने हेमचन्द्राचार्यजीको देख कर (जोकि संन्यासवेषके थे) कहा ।

आगतो हेमगोपालो दण्डकम्बलमुद्वहन् ।

बस तो फिर क्याथा उन्होंने मन्दमुसुकानके साथ उत्तर दिया कि ।

---

१ जुबो भाईओ ! दंड अने कांबलने धारण करतो पेले हेम गोव-
लीओ आवे छे.

पद्दर्शनपशुप्रायाँश्चारयजैनवाटके ॥

सज्जनों ! इस श्लोकके पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धको सुन कर आप लोग खूब जानगये होंगे कि पूर्वसमय पर आपसमें विद्वानोंके हँसी ठगोल भी कैसे होते थे। ये महानुभाव हेमचन्द्राचार्य व्याकरणसे लेकर दशनशास्त्रपर्यन्त सर्वविषयमें अप्रतिम आचार्य थे। सज्जनों ! जैसे कालचक्रने जैनमतके महत्वको ढांक दिया है वैसेही उसके महत्वको जानने वाले लोग भी अब नहीं रहगये। “रज्जव साचे सूर को बैरी करे बखान” यह किसी भाषाकविने बहुतही ठीक कहा है। सज्जनों ! आप जानते हो मैं—वैष्णवसंप्रदायका आचार्य हूँ यही नहीं है मैं उस संप्रदायका सर्वतोभावसे रसक हूँ और साथही उसकी तरफ कढ़ी नज़रसे देखने वालेका दीक्षक भी हूँ तो भी भरी मजलिसमें मुझे यह कहना सत्यके कारण आवश्यक हुआ है कि जैनोँका ग्रंथ-समुदाय, सारस्वत महासागर है। उसकी ग्रन्थसंख्या इतनी अधिक है कि उन ग्रन्थोंका सूचीपत्र भी एक महानिबंध हो जायगा। जिन्होंने जैनपुस्तकभण्डार देखे हैं उन्हें यह कहना

१ हा भाई—आ पद्दर्शनना पशुजेना जोकोने जैनवाटकाँ चारायलो यको भावी रखो तो शुं. सं०

आवश्यक होगा कि नैनोंकी ग्रन्थसंख्या जितनी मुदीर्घ है उतनी (वैदिकसंप्रदाय छोड़कर) अन्यकी नहीं है । और उस पुस्तकसमुदायका लेख और लेख्य वैसा गम्भीर, शुक्तिपूर्ण, भावपूरित विशद और अगाध है । इसके विषयमें इतनाही कहदेना उचित है कि जिन्होंने सारस्वतसमुद्रमें अपने मतिमन्यानको डाल कर चिरान्दोलन किया है वेही जानते हैं । तबही तो कहागया है कि—

‘देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतम् ।
जानीते निरराममौ गुस्कुलक्षिप्तो मुरारिः कविः ॥
अन्विर्लक्षित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गंभीरता—
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्याचलः ॥

१ सारस्वती (अर्थात् विद्या) की उपासना तो घणाएँ लोको करे छे. पण ते विद्यामां केवा प्रकारनो रहस्य छे तेवो तेनो सार तो निरंतर गुस्कुलना क्षेप्तोने सहन करवावालो एक मुरारि कविज जाणे छे. तात्पर्य— बुद्धिमान् छातां पण—गुस्कुलमां रही अनेक प्रकारना क्षेप्तोने सहन करी निरंतर ते विद्यानो अभ्यास करतो रहे त्यार पछी ते विद्यानो सार केटलेक अंदो जाणी शके. अन्यथा नहीं । लुवो के— वानरभटो यथा समुद्रं ओलंघन तो करी गया हता पण तेनी गंभीरतानुं प्रमाण तो पाताल मुची पोहचीने मंथन करवावालो मेघपर्वतज जाणी शक्यो हतो. पण केवल समुद्रं लंघन करवावालो ते वानरभटो जाणी शक्यो न हता. सं०

सज्जनों ! जैनमतका प्रचार कबसे हुआ इस बारेमें लोगोंने नाना प्रकारकी उछल कूद किई है और अपने मनोनीत कल्पना किई है । और यह बात ठीक भी है जिसका जितना ज्ञान होगा वह उस वस्तुको उतनाही और वैसाही समझेगा । किसी अन्धेने हाथीके पूँछको धरा और कहने लगा कि हाथी लाठी जैसा लंबा होता है । परंतु दूसरे अन्धेने जब उसकी पीठ छुई तो कहने लगा कि वह छात जैसा होता है । परंतु हाथीके कानस्पर्श करने वालेने तो कहा कि वह सूप जैसा होता है ।

तो बस यही हाल संसार का है, जिसके यहाँ जब सभ्यता का प्रचार हुआ तो उसने उसी तारीखसे दुनियाकी सब बात मान ली । जो छ हजार वर्षसे सृष्टिको मान बैठे हैं उन्हें हम यदि अपना नित्यज्ञानका संकल्प सुनावें तो वे हँस देंगे, और कहेंगे कि—कृष्ण बारह कल्प, श्वेत बारह कल्प, ब्रह्माका द्वितीय पगर्द्ध, और मनु, मन्वन्तर, चतुर्युग व्यवस्था सब कल्पित है ।

तब उन्हें जैनमतप्रचारकी तारीख भी अवश्य ईस्वी समयके अनुसार ही कहनी होगी । और कह देंगे कि अधिक भी यदि जैनमतके प्रचारका काल कहा जाय तो छठीं सदी होगी । परंतु सज्जनों ! हम आपको ऐसी कच्ची मनमानी बात न

कहनी चाहिये । ईश्वरकी सृष्टि अनाद्यनन्त है, और कल्पके भी पूर्वमें कल्प है, जब ऐसी स्थिति है तब तो इस कल्पकी इस सृष्टिको भी इतना समय बीत चुका है कि जिसके अङ्गोकी शून्यसूचक बिन्दुमाला देख कर बुद्धिमान् गणककी बुद्धिमें भी चक्र आ जायगा ।

सज्जनों ! यह सृष्टि बहुतही प्राचीनकालसे चली आती है, और आप यह भी जानते हैं कि सृष्टिकी आदिहीमें सर्जन करने वालेने आवश्यक वस्तुओंका ज्ञान दे दिया था, उसका निरूपण मेरे जैसा अज्ञ कहाँ तक कर सकता है परंतु यह अवश्य कहा जा सकता है कि—परमेश्वरने अपनी सृष्टिमें लौकिक उन्नतिकी सीढ़ीपर्यन्त सबही विषय सृष्टिके आदि में जीवोंको दिखा दिया था, तो अब आप ऐसा जानिये कि जैसे उन्हें आदिकालमें—खाने, पीने, न्याय, नीति और कानून का ज्ञान मिला, वैसेही अध्यात्मशास्त्रका ज्ञान भी जीवोंने पाया । और वे अध्यात्मशास्त्रमें सब हैं जैसे सांख्ययोगादि-दर्शन और जैनादिदर्शन ।

तब तो सज्जनों ! आप अवश्य जान गये होंगे कि—जैन

मत जबसे प्रचलित हुआ है । जबसे संसारमें सृष्टिका आरम्भ हुआ तबसे यही इसका सत्य उत्तर है ।

जिनकी सम्यक्ता आधुनिक है वे जो चाहें सो कहें परंतु मुझे तो (जिसे अपौरुषेय वेद माननेमें किसी प्रकारका भ्रान्तोप और अनङ्गीकार नहीं है यही नहीं, परंतु सर्वथा तृप्ति, विश्वास, और चेतःप्रसत्ति है) इसमें किसी प्रकारका उज्र नहीं है कि जैनदर्शन वेदान्तादिदर्शनोंसे भी पूर्वका है । तबही तो भगवान् वेदव्यासमहर्षि ब्रह्मसूत्रोंमें कहते हैं—
नैकस्मिन्नऽसंभवात् । सज्जनों ! जब वेदव्यासके ब्रह्मसूत्र-प्रणयनके समय पर जैनमत था तब तो उसके खण्डनार्थ उद्योग किया गया । यदि वह पूर्वमें नहीं था तो वह खण्डन कैसा और किसका ? सज्जनों ! समय अल्प है और कहना बहुत है इससे छोड़ दिया जाता है, नहीं तो बात यह है कि—वेदोंमें अनेकान्तवादका मूल मिलता है । सज्जनों ! मैं आपको वेदान्तादि दर्शनशास्त्रोंका और जैनादिदर्शनोंका कौन मूल है यह कह कर सुनाता हूँ । उच्चश्रेणीके बुद्धिमान् लोगोंके मानस-निगूढ विचारही दर्शन हैं । जैसे—अजातवाद, विवर्तवाद, दृष्टि-सृष्टिवाद, परिणामवाद, आरम्भवाद, शून्यवाद, इत्यादि दार्श-

નિકોંકે નિગૂઢ વિચારહી દર્શન હૈં । બસ તવ તો કહના હોગા
 કિ-સૃષ્ટિકી આદિસે જૈનમત પ્રચલિત હૈ, સજ્જનો ! અનેકા-
 ન્તવાદ તો એક એસી चीज है कि-उसे सबको मानना होगा,
 और लोगोंने माना भी है । देखिये विष्णुपुराण अध्याय ६
 द्वितीयांशमें लिखा है—

नैरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम !

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेऽप्योद्भवाय च ।

कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मકં કુતઃ ? ॥ ૪૨ ॥

यहाँ परं जो पराशर महर्षि कहते हैं कि—वस्तु वस्त्वात्मकं
 नहीं है, इसका अर्थ यही है कि कोई भी वस्तु एकान्ततः एकरूप
 नहीं है, जो वस्तु एकसमय सुखहेतु है वह दूसरे क्षणमें दुःख
 की कारण हो जाती है, और जो वस्तु किसी क्षणमें दुःखकी

---

૧ તાત્પર્ય—હે દ્વિજોત્તમ ! નરકસંજ્ઞા તે પાપની અને સ્વર્ગસંજ્ઞા તે
 પુણ્યની છે. એકજ વસ્તુથી—એક વખતે દુઃખ થાય છે. તો ફરીથી સુખ
 પણ થાય છે અને તે જ વસ્તુથી ઈર્ષ્યા પણ ઊદ્ભવે છે. કોઈ વખતે તેનાથી
 ક્રોધ પણ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની આ પ્રકારની સ્થિતિ છે તો પછી સદા
 એકજ સ્થિતિમાં રહે છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અર્થાત્ વસ્તુ સદા
 એકજ સ્વરૂપમાં રહી શકતી નથી એજ સિદ્ધ થાય છે. ॥ સંગ્રાહક.

कारण होती है वह क्षणभरमें सुखकी कारण हो जाती है । सज्जनों ! आपने जाना होगा कि यहाँ पर स्पष्टही अनेकान्त-वाद कहा गया है । सज्जनों ! एक बात पर और भी ध्यान देना जो—“सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं जगत् ” कहते हैं उनको भी विचारदृष्टिसे देखा जाय तो अनेकान्तवाद माननेमें उज्र नहीं है, क्योंकि जब वस्तु सत् भी नहीं कही जाती, और असत् भी नहीं कही जाती, तो कहना होगा कि किसी प्रकारसे सत्-हो कर भी वह किसी प्रकारसे-असत् है, इस हेतु—न वह सत् कही जा सकती है, और न तो असत् कही जा सकती है, तो अब अनेकान्तता मानना सिद्ध होगया ।

सज्जनों ! नैयायिक—तमःको तेजोऽभावस्वरूप कहते हैं, और मीमांसक और वैदान्तिक बड़ी आरम्भटीसे उसको खण्टन करके उसे भावस्वरूप कहते हैं, तो देखनेकी बात है कि आज तक इसका कोई फैसला नहीं हुआ कि कौन ठीक कहता है, तो अब क्या निर्णय होगा कि कौन बात ठीक है, तब तो दोको लड़ाईमें तीसरेकी पौवारा है याने जैनसिद्धान्त सिद्ध हो गया, क्योंकि वे कहते हैं कि वस्तु अनेकान्त है उसे किसी प्रकारसे भावरूप कहने हैं, और किसी रीति पर अभावस्वरूप भी कह

सकते हैं । इसी रीति पर कोई आत्माको ज्ञानस्वरूप कहते हैं, और कोई ज्ञानाधारस्वरूप बोलते हैं, तो बस अब कहनाही क्या अनेकान्तवादने पद पाया । इसी रीति पर कोई ज्ञानको द्रव्यस्वरूप मानते हैं, और कोई वादी गुणस्वरूप । इसी रीति पर कोई जगत्को भावस्वरूप कहते हैं और कोई शून्यस्वरूप-तत्र तो अनेकान्तवाद अनायास सिद्ध हो गया ।

कोई कहते हैं कि घटादि द्रव्य हैं, और उनमें रूपस्पर्शादि—गुण हैं । परंतु दूसरी तरफ के वादी कहते हैं कि द्रव्य कोई चीज नहीं है, वह तो गुणसमुदायस्वरूप है । रूप, स्पर्श, संख्या, परिमाण इत्यादिका समुदाय ही तो घट है, इसे छोड़ कर घट कौन वस्तु है । कोई कहते हैं आकाशनामक शब्द-जनक एक निरवयव द्रव्य है । परंतु अन्य वादी कहते हैं कि वह तो शून्य है ।

सज्जनों ! कहाँ तक कहा जाय कुछ वादियोंका कहना है कि गुरुत्व गुण है । परंतु दूसरी तरफ वादी लोगोंका कहना है कि गुरुत्व कोई चीज नहीं है, पृथ्वीमें जो आकर्षण शक्ति है उसे न जान कर लोगोंने गुरुत्व नामक गुण मान लिया है ।

मित हित वाक्य पथ्य है, उसीसे ज्ञान होता है वाग्जाल-

का कोई प्रयोजन नहीं है, इस हेतु यह विषय यहाँही छोड़ दिया जाता है और आशा की जाती है कि जैनमतके क्रमिक व्याख्यान दिये जायँगे ।

पक्षपातो न मे वीरे
न द्वेष कपिलादिषु ।
शुक्तिमद्वचनं यस्य
तस्य कार्यः परिग्रहः ॥
श्रीहरिभद्रसूरिः

शुभानि भूयासुर्वर्द्धमानानि ।

शम्

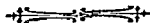
स्वामी राममिश्र शास्त्री

भगत्स्याश्रमाश्रम

काशी.

मि० पौषशुक्ल प्रतिपत्—

बुधवार सं० १९६२

लोकमान्य पण्डित बालगङ्गाधर तिलकना उद्धारो!

“ जैनधर्म अनादि है × × ×

“ ब्राह्मणधर्म पर जैनधर्मकी छाप. ”

श्रीमान् महाराज गायकवाडने पहले दिन कोन्फरन्समें जिस प्रकार कहा था उसी प्रकार ‘ अहिंसा परमो धर्मः ’ इस उदारसिद्धान्तने ब्राह्मणधर्म पर चिरस्मरणीय छाप (महोर) मारी है-

यज्ञयागादिकोमें पशुओंका वध होकर जो ‘ यज्ञार्थ पशुहिंसा ’ आजकल नहीं होती है जैनधर्मने यही एक बड़ी मारी छाप ब्राह्मणधर्मपर मारी है. पूर्वकालमें यज्ञके लिए असंख्य पशुहिंसा होती थी इसके प्रमाण मेघदूतकाव्य तथा और भी अनेक ग्रन्थोंसे मिलते हैं. रतिवेद (रंतिदेव) नामक राजाने यज्ञ किया था उसमें इतना प्रचुर पशुवध हुआ था कि, नदीका जल खूनसे रक्तवर्ण हो गया था. उसी समयसे उस नदीका नाम ‘ चर्मवती ’ प्रसिद्ध है. पशुवधसे स्वर्ग मिलता है इस विषयमें उक्त क साक्षी है परन्तु इस घोर हिंसाका ब्राह्मणधर्मसे बिदाई ले जा

श्रेयः (पुण्य) जैनके हिस्सेमें है “ परन्तु ब्राह्मणधर्म पर जो जैनधर्मने अक्षुण्ण छाप मारी है उसका यशः जैनधर्मके ही योग्य है. अहिंसाका सिद्धान्त जैनधर्ममें प्रारम्भसे है और इस तत्त्वको समजनेकी चुटिके कारण बौद्धधर्म अपने अनुयायी चिनीयोके रूपमें सर्वभक्षी हो गया है. ब्राह्मण और हिन्दुधर्ममें मांस-भक्षण और मदिरापान बन्द हो गया यह भी जैनधर्मका प्रताप है.”

“ दया और अहिंसाकी ऐसी ही स्तुत्य प्रीतिने जैनधर्मको उत्पन्न किया है. स्थिर रक्खा है और इसीसे चिरकाल स्थिर रहेगा. इस अहिंसाधर्मकी छाप जब ब्राह्मणधर्म पर पड़ी और हिंदुओको अहिंसापालन करनेकी आवश्यकता हुई तब न्यक्षमें पिष्टपशुका विधान किया गया. सो महावीरस्वामीका उपदेश किया हुआ धर्मतत्त्व सर्वमान्य होगया और अहिंसा जैनधर्ममें तथा ब्राह्मणधर्ममें मान्य होगई ” इत्यादि.

ता. ३०-९-१९०४ श्री जैनधेताम्बर कोन्फरन्सना धीजा अधिवे-
धान-बजेदरामां आपेल्य भाषण उपरणी.

(ભગવાન્) મહાવીરની કૈવલ્ય ભૂમિ.

લે. અધ્યાપક કાલેલકર.

નલંદા અને રાજગૃહી જતાં પાવાપુરીના દર્શનનો લાભ અમને અણધાર્યો જ થયો. અરુન્ધતિદર્શન ન્યાયથી કહેવું હોય તો પાવાપુરી બિહાર શરીફ પાસે છે. બિહાર શરીફ બલત્યારપુરથી વીસ પચીસ માઈલ દૂર છે, અને બલત્યારપુર બિહારની રાજધાની બાંકીપુર પટનાથી પૂર્વ તરફ મેઈન લાઈન ઉપર આવેલું છે.

બલત્યારપુરથી રાજગૃહીના કુંડ સુધી જે રેલ્વે જાય છે તે નાની છે અને ટ્રામની માફક ગાડીઓને રસ્તે ગામડાનાં ઘરોની વે હારોની વચ્ચે થઈને જાય છે. દેશદેશાન્તરના જિજ્ઞાસુ યાત્રાલુઓ માટેજ આ રેલ્વે નિર્ધાર કરેલી હોય એમ લાગે છે. મુમુક્ષુ યાત્રાત્રુઓ પણ તેનો લાભ લઈ શકે છે. × × × ×

બાર વાગે નીકળેલા અમં લગભગ બે વાગે પાવાપુરી પાસે આવી પહોંચ્યા. પાવાપુરીનાં પાંચ સુધાધવલ મન્દિરો દૂરથીજ એકાદ સુંદર વેટ જેવાં લાગે છે. આસપાસ વધે ઢાંગરનાં સપાટ

સ્વૈતરો, અને વચ્ચેજ મંદિરોનું સફેદ જૂથ. રસ્તો જરા ગોઠ ફરીને આપણને મન્દિર તરફ લઈ જાય છે.

પાંચ મન્દિરોમાં એકજ મન્દિર વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે. મન્દિરો જૈનોનાં છે, એટલે તેની પ્રાચીનતા ક્યાંયે ટકવા તો દીધીજ નથી. સુખ પૈસા સ્વર્ચી સ્વર્ચીને પ્રાચીનતાનો નાશ કરવો એ જાણે તેમનો સ્વાસ્થ શોભ હોય એમજ લાગે છે. પાલીતાણે પણ એજ દશા થઈ ગઈ છે. ફક્ત દેલ્વાડામાંજ જૂની કારીગરીને છાજે એવી મરામત થાય છે.

મુખ્ય મન્દિર એક સુંદર તચ્ચાવની અંદર આવેલું છે. × × × અમૃતસરના સુવર્ણમન્દિરની પેઠે આ મન્દિરમાં જવાને પણ એક પુલ બાંધેલો છે. મન્દિરો બેઠા ઘાટનાં અને પ્રમાણશુદ્ધ છે. ગર્ભગૃહની આસપાસ ચારે બાજુ પર લંબચોરસ ગુંબજ છે એ આ મન્દિરની વિશેષતા છે. કલાકોવિદ્ લોકો આવા ગુંબજનો આકાર બહુજ વચ્ચાણે છે. વાકીનાં આસપાસનાં મન્દિરો ઊંચાં શિશ્વરોવાળાં છે. શિશ્વરોમાં વંદે સ્વાસ્થ કઠ્ઠા જણાતી નથી, છતાં દૃષ્ટિ પર તેની છાપ સારી પડે છે.

આ મન્દિરોની કેટલીક મૂર્તિઓ અસાધારણ સુંદર છે. સુંદર ધ્યાનને માટે આવીજ મૂર્તિઓ હોવી જોઈએ. મૂર્તિની સુંદરતા

જોઈ તેમને હું મોહક કહેવાં જતો હતો, પણ તરતજ યાદ આવ્યું કે આ મૂર્તિનું ધ્યાન તો મોહને દૂર કરવા માટે હોય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની શક્તિ આ મૂર્તિઓમાં જરૂર છે.

આ મન્દિરોની પૂજા ત્યાંના બ્રાહ્મણોજ કરે છે. જૈન-મન્દિરોમાં બ્રાહ્મણોને હાથે પૂજા એ એક રીતે અજુગતું લાગ્યું. છતાં “ હસ્તિના તાઢ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેજ્જિનમંદિરમ્ ” કહેનારા બ્રાહ્મણો મહેલે લોભથી—પણ આટલા ઉદાર યયા એથી મનમાં સમાધાન થયું. આજે પાવાપુરી એક નાનકડું ગામડું છે. અહિંસા ધર્મનો પ્રચાર કરનાર મહાવીર જ્યારે અહીં વસતા હતા ત્યારે તેનું સ્વરૂપ કેવું હશે? હિંદુસ્તાનમાં કેટલીએ મહાન્ મહાન્ નગરીઓનાં ગામડાં ઘડી ગયાં છે, અને કેટલીક નગરીઓનાં તો નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી; એટલે આજનાં ગામડાં ઉપરથી પ્રાચીન પાવાપુરીની કલ્પના થઈજ ન શકે. પ્રાચીન કાળનો અહીં કશો અવશેષ દેખાતો નથી. ફક્ત તે મહાવીરના મહાનિર્વાણનું સ્મરણ આ સ્થાનને વલ્લોલું છે, અને તેથીજ શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ બે અઢી હજાર વર્ષ જેટલી પાછલ જઈ શકે છે, અને મહાવીરની ક્ષીણ પણ તેજસ્વી કાયા શાન્તચિત્તે શિષ્યોને ઉપદેશ કરતી હોય એવી દૃષ્ટિ આગઝ્ઝ ઉભી રહે છે.

આ સંસારું પરમ રહસ્ય, જીવનનો સાર, મોક્ષનું પાથેય તેમના મુલારવિદમાંથી જ્યારે ફારતું હશે ત્યારે તે સાંમઝવા કોણ કોણ વેઠા હશે ? પોતાનો દેહ હવે પડનાર છે એમ જાણી તે દેહનું છેલ્લું કાર્ય—પ્રસન્ન ગંભીર ઉપદેશ અત્યન્ત ઉત્કટતાથી કરી લેવામાં છેલ્લેલી વધી ઘડીઓ કામમાં લઈ લેનાર તે પરમ તપસ્વીનું છેલ્લું દર્શન કોણે કોણે કર્યું હશે ? અને તેમના ઉપદેશનો આશય કેટલા જણ વરોવર સમજ્યા હશે ? દષ્ટિને પણ અગોચર એવા મુસ્મનન્તુયી માંડીને અનન્તકોટિ બ્રહ્માંડ સુધી સર્વ વસ્તુજાતનું કલ્યાણ યાહનાર તે અહિંસામૂર્તિનું હાર્દ કોણે સંઘર્યું હશે ? ‘માણસ અલ્પજ્ઞ છે, તેની દષ્ટિ એક દેશી હોય છે, સંકુચિત હોય છે, માટે તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી થતું; દરેક માણસનું સત્ય એકાંગી સત્ય હોય છે, તેથી યીજાના અનુભવને વલોડવાનો તેને હક નથી. તેમ કરતાં તેને અધર્મ થાય છે,’ એમ વહી સ્વમાયથી ઉન્મત્ત એવી માનવીબુદ્ધિને નમ્રતા શીખવનાર તે પરમગુરુને તે દિવસે કોણે કોણે વન્દન કર્યું હશે ? આ શિષ્યો પોતાનો ઉપદેશ આત્મી દુનીઆને પહોંચાડશે અને અત્રી હજાર વર્ષ પછી પણ માનવજાતિને—હા, સમસ્ત માનવજાતિને તે રૂપમાં આવશે એવો રૂપાલ તે ધૃણ્યપુરુષના મનમાં આવ્યો હશે સરો ?

જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્યાદ્વાદનો બરાબર શો અર્થ છે તે જાણવાનો દાવો હું કરી શકતો નથી. પણ હું માનું છું કે સ્યાદ્વાદ માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણુંજ સૂચિત કરે છે. અમુકદૃષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દીસે છે, બીજી દૃષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે, જન્માન્ધો જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી આ દુનિયામાં સ્થિતિ છે.

આ વર્ણન યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે ? આપણી આવી સ્થિતિ છે એટલું જોને ગળે ઉતર્યું તેજ આ જગતમાં યથાય જ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એક પક્ષી છે એટલું જો સમજ્યો તેજ માણસોમાં સર્વજ્ઞ. વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જે કોઈ જાણતો હશે તે પરમાત્માને આપણે હજી ઓઝાવી શક્યા નથી.

આ જ્ઞાનમાંથીજ અહિંસા ઉદ્ભવેલી છે, જ્યાં સુધી હું સર્વજ્ઞ ન હોઉં ત્યાં સુધી બીજા ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો મને શો અધિકાર ? મારું સત્ય મારા પૂરતુંજ છે. બીજાને તેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી મ્હારે ધીરજ ન રાખવી જોઈએ. આવી વૃત્તિ તેજ અહિંસાવૃત્તિ.

કુદરતી રીતે જ માણસનું જીવન દુઃખમય છે. જન્મ-જરા-વ્યાધિથી માણસ હેરાન થાય જ છે. પણ માણસે પોતાની મેલે.

કંઈ દુઃખો ઓછાં ઉમાં કંઈ નથી. માણસ જો સન્તોષ અને નમ્રતા મેળવે તો મનુષ્યજાતિનું ૯૦ ટકા દુઃખ ઓછું થઈ જાય. આજે જે દેશ દેશ વચ્ચે અને કોમ કોમ વચ્ચે કલહ ચાલી રહ્યો છે, અને મૃત્યુ પહેલાંજ આપણે આ સૃષ્ટિ પર જે નરક ઉપજાવીએ છીએ તે ફક્ત અહિંસાવૃત્તિથી જ આપણે અટકાવી શકીએ.

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો જો કંઈ વિશેષ સાર હોય તો તે એજ છે કે:—

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥

હિન્દુસ્તાનમાં જેટલા આબ્યા તેટલા બધા અહીં જ રહ્યા છે. કોઈ ગયા નથી. આશ્રિત તરીકે આબ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. અને વિજેતાના ઉન્માદથી આબ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. બધા જ માઈ માઈ થઈને રહ્યા છે અને રહેશે. વિશાળ હિન્દુ ધર્મની, જનકના હિન્દુધર્મની, ગૌતમબુદ્ધના હિન્દુધર્મની, મહાવીરના હિન્દુધર્મની આ ધૃણ્યભૂમિમાં સૌને સ્થાન છે, કેમકે આજ મુમિમાં અહિંસાનો ઉદય થયો છે.

આજી દુનિયા શાન્તિને સોલે છે. યસ્ત દુનિયા ગ્રાહિ

ગ્રાહિ કરીને પોકારે છે, છતાં તેને શાન્તિનો રસ્તો જડતો નથી..
જેઓ દુનિયાને 'લૂટે છે, મહાયુદ્ધોને સઘ્ઘાવે છે, તેમને પળ
આંસરે તો શાન્તિજ જોઈએ છે. પળ શાન્તિ તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ?

વિહારની આ પવિત્ર ભૂમિમાં શાન્તિનો માર્ગ ક્યારનો નક્કી
યઈ ચૂક્યો છે. પળ દુનિયાને તે સ્વીકારતાં હજુ વાર છે.
પાવાપુરીના આ પવિત્ર સ્થળે તે મહાન્ માનવે પોતાનું આત્મ-
સર્વસ્વ રેડી. દુનિયાને તે માર્ગ સંમઢાવ્યો હતો, અને પછી
શાન્તિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દુનિયાના શાન્તિતરસ્યા લોકો નમ્ર
યઈ, નિર્ભય યઈ, નિરહંકાર યઈ, જ્યારે ફરી તે દિવ્યવાણી
સાંમઢશે ત્યારે જ દુનિયામાં શાન્તિ સ્પર્શશે. અશાન્તિ, કલહ,
વિદ્રોહ ૯ દુનિયાનો કાનૂન નથી, નિયમ નથી, સ્વભાવ નથી, પણ
તે વિકાર છે. દુનિયા જ્યારે નિર્વિકાર થશે ત્યારેજ મહાવીરનું
અવતારકૃત્ય પૂર્ણતાને પામશે.

“નવજીવન” }
તા. ૪-૨-૨૩ } દત્તાત્રેય વાઙ્મુક્ષ કાલેલકર કાકા.

પ્રો० આનંદશંકર વાપુભાઈ ધ્રુવનાં ઉદ્ધારો.

ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો० આનંદશંકર વાપુભાઈ ધ્રુવે પોતાના એક લેખતના વ્યાખ્યાનમાં “ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંત ” વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં જણાવ્યું હતું કે—

“ સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ” અનેકસિદ્ધાંતો અવલોકીને તેનો સમન્વય (અર્થાત્ મેલાપ) કરવા લાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂલં રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દૃષ્ટિ-વિંદુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં લતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાકો સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી કિંતુ તે એક દૃષ્ટિવિંદુ અમને મેલતી આપે છે. વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ એ અમને શિખવે છે. ”

શ્રીયુત પ્રો. સી. વી. રાજવાડે એમ. એ. બી. એસ. સી.

જૈનધર્મનાં વિષયમાં જણાવે છે કે—

× × × “ પ્રારમ્ભમાં વિદ્વાનોના મગજ ઉપર બૌદ્ધધર્મની એટલી તો પ્રબલ સત્તા જામી ગઈ હતી કે તેઓ જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની એક શાखा તરીકે જ જણાવવા લાગ્યા હતા. પરન્તુ, હવે તેઓની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને આચ્છાદિત કરનારાં પડલો નષ્ટ થવા માંડ્યાં છે અને તેથી જૈનધર્મ પૂર્વના ધર્મોમાં પોતાનું સ્વતન્ત્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે.

પૂર્વકાલીન મહાત્માઓના ઉદ્ધારો.

જ્ઞાન એ મોક્ષના પાયારૂપે છે, જુઓ અમરકોશ “ મોક્ષે ધીર્જ્ઞાનમન્યત્ર વિજ્ઞાનં શિલ્પશાસ્ત્રયોઃ ” મોક્ષની બુદ્ધિધી જેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તે જ્ઞાન છે, બાકીનું શિલ્પજ્ઞાન, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તરીકે જ મનાય છે.

મોક્ષજ્ઞાન તે તત્ત્વમય હોઈને સર્વદેશીય મહત્વવાળું હોવું જોઈએ. તે જ્ઞાનનો ચત્તિકશ્ચિત્ પરિચય કરીને જેમણે પોતાના સ્વરા

અન્તઃકરણથી ઉદ્ધારો પ્રગટ કર્યા છે તેવા આધુનિક બ્રાહ્મણ તેમજ સંન્યાસિ મહાત્માઓનો પરિચય અમો આપી ગયા છે. અને બીજા યૂરોપિયન પંડિતોનો પરિચય પણ આપવાનું ધારીએ છે.

જેમ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞ પંડિતોના જૈનધર્મનાં તત્ત્વો જોવાથી—વેદવેદાંતાદિકના એકાંતદૃષ્ટિપણેના વિચારો કરતા જાય છે તેમ પ્રાચીનકાલમાં પણ ઘણા પંડિતોના વિચારો થયેલા છે. તેનું કારણ જોતાં જૈનધર્મના અગાધ તત્ત્વોની સ્ખૂન્નિજ નજરે પડે છે. આ ઠેકાણે તેવા એક બે પંડિતોનો પરિચય આપીને તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ પુરુષોને જૈનોના પૂર્વાપર વિરોધ રહિત અગાધ તત્ત્વો તરફ બારીક દૃષ્ટિથી જોવાની પ્રેરણા કરું છું.

(૧) શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિઃ ।

જુવો કે—એ મહાત્મા વિક્રમાદિત્યના વચ્ચતમાં વેદવેદાન્તાદિક સર્વવિદ્યામાં મહાનિષ્ઠ, પ્રૌઢકવિત્ત્વની શક્તિવાળા અને મહાવાદીપણાનું વિરુદ્ધ ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણ પંડિતજન હતા.

વાદમાં અનેક મહાન્ પંડિતોને નિર્માલ્ય કરીને છોડી દેતા. છેવટે જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદી સાથે વાદમાં ઉતરતાં પોતાના એકાન્તવાદથી ફાળ્યા નહીં પડી વસ્તુના સ્વરૂપને યપાર્થપણે પ્રગટ કરીને

બેતાવનાર એવા અનંકાન્તવાદનું સ્વરૂપ સમજીને જૈની દિક્ષા પણ
ગ્રહણ કરી હતી. પછી વીતરાગ ભગવાનના ગુણોની સ્તુતિરૂપ
બત્રીશ બત્રીસીઓની રચના કરી છે. તેમાંથી માત્ર આ પ્રસન્નને
અનુસરતા તેમના કે કાવ્યો વતાવીએ છીએ.

સુનિશ્ચિતં નઃ પરતન્ત્રયુક્તિષુ સ્ફુરન્તિ યાઃ કાશ્ચન સુક્તસંપદઃ ।
તૈવેવ તાઃ પૂર્વમહાર્ણવોત્થિતા જગત્પ્રમાણં જિન ! વાક્યવિપ્રુપઃ ॥ ૧ ॥

તાત્પર્ય—હે જિનદેવ ! અમોને નિશ્ચય થયો છે કે જગત્ને
પ્રમાણભૂત જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ વચનો—પરમતના શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે
છે તે વધાં તમારા ચૌદપૂર્વનામના જ્ઞાનરૂપસમુદ્રમાંથી ઉઠી
ઉઠીને બહાર પડેલા વચનચિંદુઓજ નજરે પડે છે. ॥ ૧ ॥

આમાં દૃષ્ટાન્ત આપી દૃઢ કરી બતાવે છે.

उद्धाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाय ! दृष्टयः ।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विबोदधिः ॥ ૨ ॥

તાત્પર્ય—હે નાય ! ચોફેરથી વિચાર કરી જોઈએ છે
તો સર્વ નદિઓ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી જાય છે તેમ તમારા
જ્ઞાનરૂપસમુદ્રમાં વધાણે દૃષ્ટિવાળાઓનો પ્રવેશ થઈ જાય છે. પં

મિત્ર મિત્ર નદીઓમાં જેમ સમુદ્ર જોવામાં આવતો નથી તેવી રીતે તમારું જ્ઞાન તે મતવાદીઓના ગ્રંથોમાં અમો દેસતા નથી.

સ્વાદ્વાદના સ્વરૂપવાણું તમારું જ્ઞાન તે સમુદ્રની ઓપમાને પ્રારણ કરે છે અને એકાન્તદષ્ટિવાળાણું જ્ઞાન તે નદીઓની ઓપમાવાણું છે.

(૨) ઘનપાલપણ્ડિત.

મહાન પણ્ડિત ઘનપાલ પ્રથમ મોજ રાજાની સભાના અગ્રેસર જાણણજ હતા. અને જૈન ધર્મવાળાઓની સાથે તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તનન કરતા હતા. પણ પોતાના માઈ જૈનસાધુ શોમનસુનિ પાસેથી જૈન-મતના તત્ત્વો સમજ્યા પછી પોતાનો વૈદિક મત છોટી દૃઢને જૈન મન્ત્ર્યાણુસાર તિલ્લકમજરી ઝિંગેરે અનેક ગ્રંથોની રચના કરેલી છે. તેમાં એક ઋષભપદ્માશિકા નામનો પણ ગ્રંથ છે. તેમાં પ્રમુની સ્તુતિ કરતાં લખે છે કે—

પાવંતિ જાતં અસમંજસાવિ વયજેહિં જેહિં પરસમયા ।

બ્રહ્મ સમયમહોબહિણો તે મંદા ચિંદુનિસ્સંદા ॥ ૪૧ ॥

તાત્પર્યાર્થિ—હે નાય ! પરમતવાળા યદ્યપિ પરસ્પરવિરુદ્ધ ધર્મનાદિકથી અસમંજસસ્વરૂપવાળા છે છતાં પણ જે જે વચનોથી

યશ મેલ્લી રહ્યા છે તે બધાં વચનો તમારા સિદ્ધાન્તરૂપગ્રહા-
સમુદ્રપી ઉઠી રહેલાં બિન્દુઓ છે. ॥ ૪૧ ॥

(૩) શ્રીહરિભદ્રસૂરિઃ ।

‘એ હરિભદ્રસૂરિજી પણ પ્રયમ વેદવેદાન્તાદિક સર્વવિદ્યામાં
મહાનિષ્ઠ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણજ હતા. “ મને જે વાક્યનો અર્થ
બેસે નહીં અને તે બીજો બતાવે તો હું તેનો શિષ્ય થઈને રહું ”
એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને વાદિઓને હુંદતા ફરતા હતા.

‘એક દિવસે જૈનઉપાશ્રયની નજીકમાંથી નીકળતાં ‘ચક્રિદુર્ગમ
હરિપણમં’ નામનું વાક્ય ગોલી રહેલી વૃદ્ધસાધ્વીના મુઠ્ઠાથી
સાંભળ્યું. અર્થ ન બેસતાં અન્દર જઈ સાધ્વીને અર્થ પૂછ્યો. તેણી
પોતાનો અધિકાર ન હોવાથી ગુરુનો ઉપાશ્રય બતાવ્યો. તેમની
પાસે જૈનતત્ત્વનો રહસ્ય સમજી જૈનાચાર્ય બની ચૌદસોને ચુમાલીશ
નવીન ગ્રન્થોની રચના કરી છે. તેમાંના એક લોકતત્ત્વનિર્ણય નામના
ગ્રન્થમાં પોતે કહે છે કે—

નેત્રૈર્નિરીક્ષ્ય વિષકણ્ટકસર્પકીટાન્

સન્યક્ પથા વ્રજતિ તાન્ પરિહન્ય સર્વાન્ ।

कुज्ञानकुश्रुतिकुदृष्टिकुमार्गदोषान्

सम्यग् विचारयथ कोऽत्र परापवादः ॥ २१ ॥

भावार्थ—जूओ के जेर, कांटा, सर्पो अने कीटाओनो नेत्रयी के विचारयी पोतानो बचाव करीनेज आपणे आपणी प्रवृत्तिओ करीए छीए तो तेज प्रमाणे अनेकप्रकारयी सृष्टि उत्पत्तिनी कल्पनारूप कुज्ञानना, जीवोनी हिंसा करवाथी पण धर्म जणावनार कुश्रुतिओना, रागद्वेष मोह अज्ञानादिथी दूषितने पण देव तरीके मानवारूप कुदृष्टिना, अने एकान्तनित्यादिक पक्षना कदाग्रहरूप कुमार्गना दोषोने वर्जिने पूर्वाऽपरविरोधरहित सत्यधर्मना मार्गने शोषिए तो तेमां कया प्रकारनी निन्दा गणाय ? तेनो जरा विचार करीने जुओ. ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षतो न भगवानृषभो न विष्णु—

शालोक्यते न च हरो न हिरण्यगर्भः ।

तेषां स्वरूपगुणमागमसंप्रभावा—

ज्ज्ञात्वा विचारयथ कोऽत्र परापवादः ? ॥ २२ ॥

भावार्थ—हे सज्जनो ! जैनधर्मना प्रवर्तक ऋषभदेवने, तेमज विष्णु, महादेव अने ब्रह्माजीने पण आपणामांथी कोईए अत्यक्ष नगरे जोया नथी. मात्र तेओहुं स्वरूप अने तेमना

ગુણો—જૈનસિદ્ધાંતથી કે વેદસ્મૃતિપુરાણાદિકથી જાણીને તેમની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનો વિચાર કરીએ, તેથી શું નિન્દા કરી ગણાય ? નજ ગણાય. ॥ ૨૨ ॥

હવે તે દેવોનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવે છે—

વિષ્ણુઃ સમુદ્રતગદાયુધરૌદ્રપાણિઃ

શન્મુર્લ્લજ્જરશિરોઽત્યિકપાલપાલી ।

અત્યન્તશાન્તચરિતાતિશયસ્તુ વીરઃ

કં પૂજયામ ઉપશાન્તમશાન્તરૂપમ્ ॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થ—જુઓ કે વિષ્ણુ ભગવાન્ ગદાનું શસ્ત્ર હાર્યમાં લઈ જાણે કોઈને મારવાને તત્પર થયા હોય તેવા મયાનકસ્વરૂપ-વાળા દેખાય છે. તેમજ મહાદેવજી પણ મનુષ્યોના માયાની નિન્દા સ્ત્રોત્રીઓની માલા ગળામાં ધારણ કરવાથી મયાનકસ્વરૂપવાળા જોવામાં આવે છે. અને જિનેશ્વર વીર ભગવાન્ તો અત્યન્તશાન્તા-કૃતિ પરમયોગીના સ્વરૂપને ધારણ કરી બેઠેલા જણાય છે મટિ હે સિદ્ધિનો ! એક તો વિકરાલસ્વરૂપની મૂર્તિ અને એક પરમશાન્ત મૂર્તિ આ બેમાંથી આપણે કોની સેવા કરવી ? તેનો વિચાર કરીને તમોજ અમને કહો એટલે બસ છે. ॥ ૨૩ ॥

રાગાદિદોષજનકાનિ વચ્ચાંસિ વિષ્ણો—

સ્તુત્તત્ત્વેષ્ટિતકરાણિ ચ યાનિ શન્મોઃ ।

નિઃશેષરોષશમનાનિ મુનેસ્તુ સમ્યગ્

વન્ધ્યત્વમર્હતિ તુ ક્ષો નુ વિચારયધ્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

ભાવાર્થ—કામી પુરુષોના જેવાં રાગ ઉત્પન્ન કરવાવાળાં વિષ્ણુ મગવાનૂનાં વચનો છે અને ઉન્મત્ત પુરુષના જેવાં મહાદેવનાં વચનો છે અને સર્વપ્રકારના રોષની શાન્તિ કરવાવાળાં જિનદેવનાં વચનો છે, તો આ ત્રણેમાં કયો દેવ વન્દન કરવાને યોગ્ય માનવો? તેનો વિચાર કરીને જૂઓ ॥ ૨૬ ॥

યશ્ચોદ્યતઃ પરંધાય ઘૃણાં વિહાય

પ્રાણાય યશ્ચ જગતઃ શરણં પ્રવૃત્તઃ ।

રાગી ચ યો ભવતિ યશ્ચ વિમુક્તરાગઃ

પૂજ્યસ્તયોઃ ક ઇહ બ્રૂત ચિરં વિનિન્ત્ય ॥ ૨૭ ॥

ભાવાર્થ—એક દેવ મક્તોનો રાગી બનો હૃદયમાં દયાહીન થઈ શાસ્ત્રો ધારણ કરી જીવોનો નાશ કરવાને તૈયાર થાય છે અને એક દેવ રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત આ લોક અને પરલોકના દુઃસ્ત્રોથી વચાવ કરી પ્રાણિઓને શરણરૂપે ધાય છે. હે સજ્જનો ! એક તો

છે રાગી અને બીજો છે વીતરાગી. આ બેમાંથી આપને કયા •
 દેવને પૂજ્ય તરીકે માનવો તેનો લાંબો વિચાર કરીને કહો ? ॥૨૭॥

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ—પ્રથમ વ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરાદિક દેવોનું સ્વરૂપ
 યત્કિંચિત્ જુદું જુદું કથન કરીને હવે ગ્રન્યકાર પોતાની મધ્ય-
 સ્થિતા પ્રગટ કરીને કહે છે કે— મને વીરપ્રમુખાં પક્ષપાત નથી, કે
 તે જે કહે તે યુક્તિશૂન્ય હોય તોપણ માની લઉં. તેમ કપિલાદિક
 દેવોમાં દ્વેષ પણ નથી, કે તે જે કાંઈ કહે તે મારે માનવું નહીં.
 તેવું કંઈ છેજ નહીં. માત્ર જેનું વચન મને યુક્તિનારું લાગે તે ગ્રહણ
 કરવું એ હું મારી પક્ષ સમજું છું ॥ ૩૮ ॥

અવશ્યમેષાં ક્તમોઽપિ સર્વવિજ્ઞાદિતૈકાન્તવિશાલશાસનઃ ।

સ એવ મૃગ્યો મતિસૂક્ષ્મચક્ષુષા વિશેષમુક્તૈઃ કિમનર્થપણ્ડિતૈઃ ॥૩૯॥

ભાવાર્થ—આ વધાઈ મતવાદિઓના દેવોમાં કોઈને કોઈ
 તો જરૂર સર્વજ્ઞ હોવોજ જોઈએ અને એકાન્તપણે જગતને હિતકારી
 અને વિસ્તારવારું જેનું શાસન (સિદ્ધાન્ત) હોય તેવા મહાપુરુષને
 આપણે મતિરૂપસૂક્ષ્મચક્ષુઃથી શોધીને મેળવી લેવો જોઈએ. બાકી

‘અર્થ’ વિનાનું ઘણું કહીને કેવલ અનર્થનેજ કરવાવાળા પण्डितોથી આપણા આત્માનું શું હિત થવાનું છે ? અર્થાત્ કાંઈજ નહીં ॥ ૩૯ ॥

હવે નીચેના શ્લોકથી શોધવાનો ઉપાય પણ બતાવે છે—

यस्य निखिलाश्च दोषा न सन्ति सर्वे गुणाश्च विद्यन्ते ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થ—હવે આપણને જોવાનું એ છે કે જે દેવોમાં રાગદ્વેષ મોહાદિ કોઈ પણ પ્રકારના દોષો જોવામાં આવતા ન હોય અને જેના ચરિત્રમાં, જેના વચનમાં, જેના શાસ્ત્રોમાં જે તરફ જોઈએ તે તરફ તેનામાં જ્ઞાનાદિક નિર્મલ ગુણોજ જોવામાં આવતા હોય, તે યજ્ઞે તો નામથી બ્રહ્મા હોય, યજ્ઞે વિષ્ણુ હોય, યજ્ઞે મહાદેવના નામથી ઓલ્લસાના હોય કે જિનદેવના નામથી પ્રમિદ્ધ હોય, તેવા મહાપુરુષને અમારો મદન નમસ્કાર છે. અને તે અમારો પરમ દેવ પણ છે ॥ ૪૦ ॥

હવે વળી દેવોનાં ચરિત્રો જોતાં જોતાં જે દેવનું ચરિત્ર નિર્દોષ યજ્ઞનાથી જેનો આશ્રય લીધો છે તે પોતાના દેવને નામથી પણ બતાવે છે—

અન્યુર્ન નઃ સ ભગવાનરયોઽપિ નાન્યે સાક્ષાન્ન દૃષ્ટતર એકતમોઽપિ ચૈર્ષાં ।
 શ્રુત્વા વચઃ સુચરિતં ચ ટ્યગ્ વિશેષં વીરં ગુણાતિશયલોલતયા શ્રિતાઃ
 સ્મઃ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—જુઓ કે વીરપ્રમુ તે કાંઈ અમારો બાંધવ નથી. તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરાદિ દેવો તે કાંઈ અમારા શત્રુઓ નથી. તેમજ આ બધા દેવોમાંથી કોઈ પણ દેવને પ્રત્યક્ષપણે અમોણ જોયો નથી. માત્ર તે બધા દેવોનાં જુદા જુદા સ્વરૂપવાળાં તેમનાજ ગ્રન્થોયી ચરિત્રો સાંભળતાં વીરપ્રમુનું ચરિત્ર સર્વ પ્રકારથી શુદ્ધ લાગ્યું માટે તેમના ગુણોના લોહુપી થઈને અમોણ તેમનો આશ્રય લીધો છે. ॥ ૩૨ ॥

નાઽસ્માકં સુગતઃ ન પિતા ન રિપવસ્તીર્ધ્યાં ધનં નૈવ તૈ—

ર્દત્તં નૈવ તથા જિનેન ન હૃતં કિંચિન્ કળાદાદિભિઃ ।

કિન્ત્વેકાન્તજગદ્વિતઃ સ ભગવાન્ વીરો યતશ્ચામલં

વાક્યં સર્વમલાપહર્તૃ ચ યતસ્તદ્વક્તિમન્તો વ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

ભાવાર્થ—સુગત (બુદ્ધ) અમારો પિતા નથી. બીજા (બ્રહ્માદિ દેવો) કાંઈ અમારા શત્રુઓ નથી. તથા આ દેવોમાંથી કોઈણ અમોને ધન આપ્યું નથી. તેમ જિનદેવ પણ આપ્યું નથી, અને

કેળાદ ગૌતમાદિ ઋષિઓએ અમારું ધન લેંચી લીધું પણ નથી.
 વિશેષ—કારણ એ છે કે—एकांतपणे जगतुं हितं करनासे तो
 भावान् महावीरज છે. અને તેનું નિર્મલ વચન સર્વ પાપને હરનારું
 છે. માટેજ અમો વીરપ્રમુની ભક્તિ કરવાવાળા થયા છે. ॥ ૩૩ ॥

(૪) શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિઃ ।

અઢારદેશોના રાજાધિરાજ ગૂજરાતપટ્ટનાધીશ શ્રીકુમારપાલ
 મહારાજાના ગુરુત્વર્થ જગત્પ્રસિદ્ધ સર્વજ્ઞકલ્પ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી
 શ્રીમહાવીરપ્રમુના સત્યસિદ્ધાંતતત્ત્વોના સ્વરૂપથી આકર્ષિત થઈ
 પ્રમુના ગુણરૂપની સ્તુતિ કરતાં—एक अयोग्यवच्छेदिका અને
 બીજી અન્યયોગ્યવચ્છેદિકા નામની બે બત્રીશીઓની રચના
 કરેલી છે. પહેલીમાં મહાવીર પ્રમુમાં કયા કયા ગુણોની યોગ્યતા
 છે તેનો, અને બીજીમાં અન્યમતના દેવોમાં કયા કયા ગુણોની
 અયોગ્યતા છે તેનો, ટુંકમાં સારાંશ ગુંથન કરીને બતાવેલો છે. આ
 બેમાંથી બીજી અયોગ્યન્યવચ્છેદિકા બત્રીશીની—स्याद्वादमञ्जरी
 નામની ટીકા પૂર્વાચાર્ય શ્રીમહિસેનસૂરિમહારાજા વરી ગણા છે.
 પણ પ્રથમ બત્રીશીની ટીકા નહીં હોવાથી તેનો અર્થ માપામાં
 અમારા ગુરુ મહારાજ (શ્રીમદ્વિમયાનન્દમૂરીશ્વરજી—અપરનામ

શ્રીઆત્મારામજી મહારાજા) પોતાના તત્ત્વનિર્ણયપ્રસાદ ગ્રન્થમાં વિસ્તારથી કરીને બતાવેલો છે, તે જોવાની મલામળ કરીને હું. અર્હિ આ પ્રસન્નને અનુસરતા એ ચાર શ્લોકો લખી બતાવું છું—

પ્રાદેશિકેભ્યઃ પરશાસનેભ્યઃ પરાજયો યત્તવ શાસનસ્ય ।

લઘોતપોતદ્યુતિઢમ્બરેભ્યો વિઢમ્બનેયં હરિમણ્ડલસ્ય ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—વસ્તુને એકાન્તપણે નિત્યાદિ અને એકાન્તપણે અનિત્યાદિરૂપ એકપ્રદેશને માનીને વાદ કરનારા પરમતના વાદીઓ છે. તેનાથી હે મગવન્ ! અપેક્ષાથી નિત્યાદિ અને અનિત્યાદિરૂપ તારા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્તનો જે પરાજય છે, તે સ્વજુઆના બચાંના તેજથી સૂર્યમણ્ડલના તેજની વિઢમ્બના કરવા જેવો ન્યાય થાય છે ॥ ૮ ॥

શરણ્યપુણ્યે તવ શાસનેઽપિ સન્દેગ્ધિ યો વિપ્રતિપદ્યતે વા ।

સ્વાદૌ સ તથ્યે સ્વહિતે ચ પથ્યે સન્દેગ્ધિ વા વિપ્રતિપદ્યતે વા ॥૯॥

ભાવાર્થ—હે મગવન્ ! શરણ કરવાને યોગ્ય અને પરમ-પવિત્રરૂપ તારા સિદ્ધાન્તમાં જે સન્દેહ કરે છે અને કોગટનો વિવાદ કરવા ડમા થાય છે, તે પુણ્યો સ્વેચ્છા સ્વાદિષ્ટ અને તથ્યરૂપ તથા પોતાને હિતકારક અને સર્વપ્રકારથી પથ્યરૂપ વસ્તુમાં સન્દેહ

અને તકરાર કરવા જેવો જ ધંધો લડેં વેસે છે પણ અધિકપણું કાંઈ કરી શકતા નથી.

તેવા પण्डિતો ઉપર દયા ઉત્પન્ન થવાથી અન્યકારે આ કાવ્યમાં પોતાની દિલ્હીરીજ પ્રગટાવે કરી બતાવી છે ॥ ૯ ॥

हिंसाद्यसत्कर्मपयोपदेशादसर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः ।

નૃશંસદુર્બુદ્ધિપરિગ્રહાच्च ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणम् ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—હે મગવન્ ! હે જિનેન્દ્ર ! તારા કયન કરેલા આગમ વિના બીજા વેદાદિ આગમો સત્પુરુષોને સર્વપ્રકારથી માન્ય થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે તે વેદાદિ આગમોમાં હિંસાદિ અસત્કર્મોના માર્ગનો ઉપદેશ હોવાથી અને ધરમૂલ્યો અસર્વજ્ઞ-પુરુષોથી પ્રવૃત્ત થઈ જાય હોવાથી અને નિર્દય તથા સ્વાર્થસાધક દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પુરુષોથી ગ્રહણ થઈ જાય હોવાથી અમો તેને અપ્રમાણ કહીએ છીએ ॥ ૧૦ ॥

हितोपदेशान् सकलजगत्सर्वमुद्गुप्तसाधुपग्रिहाच्च ।

पूर्वापराथેऽप्यविरोधमिद्वેસ્ત્વદાગમા एव सतां प्रमाणम् ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—હે જિનેન્દ્ર ! તારાં કયન કરેલાં આગમોમાં સર્વ જીવોના હિતનો ઉપદેશ હોવાથી, તથા સર્વજ્ઞપુરુષોથી વંચારણ થઈ

હોવાથી, તેમજ મોક્ષાભિલાષી સત્સાધુ પુરુષોએ ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી અને પૂર્વાપરનો વિચાર કરતાં વિરોધરહિત હોવાથી, સત્પુરુષોને પ્રમાણરૂપે યદ્દલાં છે. પણ ઉપરના ૧૦ માં કાવ્યમાં કહેલા હેતુવાળાં આગમો પ્રમાણરૂપે યદ્દલાં નથી ॥ ૧૧ ॥

શિષ્યેત વાઽન્યૈઃ સદશીક્રિયેત વા, તવાંત્રિપીઠે છુટનં સુરેશિતુઃ ।
 ઇદં યથાઽવસ્થિતવસ્તુદેશનં પૈરઃ કયઙ્કારમપાકરિષ્યતે ૨ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—હે વીતરાગ ભગવન્ ! ઇન્દ્રે તમારા ચરણપીઠમાં છુટન કર્યું એમ જે મનાય છે તે વાત બીજા અન્યમતવાળાં ચાહે તો વલોડી કાઢો કે ચાહે તો પોતાનામાં સરસ્થાપણું કરીને વતાવો પણ આ તમારા તરફથી યથાર્થ (પૂર્વાઽપરવિરોધરહિત) કથન યદ્દલું વસ્તુનું સ્વરૂપ (પદાર્થોનું સ્વરૂપ) છે તેનો ઇન્કાર બીજામતવાળા કેવી રીતે કરી શકવાના છે વારુ ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારથી હઠાવી શકવાને સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી ॥૧૨॥

યદાર્જવાદુક્તમયુક્તમન્યૈસ્તદન્યથાકારમકારિ શિષ્યૈઃ ।

ન વિપ્લવોઽયં તવ શાસનેઽમ્બૂદહો અમૃત્યા તવ શાસનત્રીઃ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—અન્યમતના સરલપુરુષોથી મૂઝામાં અયુક્તપણે કથન યદ્દલું. પણ તે તેમના શિષ્યોને ગોઠવું ન આવતાં શ્રુતિઓને

ફેરવતા ગયા. સ્મૃતિઓમાં ઋષિઓ પણ મિત્ર મિત્ર વિચારો ગોઠવતા ગયા, અને પુરાણોની લીલાનું તો કહેવું જ શું ? હે જ્ઞાનેન્દ્ર ! તમારા શાસનમાં એ ઉપદ્રવ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ એજ છે કે તમારા શાસનની ઠકુરદંજ અધૃષ્ટ છે. અર્થાત્ તમારા શાસનમાં કોઈથી પણ ઉપદ્રવ થઈ શકે તેમ છેજ નહીં ॥ ૧૬ ॥

યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્ પ્રતીમો ભવાદૃશાનાં પરમસ્વમાવમ્ ।

કુવાસનાપાશવિનાશનાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ—હે વીતરાગ ! જે યથાર્થ સિદ્ધાન્તના વલ્લ્થી તમારા જેવા પરમાત્માઓના સ્વભાવને અર્થાત્ સર્વજ્ઞપણાના સ્વભાવને અમો જાણી શક્યા છે, અને જે યથાર્થ જ્ઞાને અમારી સ્વોદી વાસનાઓના પાશનો નાશ કરી દીધો છે, તેવા તમારા અલૌકિક સિદ્ધાન્તને અમારો નમસ્કાર યાઓ ॥ ૨૧ ॥

અપક્ષપાતેન પરીક્ષમાણા દ્વયં દ્વયસ્યાઽપ્રતિમં પ્રતીમ. ।

યથાસ્થિતાર્થપ્રયનં તૈતદ્વિજ્ઞાનનિર્ઘન્ધરસં પેરેપમ્ ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ—હે વીતરાગ ! પક્ષપાતરહિતપણે પરીક્ષા કરતાં પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થપણે કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા તમારા સિદ્ધાન્તમાં થઈ શકે અમો જોતા નથી. અને ક્ષીણ મતના ઋષિઓની જુદી જુદી વલ્પનાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે વિરુદ્ધ ગરબહ

ગોટાલાયી મરપૂર તેમના સિદ્ધાન્તોમાં વિપરીતપણાની સામિત્રો
પણ ઓછી જોતા નથી. એમ બન્નેમાં જે પ્રકારથી અસાદૃશ્યપણાના
સ્વરૂપને, અમો પ્રત્યક્ષપણાથી જોઈ રહ્યા છે. ॥૨૨॥

સુનિશ્ચિતં મત્સરિણો જિનસ્ય ન નાથ ! મુદ્રામતિશેરતે તે ।
માધ્યસ્થ્યમાસ્યાય પરીક્ષકા યે મળૌ ચ કાચે ચ સમાનુવન્ધાઃ॥૨૩॥

ભાવાર્થ—હે પરમદેવ ! જે પરીક્ષકો મધ્યસ્થપણું ધારણ
કરીને રાગ અને દ્વેષથી સદા મુક્ત એવી તારી વીતરાળી મુદ્રાને
(મૂર્તિને) અતિશયવાળી ન માનતાં—રાગી દ્વેષી એવા વ્રજ્ઞા,
વિષ્ણુ, મહાદેવાદિક દેવોની મૂર્તિની સાથે એકસરખી ગણી લે છે તે
જરૂર મત્સરવાળા ધણા મળિ અને કાચ એ બન્નેનું સરસાપણુંજ
કરી રહ્યા છે. ॥ ૨૩ ॥

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।
न वीतरागात् परमस्ति देवतं नचाऽप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः॥२४॥

ભાવાર્થ—હવે છેલ્લેમાં હું (હેમચંદ્રાચાર્ય) તમારા (બધા
પ્રતિવાદિઓના) સન્મુખ ઉમો રહીને સ્વાસ્ત્ય વિચાર કરવા જેવી
માત્ર વેગ વાતોનો વિચાર કરવાનું ઉચ્ચ સ્વરથી પોકારી પોકારીને
વહું છું કે— દુનિયામાં વીતરાગ જેવો બીજો કોઈ પણ પરમદેવ

નથી, અને દુનિયાના પદાર્થોનું ચર્ચાસ્વરૂપ સમજવા માટે અને-
કાન્ત વિચાર વિનાનો વીજો કોર્ડ પળ ન્યાયમાર્ગ નથી, એમ હું તમોને
(સર્વ મતવાઝાઓને) નિશ્ચયપણાથી કહી વતાવું છું કે— તમો સર્વે
મઢીને પળ આટલો વિચાર તો જરૂર કરો. એમ આ કાવ્યથી સૂચવી
આચાર્ય મહારાજ પોતાનો કરેલો નિશ્ચય કહી વતાવે છે ॥૨૮॥

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचि पेषु ।

यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर ! प्रमुमाश्रिताः स्मः ॥२९॥

ભાવાર્થ—હે વીર ભગવાન્ ! અમોને શ્રદ્ધામાત્ર થવાથીજ
તમારામાં પક્ષપાત થયેલો છે એમ નથી. તેમજ હરિહરાદિ દેવોમાં
દ્વેષમાત્ર થવાથીજ અરુચિ થયેલી છે એમ પણ નથી. માત્ર તે
દેવોમાં યયાર્થપણે આપ્તપણું (મર્વજ્ઞપણું) ન હોઈને તે યયાર્થપણે
આપ્તત્વપણું (સર્વજ્ઞપણું) તમારામાં છે એમ સ્વાત્મીપૂર્વક પરીક્ષા
કરીનેજ અમો તમને પ્રમુખે માનીનેજ તમારા આશ્રિત થઈને
અર્ચાન્ કિઠ્ઠરો થઈને રહ્યા છે. થીજું વાઈ પણ કારણ નથી ॥૨૯॥

સંગ્રાહક.

શ્રી: ।

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજીના એક વે કાવ્યનો

વિશેષાર્થ.

પ્રથમ પૃ. ૧૨૪ માં હેમચંદ્રાચાર્યની બત્રીશીમાંના દશમા કાવ્યમાં એમ કહ્યું હતું કે—

હિંસાચ્ચસત્કર્મપથોપદેશાત્—આ પદનો અર્થ એટલોજ કે વેદાદિક શાસ્ત્રમાં હિંસાદિકનું કયન હોવાથી તે શાસ્ત્રો સત્પુરુષોને સર્વપ્રકારથી માન્ય થયેલાં નથી તે વાત—વા૦ ન૦ ઉપાધ્યેના પેહલાજ લેખથી સિદ્ધ થયેલી છે તોપણ દ્વિવેદી મણિલાલ નમુમાઈના લેખથી સ્પષ્ટ કરીને બતાવીએ છીએ. જૂવો સિદ્ધાંતસાર પૃ. ૪૩ માં લખ્યું છે કે—

“ યજ્ઞો સંબંધે એક વાત બહુ મુખ્ય રીતે વિચારવા જેવી છે. ઘણા ટ્વરા મોટા યજ્ઞોમાં એક વેથી સો સો સુધી પશુ મારવાનો સંપ્રદાય પટેલો નજરે પડે છે. બકરાં, ઘોડા, રૂત્યાદિ પશુમાત્રનો બલિ અપાતો એટલુંજ નહિ પણ આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે કે માણસોનો પણ મોગ આપવામાં આવતો ! પુરુષમેધ એ નામનો

યજ્ઞ વેદમા સ્પષ્ટ કહેલો છે, અને શુન.શેષાદિ વૃત્તાંતો પણ એ વાતની સાક્ષી આપે છે. વઙ્ગી આ રક્તશ્રાવમા આનંદ માનવા ઉપરાત સોમપાનથી અને દેવટના વલતમા તો સુરાપાનથી પણ આર્યલોકો મત્ત થતા માલમ પડે છે. પરમભાવનાના અગ્રણીપદને પામેલા ઋષિઓમાં આવો સંપ્રદાય જણાય એ અલ્પવત આશ્ચર્ય પેદા કરવાવાળુ છે. ને યદ્યપિ થોડાજ વલત સુધી એ રિવાજ વંચ થતા પશુને છોટી મુકવાનો કે પિષ્ટપશુ કરવાનો રીવાજ આખી જગેરે પડે છે ”.

પુન સિદ્ધાન્તસાર પૃ. ૭૩ મા—“ વિવાહ સંયમે મધુપર્ક્ષની યાત જરા કહી લેવા જેવી છે. એવો ધર્માચાર છે કે આવેલા અતિથિને માટે મધુપર્ક્ષ કરવો જોઈએ. વર પણ અતિથિજ છે અસલ જેમ યજ્ઞને માટે ગોવધ વિહિત હતો તેમ મધુપર્ક્ષ માટે પણ ગાય કે બલ્દનો વધ વિહિત હતો. માંસ પિના મધુપર્ક્ષ નહિ એમ અશ્વલાયન સૂત્ર કહે છે, ને નાટકાદિકોથી જણાય છે કે સારા મહર્ષિઓ માટે પણ મધુપર્ક્ષમાં ગોવધ કરેલો છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે જે ગાય બાજે બહુ પવિત્ર ગણાય છે તેને પ્રાચીનમયમાં યજ્ઞ માટે તથા મધુપર્ક્ષ માટે મારવાનો રીવાજ હતો ? હાલ તો મધુપર્ક્ષમા ફક્ત દહીં મધ અને ઘીન વપરાય છે ”.

મણિલાલભાઈ પોતે દ્વિવેદી છે. તેમને ઘણા દુઃખની સાથે આ વે પકરા લખવા પડ્યા હશે બાકી ચારે વેદોમાં ઢગલે ઢગલે હિંસક શ્રુતિઓ ભરેલી છે. વધારે જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અમારા ગુરુવર્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (પ્રસિદ્ધનામ આત્મારામજી) મહારાજાના રચેલા અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર અને તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ આ વે ગ્રંથો જોઈ લેવા. વેદોમાં કેટલું ગહન જ્ઞાન (?) છે તેની સ્વાગતી થશે.

एज दशमा काव्यतुं बीजु पद—असर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः—
આ પદનો અર્થ એટલોજ કે—વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણાદિક શાસ્ત્રો સર્વજ્ઞ પુરુષ વિનાજ પ્રવૃત્તમાન થઈલાં છે. તે પણ તેમનાજ સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ થાય છે. જુવો—શિવપુરાણ ધર્મસંહિતા અધ્યાય ૪૭ માં પાર્વતીજીને મહાદેવજી કહે છે કે—

ब्रह्मा विष्णुरहं देवि ! बद्धाः स्मः कर्मणा सदा ।

કામક્રોધાદિભિર્દોષૈસ્તસ્માત્સર્વે હ્યઽનીશ્વરાઃ ॥૭॥

भावार्थ—हे देवि ? (हे पार्वति ?) ब्रह्मा, विष्णु અને હું એમ ત્રણે દેવો કર્મથી અને કામ વિકારના દોષથી, તેમજ—ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિક દોષોથી સદા બંધાઈલાજ છીએ, તેથી અમો સર્વે ईश्वर स्वरूपे નથી.

પુન દ્વિવેદી મણિલાલ નમુમાઈ પણ પોતાના સિદ્ધાંતસારના
પૃ. ૩૧ થી લેએ છે કે—

“ અત્રે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક જણાય છે કે—સર્વોપરિ કોઈ
સત્તાની ભાવનાસહિત અનેક દેવતા પૂજા, એજ મૂલ ધર્મ વિનાશનું
રૂપ હોવું જોઈએ. આ વાત વેદમંત્રોથી પદે પદે સ્પષ્ટ થાય છે.
અથવાપિ મંત્રોમાં અનેક દેવતાની સ્તુતિઓ આવે છે, અને જે
નક્ષત્રે જે દેવને સ્તવ્યો હોય છે તે વક્ત્રત તે દેવને જેટલાં અપાય
તેટલાં વિશેષણાદિક આપી પરમેશ્વરરૂપે ઠરાવ્યો હોય છે. તથાપિ
ઋષિઓના મનમાંથી એ વાત સ્પર્શતી નથી કે—કોઈ સર્વનિયંતા,
સર્વોપરિ, એક દેવ હોવો જોઈએ. આવા મુખ્ય ईश्वरની શોધમાં
શોધમાં તેઓ ઘડીમાં આ દેવને, ઘડીમાં પેલા દેવને, એમ અનેક
દેવ-દેવતાને ईश्वરરૂપે મને છે પણ એકથી. સંતોષપામી વિરામતા
નથી. ईश्वરપદને એક પણ અમુક દેવ, ચિરકાલ સુધી ધારણ કરી
રહ્યો હોય તેવું વેદમંત્રોમાં જણાતું નથી, એમ કહીએ તોપણ મૂલ
ખોલું નથી. કે વેદકાલથી માંડીને તે છેક આજ પર્યંતમાં પણ,
આર્યધર્મમાં સર્વમાન્ય કોઈ અમુક તેજ ईश्वર, એવો નિર્ણય યયોજ
નથી. ને તે નથી થયો એમાંજ એ ધર્મને સ્વીલ્લવાનો અવકાશ
મળ્યો છે. જે જે દેશમાં એ ભાવના સ્થિરતાને પામી છે તે તે

દેશમાં ધર્મવૃદ્ધિ અટકી છે. પણ આર્યદેશમાં ईश्वरत्व भावनाની સાદી આકૃતિ મૂલ્યી છતાં, અમુક રંગરૂપથી ભરાઈ સર્વમાન્યરીતે તે કદાપિ સ્થિર ઠરી નથી, ઇટલામાંજ એ ધર્મને ખૂબ ચિલાવાનો અવકાશ મળ્યો છે. વેદમંત્રોમાં આ દેવ પેલો દેવ, એમ ઘણા દેવને ઋષિઓ વારા ફરતી ईश्वररूपे पूजे છે પણ અમુક એક ईश्वर नियत ठरावेલો જણાતો નથી ”.

અને તે દશમા કાવ્યના ત્રિજા અને ચોથા પદમાં કહ્યું છે કે—

नृशंसदुर्बुद्धिपरिग्रहाच्च ब्रूमस्त्वदऽन्यागममप्रमाणं ॥ १० ॥

આ વે પદનો ભાવાર્થ મણિલાલભાઈના આપેલા લેખ ઉપરથી જણાવું છું. તેમણે જણાવ્યું છે કે—“ મોટા યજ્ઞોમાં એક બેથી સો સો સુધી પશુ મારવાનો સંપ્રદાય પડેલો નજરે પડે છે ” ઇત્યાદિ “ વલી આ રક્તશ્રાવમાં આનંદ માનવા ઉપરાંત સોમપાનથી અને છેવટના વસ્ત્રમાં તો સુસપાનથી પણ આર્યલોકો મત્ત થતા માલૂમ પડે છે. પરમમાવનાના અગ્રણીપદને પામેલા ઋષિઓમાં એવો સંપ્રદાય જણાય એ અલગત આશ્ચર્ય પેદા કરવાવાળું છે. ”

પુનરપિ “ નાટકાદિક્ષોથી જણાય છે કે સારા મહર્ષિઓ માટે પણ—મધુપર્કમાં ગોવધ કરેલો છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે જે

‘गाय आने बहु पवित्र गणाय छे तेने प्राचीन समयमां यज्ञ माटे तथा मधुपर्क माटे सारवानो रीवान हतो. ”

आ वे फकराथी विचार करवानो ए छे के—जे लोको आर्य तरीके प्रसिद्धिने पामेला—अने अमारा बेदोने न माने ते—नास्तिक—नास्तिक कही जगत्ना अज्ञान वर्गमां जूठी अफवा फैलाववा-वाळा अने जे महर्षिओना नामथी पृथ्वी तरीके मनाएला तेओ पण—गाय, बल्द, जेवा उत्तम प्राणीओने मारीने तेनुं मांस खावावाळा अने तेवा हिंसक शास्त्रने पळ्गीने अगोर कर्त्तव्य करवावाळा, तेमने निर्दय केहवा के दयावान् ? दुर्बुद्धिवाळा केहवा के सुबुद्धिवाळा ? अने तेवां हिंसक शास्त्रोने प्रमाणभूत मानवां के अप्राणभूत ? तेनो विचार वाचकवर्गज करी लेशे. -

बड़ी ई. सं. १८६६ मां करसनदास मूलजीए बहार पाहेला वेदधर्म नामना पुस्तकना पृ. २ मां—

“ वेदयी लोकोने वाकेफ करवा माटे तेओ ना पाहे छे. केम के—पुराणादिक ग्रंथोमां कहां छे के—कलियुगमां ब्राह्मण शिवाय कोईए वेद वांचवा अथवा समजना नहिं. बाटलुंन नहीं पण बंदनां बचन पण लोकोने काने पड़वा देवां नहीं. आवो अटकाव करवानुं कारण तपासी जोतां माट्य पड़से के—पुराण

વિગેરેના ગ્રંથોમાં આવેલી ઘણીએક વૃતાતોનો વેદની સાથે મુદ્દલ સંબંધ નથી. પુરાણાદિક ગ્રંથોમાં લેખેલા વિષ્ણુના અવતાર સંબંધી વેદમાં કાંઈ લખ્યું નથી. તથા વેદમાં મૂર્તિપૂજન વિષે પણ લખ્યું નથી. તે છતાં વેદની સત્તા તો વધા ગ્રંથોએ કબૂલ રાખી છે. આ કારણ માટે જ વેદથી લોકોને અજ્ઞાન રાખવા એવી એ પુરાણિક ગ્રંથ લેખનારાઓની મતલબ ઉઘાડી માલમ પડે છે. ”

આ સર્વ પંડિતો સ્વાસ્ત વેદમતના આગ્રહવાળા છે. છતાં પણ વેદોમાં હિંસાના સ્વરૂપની શ્રુતિઓ ઘણીજ તેમના જોવામાં આવવાયી સેહજ પોતાની અરુચિ જાહેર કરી છે. વહી દયાનંદ-સરસ્વતીજીએ તો પૂર્વેના આચાર્યોએ કરેલા વેદોના અર્થો ઉપર પાળી ફેરવી આજકાલની પદ્ધતિને અનુસરીને પોતાના મનગમતા અર્થો કરીને કાંઈ જુદો જ પ્રકાર કરી મુક્યો છે. વધાએ વ્રાહ્મણો વેદોને ઈશ્વરકૃત કહીને અનાદિ કહે છે. જેમાં હિંસા એ મુખ્ય ધર્મ તરીકે વર્ણવેલો છે. અને હિંસાની જ સંકડો શ્રુતિઓથી તેનું વંધારણ થયેલું છે. અને તેનો અર્થ પણ મહીષર, મન્હટ, સાયન, કર્કાદિક આચાર્યોએ હિંમા કરવાના સ્વરૂપનો કરીને બતાવેલો છે. અને તે લેખોયી એમ પણ જણાય છે કે-તે પૂર્વેના આચાર્યોએ અને તેવા મોટા ગણાતા મહર્ષિઓએ રાજ્યાશયને

'मेळवीने लाखो पशुओना उपर कतल चलावेली जग जाहेर थई
 चुकी छे. अने वेदोमां तेवा हिंसक पोठो पण डगले डगले
 जोवामां आवी रह्या छे. तेमां केटलीक श्रुतिओ तो एवा प्रकारनी
 छे के श्रवण गोचर धतानी साथे सज्जन पुरुषो वृजित ज थई जाय.
 विचार करी जोतां एम मालूम पडे छे के आ वेदो ईश्वरना करेला
 तो नथी ज तेम कोई धर्मात्माना रचेला होय तेवा प्रकारनुं पण
 अनुमान करवामां आपणुं हृदय प्रेरातुं नथी. पण मात्र एवाज अनु-
 मान तरफ दोराय छे के— आ वेदनी हिंसक श्रुतिओ कोई विद्या-
 म्यासना घंघावाळा मदिरा मांसना भक्षको रचना करता गया
 होय, तेना गानमां मस्त बनता गया होय, साथे लोकोने पण
 सुनावता गया होय. अने पोते महर्षिना नामोयी प्रसिद्ध धता
 गया होय, तेमज स्वार्थी लोको पण तेनो अमल करता गया
 होय. तेवा अवसरमां ययार्पतत्त्वज्ञानिना अमावे अमारो
 वेदधर्म, अमारो वेदधर्म, एम अयोग्य महत्व आपता गया
 होय. तेनुं बंधारण जोतां आवांज अनुमानो उपर आनीने येमनुं
 पडे छे. केमके तेमां श्रुतिओ पण तेवाज प्रकारनी छे. जूवो के—
 हे इंद्र ! अमारी गायनी रक्षा कर, चोराईने गई छे तेने पाछी
 लावीने आप. हे इंद्र ! अमारा बकरानी रक्षा कर, आ श्रुति उपर
 एक दक्षणी पंडिते एवी तर्क करी हनी के आजकाल कोई एवा

પંડિત હશે કે પોતાના વકરાની રક્ષા કરવાને મોટે ઇંદ્રની સ્તવના કરીને ઇંદ્રને બોલાવે ? વઢી આગઢ બીજી શ્રુતિઓ જોઈએ છે તો તેમાં પણ કદી તો ઇંદ્ર, અને કદી તો વરુણ, ધન દે, ધૃત્ર દે, વર્ષા કર, એની એ કઢાકુટ ! આવા પ્રકારના સ્વાર્થની કઢાકુટ વાલી શ્રુતિઓના સંગ્રહથીજ વેદોનું વંધારણ થયેલું જોવામાં આવે છે. મણિ-લાલમાઈ પણ એમજ લખે છે કે—“ ઘડીમાં આ દેવ અને ઘડીમાં પેલા દેવ એમ ઘણા દેવને ઋષિઓ વારા ફરતી ઈશ્વરરૂપે પૂજે છે પણ અમુક ઈશ્વર નિયત ઠરાવેલો જણાતો નથી. ” વઢી પંડિત મેક્ષમૂહુર પણ પોતાના સંસ્કૃતસાહિત્યગ્રન્થમાં લખે છે કે—‘ વેદોનો છન્દોમાગ એવો છે કે જાણે કોઈ અજ્ઞાનિઓના મુલ્યથી અવસ્માત્ વચન નિકલેલાં હોય તેમ જણાય છે. ’

વઢી કરસનદાસ મૂલજી કાંઈ થીજોજ અભિપ્રાય કહી નતાવે છે. તેનો વિચાર તેજ લેલ ઉપરથી કરી લેવો.

વઢી જગત્ની ઉત્પત્તિના વિષયનો વેદોમાં તપાસ કરીએ તો કોઈ અનેક પ્રકારની કલ્પનાવાલી શ્રુતિઓ જૂઢા જૂઢા ઋષિઓના મુલ્યથી પ્રગટ થયેલી આપણી નજરે પડે છે. અને તે પૃથ્વી કોણે પેદા કરી અને કેવી રીતે પેદા થઈ તેનો નિર્ણય પણ આજ મુધી કોઈ પંડિત કરી શક્યોજ નથી તો પઢી તે વેદની કલ્પિત

श्रुतिओयी आपणे केवी रीते निर्णय करी शकवाना ? आ जगत्नी उत्पत्तिना संबंधे वेदोमां केवा केवा प्रकारनी श्रुतिओनो संग्रह यएलो छे तेनो पण परिचय आपवानुं धारुं हूं.

आ ठेकाणे विचार करवानो एटलोज के— जे वेदो ईश्वरकृत अनादि तरीके मनाएला छे तेना हाल शुं एकर चीथरीयां देव जेवा थएला जोवामां आवे खरा के ? सज्जनो ! स्वार्थी लोकोना कयन उपर भरोसो राखी केवल अंधारा कुवामां डुबी न मरतां कोई सत्पुरुषना वचनो तरफ लक्ष्य करी सत्याऽसत्यनो विचार करीने जूरो, अने सत्यमार्गे चढो । के जेयी आ मनुष्य जन्मनुं साफल्यपणुं याय आटलुंज लखीने आ ठेकाणेयी दिरगुं हूं ॥

॥ श्री हेमचंद्राचार्यनी वत्तीशीना—दशमा काव्यनुं स्वरूप किंचित् विशेष कखूं.

हवे पृ. १२५ मांना बारमा काव्यनुं किंचित् विशेष कहीए छीए. क्षिप्येत वाऽन्यैः सदृशीक्रियेत वा तवांऽद्विषीठि लुठनं सुरेशितुः । इदं ययाऽवस्थितवस्तुदेशनं परैः कयंकारमपाकरिष्यते ॥ १२ ॥

आ काव्यनो भावार्थ ए छे के—हे भिनेश्वर देव ! बीजा मतना पंडितो, कपिओ, तमारा माटे जुहुं साचुं लखी सिद्ध बनवानो प्रयत्न गमे तेडलो करे पण आ यपार्यपणे प्रगट धण्डुं तमारुं पदा-

થોંનું સત્યસ્વરૂપ છે તેનો ઇનકાર કેવી રીતે કરી શકવાના છે ? જ્યારે સત્ય વસ્તુને તપાસવાવાળા સજ્જનપુરુષો પ્રગટ થશે ત્યારે તે પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ થયા વગર રહેશે નહીં. !! અને અમોએ તેવા સજ્જન પુરુષોના લેખોનો સંગ્રહ કરીને આ પુસ્તકમાં બતાવ્યો છે. તોપણ આ જગો ઉપરતે લેખોમાંથી કિંચિત્ ઇસારો કરી બતાવું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય અને સ્થાન શુન્ય પણ નહીં રહે.

જુઓ—વા૦ ન૦ ઉપાધ્યેનો લેખ—તેઓ પૃ. ૧૨ માં લખે છે કે—“ વળા સ્મૃતિગ્રન્થોમાં શાસ્ત્રીયગ્રન્થોમાં અને ટીકાગ્રન્થોમાં જૈન અને બૌદ્ધ ઇઓને વેદ બાહ્ય માને છે. જૈનગ્રન્થોનું સૂક્ષ્માડવ-લોકન કરતાં જૈનધર્મ એ જૂદો ધર્મ નથી પણ ઉપનિષત્કાલીન અને જ્ઞાનકાંડકાલીન, મહાન્ મહાન્ ઋષિઓના જે ઉત્તમોત્તમ યતો હતાં તે સર્વે એકત્ર ગ્રથિત કરીને બનાવેલો ધર્મ હોય એમ દેખાઈ આવે છે, અર્થાત્ જૈનધર્મનું પ્રયમનું સ્વરૂપ કહીએ તો વિશુદ્ધ છે. એટલે જે વૈદિક ધર્મ તે જ જૈન ધર્મ છે. એનાં અનેક પ્રમાણો છે ” ઇત્યાદિ.

આ ફકરાથી વિચાર કરવાનો એ છે કે—પ્રથમ વેદકાલ અને તે પછી જ્ઞાનકાંડકાલ. એમ વળા પંડિતો માની વેઠેલા છે

વડકાલમાં લોહીની નદીઓ વેહતી. જ્ઞાનકાંઠકાલમાં તે પ્રવાહ કેટલેક દરજે કમી થયો. અને તે જ્ઞાનકાંઠકાલની પ્રવૃત્તિ જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મની પ્રવલ અસર પછી થઈ. કેમકે—જૈનોના તીર્થંકર સર્વજ્ઞ હોય છે અને તેમને કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય ચતાની સાથે સર્વ તત્ત્વપદાર્થોનો ચયાર્થ પ્રકાશ એકી વસ્તુતે ચાય છે. તે સત્યરૂપ પદાર્થોને તેમના ગણધરો (મુખ્ય શિષ્યો) સત્ય સિદ્ધાંતના સ્વરૂપમાં પદ્ધતિસર રચના કરી જનસમૂહના આગળ મુકે છે. તેની સાથેજ શ્રૌતધર્મ એટલે યજ્ઞવિધિરૂપ અંધકાર દૂનીયામાંથી નષ્ટ થતો દેખી—ઈન્દ્રિયાર્થસુખમાં લંપટ બનેલા વૈદિકધર્મવાળા એટલે યાજ્ઞિકધર્મવાળા પાછા આ દૂનીયાને યજ્ઞધર્મરૂપ અંધકારમાં ધક્કેલવાને માટે ધમપછાડ કરી મુકે છે પણ સત્યના આગે જૂઠ સદા દબાઈને જ રહે છે; પછી નવીન સ્મૃતિઓ, પુરાણોની રચનાઓ કરીને કોઈ જગો ઉપર તો જૈન અને બૌદ્ધની સ્તુતિ કરી તો કોઈ જગો ઉપર વેદવાદ, નાસ્તિક વિગેરે લ્લવીવાડીને અજાણ લોકોમાં જૂઠી અફવા ફેલાવી મુકી, પણ તે સત્ય પદાર્થો આજ સુધી અજ્ઞાનના પડલથી મુક્ત પુણોને ચયાર્થપણે પ્રકાશ આપ્યા કરે છે. અને તેવા મહાત્માઓ દૂનીયાને પ્રકાશ દેખાડવાને તન અને ઘન વિગેરે સર્વનો વ્યય કરી રહ્યા છે. જૂદો સિદ્ધાંતસાર પૃ. ૧૦૮ માં—બુદ્ધ “તે પોતાના જન્મનું સાર્યક

કરી-તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્વેચ્છરી જાગૃત કરી પોતાની જન્મભૂમીમાં તો મરણ ન પામ્યો. ” પૃ. ૧૦૯ માં-“ આર્યવર્મની 'પુરાણ ભાવનાઓમાં દર્શાવેલી તત્ત્વદૃષ્ટિ જાગૃત થઈ સ્વેચ્છરી પળ તેને સ્વેચ્છરી તેજ પર લાવનાર એક બીજો વીર જરૂરનો હતો એજ મહાત્મા તે અનાદિરૂપ દયામૂર્તિ જિન. જેના અનુયાયી જૈન એ નામથી અઘાપિ પ્રસિદ્ધ છે. ” × × × ×

પુનરપિ સિદ્ધાંતસાર પૃ. ૧૧૬ થી-“ જૈનવર્મનાં પુસ્તક પળ અસંખ્ય છે. સંસ્કૃત અને માગધી બન્ને માપામાં છે. કેવલ ધર્મ સંબંધેજ નહિ પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, કોશ, સાહિત્ય, ઇત્યાદિ બાબતો ઉપર પણ નહુ સારા સારા ગ્રંથો છે. ને તેમના ધર્મ વાવતના તો ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ, તત્ત્વવિચારના તેમજ પુરાણાદિ જેવા સૂત્ર ન્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ અનેક છે. આપણા ગૂજરાતમાંજ સંવાતનો કોઈ વાળીયો જે હેમાચાર્ય નામે જૈન સાધુ થયો હતો તેના રચેલા અનેક ગ્રંથ

---

૧ સિદ્ધાંતસાર-પૃ ૧૨૦ માં-ઐત કે સ્માર્ત ધર્મ. અને કર્મમાર્ગ તે પુરાણ ભાવનાનું સ્વરૂપ છે. દર્શન, અને જ્ઞાનમાર્ગ તે તત્ત્વદૃષ્ટિનું રૂપ છે. વિચારવાનું, યથાર્થ સમજવાની શક્તિ ધરાવનારને, દર્શનમાંજ પ્રવૃત્ત થવાથી સંતોષ થાય છે.

(ઐત એટલે-વેદની શ્રુતિઓનો માર્ગ. સ્માર્ત એટલે-સ્મૃતિઓનો ધર્મ. કર્મમાર્ગ એટલે-યજ્ઞમાર્ગ. એ અને પ્રકારના ધર્મને પુરાણ ભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે.)

છે. તેમજ બીજા સાધુઓના પણ છે. પાટળ, સંજાત, જેતલમેર, જેપુર આદિ સ્થળોના જૈન મંડાર લાલ્હો પ્રસ્તકોથી ભરપૂર છે. ને વિદ્યાના સ્વરા મંડારરૂપ છે. આ પ્રમાણે દૃઢમૂલ્ક નાલી ચાલેલો આ અર્હિસારૂપ પરમધર્મ આપણી નજર આગલ અઘાપિ પણ છે. ગ્રાહ્યોના ધર્મને, વેદમાર્ગને, તથા યજ્ઞમાં યતી હિંસાને, સ્વરો ધેક્કો એજ ધર્મે લગાડ્યો છે. બુદ્ધના ધર્મે વેદમાર્ગનોજ ઇનકાર કર્યો હતો. તેને અર્હિસાનો આગ્રહ ન હતો. એ મહા દયારૂપ, પ્રેમ-રૂપ ધર્મ તો જૈનોનોજ થયો. આસ્વા હિંદુસ્થાનમાંથી પશુચર નિકળી ગયો છે. ફક્ત છેક દક્ષિણમાં જ્યાં બૌદ્ધ કે જૈનની છાયા વરાચર પડી શકી નથી ત્યાંજ તે ચાલુ છે. એટલુંજ નહિ પણ ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ સર્વથા સતેજ થઈ જૈનોના જીવાંજીવ તથા કર્મધર્મરૂપ વાદ પરત્વે ઘણો વહાર આવ્યો છે. આમ શંકારૂપ બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મોએ દર્શનોના પરમધર્મોનો રસ્તો કર્યો છે. તત્ત્વદષ્ટિને સ્વરૂપે પ્રવર્તવાનો માર્ગ કર્યો છે. ને વર્ણ જાતિ બધુ મૂલાવી દઈ મનુષ્યમાત્રને પરમપ્રેમમાં એકાત્મ ભાવ, પમાડનાર વ્રહ્મ-જ્ઞાનનો ઉદય સૂચવ્યો છે. ”

૧ સ્વરો ધેક્કો લગાડ્યો એમ કહેલુ આ ટેકાને શોમતું નથી. પણ સ્ત્રીની નદીઓમાં તળાઈ રહેલાઓને વહાર પાડ્યા છે એમ કહેતા તો વધારે શોમતું.

મણિલાલમાઈએ લખ્યું કે— “ પુરાણભાવનામાં દર્શાવેલું તત્ત્વદષ્ટિનું જ્ઞાન બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના પ્રચારથી જાગૃત થયું. ” તો અહીંયાં વિચાર થાય છે કે—વેદની શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓથી પ્રવર્તેલા ચક્રકર્મનું નામ પુરાણ ભાવના કહી છે. અને તે ભાવનાથી તો પશુઓની કતલ થવાનું પ્રસિદ્ધજ હતું, તો પછી તેમાં દર્શાવેલું તત્ત્વદષ્ટિ ઘણા વલત પછી જાગૃત કેવા પ્રકારથી થઈ માનવી ? શું તે વલતના મોટા મોટા ઋષિઓ તે તત્ત્વદષ્ટિનું જ્ઞાન જોઈ ન શક્યા હતા તેથી તે જ્ઞાન બહાર ન આવ્યું હતું ? અથવા એક ઈશ્વરની શોધમાં ને શોધમાં—ઘડીમાં આ દેવ તો ઘડીમાં પેલો દેવ જેમ બધા ઋષિઓ મન્યા કરતા હતા તેમ પોતાના અજ્ઞાનપણાથી જીવોના ઉપર કતલ ચલાવી તેમાંથી તત્ત્વદષ્ટિનું જ્ઞાન શોધ્યા કરતા હતા તેથી તે જ્ઞાન બહાર ન આવ્યું હતું ? આમાં સમજવું શું ?

આગળ જતાં ધીના ફકરામાં લખ્યું કે—“ ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ સર્વથા સતેજ થઈ—જૈનોના જીવાંજીવ તથા કર્મધર્મ-વાદ પરત્વે ઘણો બહાર આવ્યો. આમ શંકારૂપ બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મોએ દર્શનોના પરમ ધર્મોનો રસ્તો કયો છે. તત્ત્વદષ્ટિને સ્વરૂપે પ્રવર્તવાનો માર્ગ કયો છે. અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય સૂચ્યો છે ”.

આ ઠેકાણે—૫. ૧૧૩ માં શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીના તથા ૫. ૧૧૪ માં જનાવેલ મહાકવિ ઘનપાલ પંડિતના કાવ્યની સત્યતાનો રહ્યાલ કરો. તેમણે વહ્યું હતું કે “ પરમતના શાસ્ત્રોમાં જે જે પ્રમાણમૃત વચનો જોવામાં આવે છે તે બધાં વચનો હે જિનદેવ ! તમારા જ્ઞાન સમુદ્રમાંથી ઉઠી ઉઠીને બહાર યડેલાં વચન બિન્દુબોજ છે અને તેથીજ તે શોભાને પાત્ર થયાં છે. ” અહિયાં વિશેષ એજ છે કે—જૈનોના પ્રવલ ઉદય-કાલ પેટલાં—વૈદિકમાર્ગમાં અને બ્રાહ્મણધર્મમાં કેવલ જીવોના ઉપર કતલ ચાલતી હોવાથી ધર્મમાર્ગનો કહો કે પરમ । બ્રહ્મમાર્ગનો કહો તેનો તો લોપન થઈને રહેલો હતો. એમ આ બધા પંડિતોના તરફથી નિકળેલા વચનોના ઉદ્ધારોજ આપણને સૂચવી આપે છે. આ બધા વચનોના ઉદ્ધારો છે તે પણ સામાન્ય પુરુષોના નથી પણ મહાન્ મહાન્ પંડિતોના છે. અને પોતે વેદ ધર્મના પણ પૂરેપૂરા આગ્રહી હોવા છતાં પણ સત્યને સત્યપણે કેહવું પડ્યું હશે.

સજ્જનો ? વિચાર કરો કે—જૈનોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલી બધી મહનતા રહી હશે.

॥ ૐ નમઃ સિદ્ધં ॥

જગત્કર્તાવિષે વિવિધ સંતો.

॥ અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા—એ ચાલ ॥

સૃષ્ટિ કવ કિસીને બનાઈ, સંતો ! કવ કિસીને બનાઈ;
વાફી खोज કિસીને ન પાઈ, સૃષ્ટિ કવ૦ એ ટેક.

1. વેદ પુરાણ કુરાન વૈવલયે, બિન્ન બિન્ન કર ગાઈ;
एक एक सब भिन्न कहत है, मिलत न मेली मिलाई. ॥વા.૧॥

ભાવાર્થ—કુરાનવાલા કહે છે કે—“ खुदाके हुकमसे सब कुछ होता है ” એ વાત પ્રસિદ્ધજ છે.

बायबलवाला कहे छै के—“इसु त्रिस्तीए सात दिवसनी अंदर
बधा जगत्नी रचना करी, आठमा दिवसे ते ध्यानमा लीन
थईने बैठा. ” ए बात पण बायबलमां प्रसिद्धज छै. मात्र वेद
पुराणदिग्मांज घणा मतभेदो यएला जोवामां आवे छै तेयी
गर थोडोरु करी बतावीशुं. सष्टिकर्ताना मंत्रधे नवाए

મતવાલાઓના વિચારો જુદા જુદા થવાથી એ વિષે ચર્ચાપણે કોઈ સમજેલા નથી એ વાત સિદ્ધજ છે. તેથી તેમના તત્ત્વવિચારના સંબંધે પણ ચર્ચા ચંધારણ થયેલું નથી એજ વિચાર ઉપર આવીને અટકવું પડે છે.

ઋગ્વેદકે ऐत्तरीय आरण्यक, आत्मसे उपजाई ।
यजुर्वेदको खोलके देखा, विराट् पुरुषे पसराई ॥ वाकी. २॥

भावार्थ—ઋગ્વેદમાં લખ્યું છે કે—“પ્રથમ એક આત્માજ હતો. ચલ અને અચલ એમાંનું કોઈ પણ ન હતું. તે વલતે આત્માજ વિચાર કર્યો કે હું જગત્ની રચના કરું. પછી તેણે જલ જ્યોતિષ્ આદિ બનાવ્યાં, ફરીથી વિચાર કર્યો કે એનો સ્થવાલો પણ બનાવું વિચારની સાથે જલમાંથી એક પુરુષ નિકળ્યો તેનું મુખ खुल्लું થવાથી એક શબ્દ નિકળ્યો તે શબ્દથી અગ્નિ પેદા થઈ. પછી તે પુરુષનું નાક खुल्लું થયું તેથી શ્વાસ આવવા જવા लाग्यो તેથી

१ सहस्रशीर्षा पुरुषः इत्यादि. सृष्टिनी उत्पत्तिविषयक विचार ऋग्० अष्टक ८ अ० ४ व० १७ । १८ । १९ मां पण છે. જુઓ—अमाता शुक्लदर्शन—तत्त्वनिर्णयप्रासाद. पृ. १९७ थी. पुनः—नासदाक्षीप्रोक्षणी इत्यादि. सृष्टिनी उत्पत्ति विषय. ऋ० अ० ८ ॥
व० १७ मं० १० मां पण તલસ્તર છે. જુઓ તત્ત્વ ૭.

આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી આંત્રો ઉઘડી તેથી જ્યોતિષ્ પ્રગટ થઈ. તે જ્યોતિષી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, ઇત્યાદિક સર્વ જ્ઞાઢ વીઢ મૃત્યુ વિગેરે પેલા પુરુષપીઝ ઉત્પન્ન થયું. ” એમ વિસ્તાર સાથે ઐતરીયઆરણ્યમાં લખેલું છે. હવે યજુર્વેદમાં લખ્યું છે કે—
 વિરાટપુરુષથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે—
 “ જે વચ્ચે એ વિરાટને વીજાને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ તેજ વચ્ચે સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને એકજ સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થઈ ગયાં પછી જુદાં પડીને સ્ત્રી ભર્તા રૂપે વની ગયાં. ત્યાંથી મનુષ્યની વંશાવલી ચાલુ થઈ. એજ પ્રમાણે પેલો પુરુષ અને પેલી સ્ત્રી એ બન્ને એ જે જે જાતિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તે તે જાતિનો વિસ્તાર થતો ગયો. જેમકે—ચલદ ને ગાય. ઘોઢો ને ઘોઢી. ગધેઢો ને ગધેડી. ” ઇત્યાદિ, એ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ પેલા વિરાટપુરુષનાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થઈ. ॥ ૨ ॥

મંહૂક ઉપનિષદ્ કહત હૈ, મકઢીજાલકે ન્યાઈ;
 કૂર્મપુરાણે વિચારી જોતાં, નારાયણ મૂલ નિપાઈ ॥ વા. ૩ ॥

માર્વાર્થ—“જેમ કરોલીયો પોતે પોતાની જાતે જાઝુ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી પાહું પોતાનામાંજ સમાવી દે છે તેજ પ્રમાણે

જે એક અવિનાશી પુરુષ છે તેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછલથી તે અવિનાશી પુરુષમાં પાછી સમાઈ જાય છે.” એ પ્રમાણે મંદૂક ઉપનિષદમાં કહેલું છે. ॥

અને કૂર્મપુરાણમાં એવું લખ્યું છે કે—“હું નારાયણદેવ હું, મારે માટે પહિલાં રેહવાનું સ્થાન ન હતું. મેં શેષનામની શય્યા કરી, પછી મારી દયાથી ચતુર્મુખ બ્રહ્માજી અકસ્માત્ પેદા થયા. કે જે જગતના પિતામહ છે. પછી બ્રહ્માએ પોતાના મનથી પોતાના જેવા પાંચ પુરુષો બનાવ્યા તેનાં નામ—૧ સનક, ૨ સનાતન, ૩ સનંદન, ૪ રુદ્ર, ૫ સનત્કુમાર. । પોતાના મનને ईશ્વરમાં આશક્ત કરીને આ સૃષ્ટિ રચવાની મનસા કરી ત્યારે બ્રહ્મા માયાએ કરીને મોહને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે જગતમાયી મહામુનિ વિષ્ણુએ પોતાના પુત્ર બ્રહ્માને બોધિત કર્યો, પછી બ્રહ્માએ ઉપ તપ કર્યો, ઘણા કાલ ધ્રુવી કરેલું તપ ફળીભૂત ન થતાં રોદથી ક્રોધ થયો, આંસોમાંથી પાણી નિવલ્લ્યું તેથી પાંપેળો વાંકી થઈ તેમાંથી મહાદેવજી ઉત્પન્ન થયા, બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી તેમણે ભૂતપ્રેતાદિ ગણો રચ્યા અને ઉત્પન્ન થતાની સાથેજ તે ભૂતાદિગણ ભક્ષણ કરવાને લાગી ગયા, આનું સ્વરૂપ જોઈ બ્રહ્મા પણ વિસ્મિત બની ગયા.” इत्यादि कूर्म-पुराणમાં વિસ્તારપણે લખેલું છે. ॥ ૩ ॥

मनुस्मृति के पहिले अध्याये, तममात्र बतलाई;
उहांसे प्रगटे स्वयंभू स्वामी, ताते तिमिर मिटाई ॥वा० ४॥

भावाय—मनुस्मृतिना पहला अध्यायमां लखुं छे के—
“प्रथम आ जगत्मां अंधकार मात्रज हतो, ते एवो हतो के जाणी
शक्य नहीं अने तेमां तर्क पण चाले नहीं. निद्रावशनी अव-
स्थानी तरे पडेलो हतो, मात्र कोई अतींद्रिय पुरुषयीज ग्रहण
करवाने योग्य हतो, तेमां अव्यक्त महाभूतादिवलवालो स्वयंभू
भगवान् ते अंधकारन हटाववावालो उत्पन्न थयो. ते भगवाने सृष्टि
उत्पन्न करवानो विचार कर्यो. प्रथम तेणे पाणी बनाव्युं. पछी
तेमां बीज नाख्युं. ते बीजयी सोनानुं इंडुं उत्पन्न थयुं. ते इंडामां
सर्वलोकनो पितामह एयो ब्रह्मा उत्पन्न थयो. तेमां ब्रह्मना एक
वर्ष अर्थात् मनुष्यनां—३१,१०,४०,००,००,०००, वर्ष तक
रह्या. पछी ध्यान कीने ते इंडाना बे भाग कर्यो. एकयी आकाश

१ अध्याय पढ़लाना श्लोक पांचमाथी ते ४१ सुधीमां सृष्टिनी
उत्पत्तिनुं जर्ज छे. जेम के—“आसीदिदं तमोभूत-मप्रज्ञातमल-
क्षणं । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं, प्रसूतमिव सर्वतः ॥ ५ ॥ ततः
स्वयंभू भगवानऽव्यक्तो व्यंजयन्निदं । महाभूतादिवृत्तोजाः
प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥ ” इत्यादि.

‘अने बीजा टुकड़ाथी पृथ्वी उत्पन्न यई. दिशा विंगरेनां पण जुदां जुदां नाम पडयां. पछी १ अग्नि, २ वायुं अने ३ सूर्य पण उत्पन्न थया ए त्रणथी—ऋग्वेद, यजुर्वेद, अने सामवेद, पण यज्ञनी सिद्धिने मोटे उत्पन्न थया. पछी—तप, वाणी, रति, काम, क्रोधादिकने उत्पन्न कर्या. पछी सुख, दुःखादिकनी योजना करी. पछी पोताना—मुख, हाथ, जंघा अने पगथी चारो वर्ण उत्पन्न कर्या. पछी पोताना शरीरना वे भाग करीने स्त्री अने पुरुषरूपे बनीने विराटरूपने धारण कर्युं. पछी—दश मुनियो, सात मुनियो, देवताओ, कौटपतंगादिकनी उत्पत्ति करी दीवी. ” ए वर्णन मनुस्मृतिमां ऋग्वेदना मतथी प्राये मळतुं कहेलुं छे. ॥ ४ ॥

कोइ कहे कालीकी शक्ति, वाको न्यारी न्यारी चतुराई;
लिङ्गपुराणे शिवजीके वदनसँ, विष्णु ब्रह्मादिक ठाई । वा. ५॥

भावार्थ—“कालीदेवीए कळूं के हुं आदिशक्ति यईने बीज-रूपे यई लुं अने पहिले शिव अने शिवनी शक्ति रूपे उत्पन्न यई. पछी विष्णु अने विष्णुनी शक्ति रूपे उत्पन्न यई. तेथी आ-बधा सृष्टिनी उत्पत्तिना कारण रूपे हुंज थयेली लुं. ” ए काली-देवीना मोटे बीजा ग्रंथमां एम पण लख्युं छे के—“कालीदेवी छे ते आदि शक्ति छे. अने ए देवीए त्रण इंडां उत्पन्न कर्या,

તેમાંથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ, એ ત્રણ દેવો બહાર આવ્યા. તેમણે આ જગતની રચના કરી ” इत्यादि. હવે શિવપુરાણમાં લખેલું તેનો વિચાર કરીએ છીએ. જેમકે—“આ બ્રહ્માંડમાંથી પ્રથમ શિવજી ઉત્પન્ન થયા. પછી શિવજીની ઢાઘી બાંધથી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી એ બે ઉત્પન્ન થયાં. અને તેમની જમણી બાંધથી બ્રહ્મા અને સરસ્વતીજી ઉત્પન્ન થયાં. પછી શિવજીએ ગુણસંયુક્તપણે રહેલી પ્રકૃતિને સૂક્ષ્મણાથી દેખી. તે વચ્ચે પ્રકૃતિએ શિવજીનું સામર્થ્ય ધારણ કરી મહત્વાદિકને ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી તેમાંથી ત્રણ અહંકાર ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા. અને ત્રીજા રાજસ અહંકારથી ઇન્દ્રો ઉત્પન્ન થયા. અને ત્રીજા તામસ અહંકારથી પાંચ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયા, અને તે પાંચ તત્ત્વો-થીજ આ બધા બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થતી ચાલી. ” इत्यादि શિવ-પુરાણમાં વિસ્તારથી જોઈ લેવું ॥ ૧ ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराण मूं बोले, एतो कृष्णकी चतुराई;
भितर भेदका पार न पाये, क्या फितुरी करे फितुराई वा. ६॥

માર્કાર્ય—બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં એવું લખ્યું છે કે—“આ બધા જગતની રચના કૃષ્ણજીથી થઈ. જેમકે—કૃષ્ણજીના જમણા હાથથી વિષ્ણુજી અને ઢાઘા હાથથી શિવજી. અને કૃષ્ણજીની નાભિથી

जलानी उत्पन्न गया. ए जणे देवोए प्रथम कृष्णजीने पूज्या
तैमनी आज्ञा मेळवीने आ सृष्टिनी रचना करी. इत्यादि सविस्तार
ते पुराणधी जोई लेबुं. ॥ ६ ॥

वेदनो पण कोइ भेद न पावे, वया करे गढमथलाई;
मारग छोड उन्मारग जाके, केवल धूम मचाई ॥ वा. ॥७॥
मनममताको छोडके देखो, कोई पुरुष अतिसाई;
पुछ पाछ कर भितर खोजो, पीछे आतम काज सधाई ॥ वा. ॥८॥
गुरुकृपासे सृष्टिसंबंधका, किंचित् भेदको पाई;
अमर कहे हम अमर भयें है, अंतर भरम गमाई ॥ वा. ॥९॥

॥ इति सृष्टिसमुत्पत्तिसंबंधे भिन्नभिन्नविचारदर्शकं गीतं ॥

॥ सृष्टिनी उत्पत्तिना संबंधे—बीजी पण घणा प्रकारनी
कल्पनाओ ययेली छे ते पण प्रसंगना वशयी थोडीक
खलीने बतावीए छीए—

१ जुवो के-य० वा० सं० अ० १७ मं० ३० नी श्रुति-
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे
अजस्य नाभावध्ये कर्मर्षितं यास्मिन् विश्वानि भुवनेनानि तस्थुः॥

માર્થ—બ્રહ્મકુશલ ઉદાસીકૃત—ઋગાદિભાષ્યભૂમિકેદુ—
નામ પુસ્તકના માર્થનો તાત્પર્ય—

“ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની આદિમાં જે જલ હતું તેણે ગર્ભ ધારણ કર્યો તે એવો કે—સંપૂર્ણ જગત્ના કારણ જે બ્રહ્મા જેનામાં દેવતાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા છે. જન્માદિકયી રહિત પરમાત્મા પોતે છે તેની નાભિમાં જે કમલ છે તેમાં સંપૂર્ણ જગત્ના બીજરૂપ બ્રહ્મા છે જેનામાં સંપૂર્ણ ચતુર્દશ મુક્તિ રહેલાં છે. ”

આ ઉપરની શ્રુતિનો દયાનંદસરસ્વતીજીએ માપમાં કરેલા અર્થનો તાત્પર્ય નીચે મુજબ—

“ મનુષ્યોને એવું કરવું જોઈએ કે જે જગત્નો આધાર. યોગી-ઓને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અંતર્યામી પોતપોતાનો આધાર સર્વમાં વ્યાપ્ત છે તેની સેવા સર્વ લોકો કરે. ”

આ એકમ વેદની શ્રુતિનો અર્થ જે પંડિતોએ કરેલો છે તાત્પર્યમાં કેટલો તફાવત છે ? પ્રથમના અર્થમાં બ્રહ્માને જગત્ના બીજ રૂપે ઠરાવ્યા છે. સરસ્વતીજી એક અંતર્યામી કહીને તેમની સેવા કરવાનું પૂર્વાચાર્યોથી વિરુદ્ધ કહે છે. તો આમાં મરોશો કોનો કરવો ? इतो व्याघ इतस्तद्ગી.

२ पुनः—य० वा० सं० अ० २३ मं० ६३ मां—

सुभूः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तं महत्यऽर्णवे ।

दधे ह गर्भमृत्विषं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

तात्पर्य—सुंदर भुवन ते सुभु, इच्छायी शरीर धारे ते स्वयंभू, एवो परमात्मा महाजलसमूहमां प्राप्तकाले ह—प्रसिद्ध. वेणे गर्भ धारण कर्यो ते केवो छे के जेमांयी ब्रह्मानी उत्पन्न थया. ॥ ६३ ॥

३ पुनः—शत० कां० ७ अ० ५ ब्रा० १ कं. ५ मां—

स यत्कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृ-
जत यत्सृजताऽकरोत् तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः कश्यपो वै
कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप इति ॥

तात्पर्य—वेदोमां प्रसिद्ध जे कूर्म. अर्थात् प्रजापति जे परमेश्वर तेमणे कूर्मरुं रूप धारण करीने आ वधा जगतनी, रचना करी. करवानुं हतुं ते करवायी कूर्म कहेवाया, निश्चयथी तो कूर्मज कश्यप नामथी प्रसिद्ध थया तेथी वधा ऋषिओ संपूर्ण प्रजाने काश्यपकी कहे छे.

અહિંયાં જુવો પહેલો યજુર્વેદનો અને બીજો શતપથબ્રાહ્મણનો પાઠ કેટલો વધો તફાવતમાં છે ? આવા પ્રકારના બીજા વિરોધી પાઠો ઘણા છે અને મોટા મોટા છે તેથી આ નાનકડા પુસ્તકમાં લેખી શકાય નહીં. જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અમારા ગુરુવર્યકૃત-તત્ત્વનિર્ણયાસાદ જોઈ લેવો.

૪ પુનઃ—અથર્વ સં. કાંઢ. ૧૦ । પ્ર. ૨૩ । અ. ૪ । મં. ૨૦ માં—

યસ્માદ્વચો અપાતંક્ષન્ યજુર્યસ્માદ્પાકંપન્ । સમાનિ
યસ્ય લોમાનિ અથવાક્ષિરસો મુર્ખં । સ્કમ્ભન્તમ્ વૃહિ કતમઃ
સ્વિદેવ સઃ ॥

માર્વાર્થ—જે પરમાત્માથી ઋગ્વેદ ઉત્પન્ન થયો. અને જે પરમાત્માથી-યજુર્વેદ ઉત્પન્ન થયો. અને સામવેદ જે પરમાત્માના રોમ (કેશ) છે અને અથર્વવેદ જે પરમાત્માનું મુલ છે. એવો જે સર્વનો આશ્રયભૂત છે તે કોણ છે ? કહો તો તે પરમ-બ્રહ્મ પરમાત્માજ છે, બીજો કોઈ નથી.

૫ પુનઃ—ઋગ્. અષ્ટક ૮ । અ. ૪ । વ. ૧૮ । મં. ૧૦ માં—

તસ્માદ્વિજ્ઞાત્ સર્વેદુત ઋચઃ સામાનિ જગ્નિરે ।

છંદાંસિ જગ્નિરે તસ્માદ્વજુસ્તસ્માદજાયત ॥ ૯ ॥

માવાર્થઃ—સર્વેદુતઃ—પૂર્વોક્તયજ્ઞયી ઋચઃસામાનિ—સામવેદ
ઉત્પન્ન થયો. તે યજ્ઞયી છંદાંસિ—ગાયત્રી આદિ ઉત્પન્ન થયા.
અને તેજ યજ્ઞયી યજુર્વેદ પણ ઉત્પન્ન થયો. ॥ ૯ ॥

આ અર્ચવેદની અને ઋગ્વેદની ઋચામાં કેટલો ફરક છે
તેનો વિચાર વાચક વગેં કરી લેવો.

૬ પુનઃ—શતપથ. કાં० ૧૪ । અ।બ્રા० ૪ કં ૧૦ માં—

एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् ।

यहग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽयर्वाङ्गिरस ॥ इत्यादि ॥

માવાર્થઃ—આ જે પરમાત્મા છે. તેમનો નિઃશ્વાસ છે તે જ
ઋગ્વેદ. યજુર્વેદ. સામવેદ અને અર્ચવેદ છે ॥

૭ પુનઃ—તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણે. અષ્ટક ૨ અધ્યા० ૩
અનુ० ૧૦ માં—

प्रजापतिः सोमं राजानमसृजत । तं त्रयो वेदा अन्व-
रूढ्यन्त । तान् हस्तेऽकुरुत ।

માર્વાર્ય:—પ્રજાપતિ—બ્રહ્મા તેણે પ્રથમ સોમરાજાને ઉત્પન્ન કરીને પછી ત્રણ વેદોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે ત્રણે વેદોને સોમરાજાએ પોતાના હાથમાં લેઈ લીધા.

૮ પુનઃ શતપથકાં ૧૧ । અ ૦ ૬ બ્રા ૦ ૩ કં ૦
૧ । ૨ । ૩ માં—

પ્રજાપતિર્વેં ઇદમગ્ર આસીત્ । એક એવ । સોઽકામયત । સાંપ્રજાયેયેતિ । સોઽશ્રામ્યત્ । સ તપોઽતપ્યત । તસ્માચ્છાન્તા-
ચેપાનાત્ ત્રયો લોકા અસૃજ્યન્ત । પૃથિવ્યંતરિસંચોઃ ॥ ૧ ॥
સ ઇમાં સ્ત્રીંલ્લોકાનઽભિતતાપ । તેભ્યસ્તેભ્યસ્ત્રીણિ જ્યોતિઃ-
પ્યઽજાયંતાઽગ્નિર્યોયં પવતે સૂર્યઃ ॥ ૨ ॥ તેભ્યસ્તેભ્યસ્ત્રયો
વેદા અજાયન્તાઽગ્ને ઋગ્વેદો વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્ સામ-
વેદઃ ॥ ૩ ॥

માર્વાર્ય—પ્રથમ નિશ્ચયથી એક પ્રજાપતિ જ હતો. તે પ્રજા-
પતિને ઇછા થઈ કે હું અનેકરૂપવાળો થઈ જાઉં. પછી
તેણે શાંતપણાથી તપ કરવા માંડ્યો. તપના પ્રભાવથી ત્રણ લોકની
રચના કરી—૧ પૃથ્વીલોક. ૨ આકાશલોક. અને ૩ સ્વર્ગલોક.
પછી તે પ્રજાપતિએ આ ત્રણે લોકની પાસે તપ કરાવ્યો તેમના.

तपना प्रभावधी त्रण ज्योतिः एतले प्रकाशस्वरूपवाला त्रण देवता उत्पन्न यया. १ अग्नि. २ सर्वजगत्ने पवित्र करवावालो वायु. अने ३ सूर्य. पछी ए त्रणेना तपथी त्रण वेद उत्पन्न यया. जेमके अग्निथी १ ऋग्वेद. २ वायुथी यजुर्वेद, अने ३ सूर्यथी सामवेद. ॥ ३ ॥

९ पुनः—तैत्तिरीयसंहिता. कां० ७ प्र० १ अनु० ५ मां—

आपो वा इदमग्रे सलिलम् आसीत् तस्मिन् प्रजा-
पतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत् । स इमामपश्यत् तां वराहो भूत्वा-
ऽऽहरत् । इति ॥

भावार्थः—अग्रे अर्थात् सृष्टिनी उत्पत्तिना पेहलां जल ने
जल हतुं. ते जलमां प्रजापति वायुनुं स्वरूप धारण करीने फरवा
छाग्यो. तेमां फरतां फरतां आ पृथ्वीने देखी. पछी तेणे वराहनुं
(शूकरनुं) रूप धारण करीने जलना उपर खेंची लाव्या.

१० पुनः—गोपय० पू० प्र० १ ब्रा० ६ मां यया—

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यत् । भूय आत्मानं समत-
पत् । स आत्मत एव त्रीँल्लोकाभिरमिमत् । पृथिवीमंतरिक्षं
दिवमिति । स खलु पादाभ्यामेव पृथिवीं निरमिमतोदरा-

દન્તરિક્ષં મૂર્ધ્નો દિવં । સં તાંસ્ત્રી * છોકાનઽમ્યશ્રામ્યદઽ-
મ્યતપત્ । તેમ્યઃ શ્રાંતેમ્યસ્તપ્તેમ્યઃ સંતપ્તેમ્યસ્ત્રીન્ દેવાન્નિ-
રમિમતાઽર્ષિં વાયુમાદિત્યમિતિ । સ સ્વલુ પૃથિવ્યા એવાઽર્ષિ
નિરમિમતાઽન્તરિક્ષાદ્વાયું દિવ આદિત્યમ્ । સ તાંસ્ત્રીન્ દેવા-
નઽમ્યશ્રામ્યદઽમ્યતપત્ । સમતપત્ । તેમ્યઃ શ્રાંતેમ્યસ્તપ્તેમ્યઃ
સંતપ્તેમ્યસ્ત્રીન્ વેદાન્નિરમિમત । ઋગ્વેદં યજુર્વેદં સામવેદમિતિ ॥

માર્વાર્થ—તે પ્રજાપતિ ફરીથી શાંત થયો. ફરીથી પાછો
તપ કર્યો. ફરીથી આકરો તપ કરી પોતાના આત્માને ખૂબ
તપાવ્યો. પછી પોતાના આત્માથીજ ઋણે લોકની રચના કરી
પૃથ્વી પોતાના બે પગથી ૧ પૃથ્વીલોક, ૨ ઉદરથી (પેટથી)
આકાશલોક અને પોતાના મસ્તકથી ૩ સ્વર્ગલોક એ પ્રમાણે ઋણે
લોકની રચના કરી. પછી એ ઋણે લોક શાંત થયે તેમની પાસે
તપ કરાવ્યો. પછી એ ઋણ લોક તપ કરી શાંત થયે તેમની
પાસેથી ઋણ દેવોની ઉત્પત્તિ કરાવી. જેમ કે—૧ પૃથ્વીલોકથી
અગ્નિદેવની, ૨ આકાશલોકથી વાયુદેવની અને ૩ સ્વર્ગલો-
કથી સૂર્યદેવની ઉત્પત્તિ કરાવી. ફરીથી એ ઋણે દેવોની
પાસેથી તપ કરાવ્યો, તપથી શાંત થયે, અગ્નિથી ઋગ્વેદની,
વાયુથી યજુર્વેદની અને સૂર્યથી સામવેદની ઉત્પત્તિ કરાવી. इत्यादि-

અહીંયાં અમોં વેદને લગતા જ માત્ર દશ પાઠો નનુના રૂપેજ આપ્યા છે.

૧ તેમાં પહેલા પાઠનો અથ એક ઉદાસીનો કરેલો અને બીજો અર્થ દયાનંદજીનો કરેલો તે કેટલા બધા ફરકથી થયેલો છે તે ક્તાવ્યો છે.

૨ ત્રીજા પાઠમાં—જે પરમાત્મા સુંદર ભુવનાદિવાલો છે તેર્ણ જલમાં ગર્ભ ધારણ કર્યો તેમાંથી બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા એવો અર્થ સૂચવેલો છે.

૩ ત્રીજા પાઠમાં—પરમાત્માએ કૂર્મનું રૂપ ધારણ કરી આ સૃષ્ટિની રચના કરી. તેથી તે કાશ્યપી કહેવાઈ.

૪ ચોથા પાઠમાં—પરમાત્માથી વે વેદ ઉત્પન્ન થયા. ત્રીજો તેમના રોમથી (કેશથી) અને ચોથો મુખથી એમ ચાર વેદ જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છે તેજ વધાનો આધારમૂત છે.

૫ પાંચમા પાઠમાં—જે યજ્ઞ કર્યો હતો તેમાંથી સામવેદ, ગાયત્રી આદિ, અને યજુર્વેદ, ઉત્પન્ન થયા. અહીંયાં પરમાત્માનું નામ છોડી દીધું છે.

૬ છઠા પાઠમાં—પરમાત્માએ નિઃશ્વાસ છોડ્યો તેમાંથી ચારે વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ.

૭ સાતમા પાઠમાં—પ્રજાપતિએ પ્રથમ સોમરાજાને ઉત્પન્ન કર્યો. અને પછી ઋણ વેદોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે ઋણે વેદોને સોમરાજાએ પોતાની મુઠીમાં લેઈ લીધા.

૮ આઠમા પાઠમાં—પ્રથમ પ્રજાપતિ એકલોજ હતો. તેને ઘણાં રૂપ થવાની ઇચ્છા થવાથી તપ કરવા માંડ્યો. તપના પ્રભાવથી ઋણલોક ઉત્પન્ન થયા. તે ઋણલોકને પાછો તપ કરાવ્યો તેથી ઋણ જ્યોતિરૂપ ઋણ દેવો ઉત્પન્ન થયા. પાછો તેમને પણ તપ કરાવ્યો તેથી ઋણ વેદ ઉત્પન્ન થયા જેમકે—અગ્નિદેવથી ઋગ્-વેદ, બીજા વાયુદેવથી યજુર્વેદ, અને ત્રીજા સૂર્યદેવથી સામવેદ.

૯ નવમા પાઠમાં—પ્રજાપતિ પોતે વાયુનું રૂપ ધારણ કરીને પાણીમાં ફર્યા ત્યાં તેમણે આ પૃથ્વી જોઈ પછી પોતે વરાહનું રૂપ ધારણ કરી તે પૃથ્વીને બહાર લેવી લાવ્યા.

૧૦ દશમાનો પાઠ આઠમા પાઠની સાથે ઘણો મળતો છે. વિશેષ એ છે કે—દશમા પાઠમાં પ્રજાપતિના—પગથી—પેટથી અને મસ્તકથી ઋણે લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ, આઠમા પાઠમાં માત્ર પ્રજાપતિનાતપના પ્રભાવથી પોતાની મેલે ઉત્પન્ન થઈ ગઈ.

આ ઉપરના લેખોનો કિંચિત્ વિચાર કરી બતાવું તો અજાણ વર્ગને સુગમ પડે.

માન્ય એવી મનુસ્મૃતિમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—“સ્વયમ્

મગવાને પાણી બનાવી બીજ નાણ્યું તે સોનાનું ડુંડું થયું તેમાં
 બ્રહ્માની મનુષ્યના સર્વ નિર્સર્વ વર્ષો સુધી રહ્યા પછી ધ્યાન ધરીને
 વૈમાગ કર્યા તેથી આકાશ અને પૃથ્વી બે બની ગયાં.” પ્રથમ આકાશ
 અને પૃથ્વી વૈમાંથી એકે ન હતું તો પાણી શેમાં રાણ્યું ? અને
 બીજ ક્યાં નાંણ્યું ?

હવે જૂઓ અમોએ જે દશ પાઠ મુક્યા છે તેમાંનો પેહલો
 યજુર્વેદનો પાઠ—પરમાત્માની નાભિના કમલમાં બ્રહ્માની ચતુદ્
 મુવનને લેઈને રહેલા હતા. તે શા કારણથી અને કેટલાં વર્ષ સુધી
 રહ્યા તેનો સુલાસો કાંઈ કરેલો નથી પણ વિચાર કરવાની જરૂર
 છે. કેમ કે પ્રજાપતિને અનાદિ માનેલો છે.

બીજો પાઠ પણ યજુર્વેદનો જ છે. તેમાં એમ જણાણ્યું છે કે
 પરમાત્માએ પોતે જલમાં રહીને ગર્ભ ધારણ કર્યો તેમાંથી બ્રહ્માની
 ઉત્પન્ન થયા તો જાણવાનું એ છે કે જલ ક્યાં રહેલું હશે વારુ ?

હવે ત્રીજા શતપથબ્રાહ્મણના પાઠમાં—“પરમાત્માએ કૂર્મનું રૂપ
 ધારણ કરીને આ સૃષ્ટિની રચના કરી. તેથી આ સૃષ્ટિ કાશ્યપી
 કહેવાઈ.” પ્રથમ આ સૃષ્ટિ જ ન હતી તો તે પરમાત્મા ક્યાં રહ્યા હશે ?
 અને કૂર્મનું રૂપ કયે ઠેકાણે રહીને ધારણ કર્યું હશે વારુ ? બીજૂ
 કોઈ પણ રૂપ ન ધારણ કરતાં કૂર્મરૂપ જ ધારણ કરવામાં શું વિશેષ
 હશે વારુ ? અમોને તો આ લેખોજ કાંઈ વિચિત્ર જોવા લાગે છે.

હવે જૂઓ આઠમો પાઠ શતપથબ્રાહ્મણનો.

અને દશમો—ગોપયત્રાહ્મણનો તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે—“ પ્રથમ પ્રજાપતિ એકલોજ હતો. ઘણાં રૂપ થવાની ઇચ્છા કરીને તપ કર્યો. ” એવો કયો તપ કર્યો હશે ? કે જે તપના પ્રભાવથી ત્રણ લોકની રચના કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ ? સ્વેદ, ફરીથી ત્રણે લોકની પાસે તપ કરાવ્યો. તેમાં કોનો લોક તો આકાશ છે તે તો શૂન્યરૂપ (પોલારરૂપે) છે તેની પાસે તપ કેવી રીતે કરાવ્યો ? કેમ કે તે આકાશ તો રૂપ અને રંગ વિનાનો છે. વલી દશમા પાઠમાં તો—નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માના પગ પેટ અને મસ્તક સુદ્ધાં ઘનાવી દેઈ તેમાંથી ત્રણ લોકની ઉત્પત્તિ બતાવી દીધી ? અને કહે છે કે—ચારે વેદો તો પરમાત્માના તરફથીજ વક્ષીશ રૂપે મળેલા છે. તેની ઉત્પત્તિ પણ વિચિત્ર પ્રકારથીજ અમારા મહાપુરુષોએ (?) બતાવી છે તેનો પણ વિચાર તે દશ પાઠોમાંથીજ થોડોક કરીને બતાવું છું ॥

જુઓ—(૪) ચોથો પાઠ—અયર્વ સં. ૦ કાં. ૦ ૧૦ માનો—ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ એ બે તો સાત પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા. પણ તે કયા અંગથી અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા અને તે કઈ કોઈમાં રાખવામાં આવ્યા તે વાતનો ખુલાસો કાંઈ પણ કરેલો નથી. આ

વિચાર ઇટલા માટે ઉત્પન્ન થયો કે ત્રીજો વેદ પરમાત્માના કેશરૂપે અને ત્રીજો વેદ મુક્તરૂપે કલ્પેલો છે. તેથીજ આ વિચાર કરવાની જરૂર પડી છે. ॥

૬ પાંચમો પાઠ—ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮ માનો છે તેમાં એવું છે કે—યજ્ઞ કરવા માંડ્યો હતો—તેમાંથી—સામવેદ, ગાયત્રી આદિ અને ચનુવેદ ઉત્પન્ન થયા. આમાં ઋગ્વેદ વતાવ્યો નથી. યજ્ઞમાંથી તો જ્વાલાઓ નિકળે પણ વેદો કેવા સ્વરૂપથી નિકળ્યા હશે અને તે શેનામાં ગ્રીલી લીધા હશે ! વેદો વિના યજ્ઞની વિધિ શેનાથી કરી હશે ?

૬ છઠો પાઠ—શતપથ કાં. ૧૪ માનો છે તેમાં તો—પરમાત્માના નિઃશ્વાસથીજ ચારે વેદોની ઉત્પત્તિ વતાવી. તો વિચાર થાય છે કે—અનાદિ સ્વરૂપના પરમાત્માએ શું તે નિઃશ્વાસ એકજ વખતે લીધો હશે ? શું હવે ફરીથી નિઃશ્વાસ લેતો નહીં હોય ? અને લેતો હશે તો હવે શી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી હશે ? પરમાત્માને તો શરીર વિનાનો કહેલો છે તો તેણે નિઃશ્વાસ નાક વિના કેવી રીતે અને ક્યાંથી મુક્યો હશે ? આ વધી કલ્પનાઓ યોગ્ય યદ્દે હોય એમ અમોને કાંઈ લાગતું નથી. બાકી તો વાચક વર્ગની ધ્યાનમાં આવે તે સ્વરૂપ. ॥

૭ સાતમો પાઠ—તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ભાગ અષ્ટક બીજાનો છે તેમાં તો પ્રજાપતિ જે પરમાત્મા તેમણે પ્રથમ સોમરાજાને ઉત્પન્ન કર્યો. અને પછીથી ત્રણ વેદોને ઉત્પન્ન કર્યા. અને તે વેદોને સોમરાજાએ પોતાની મુઠીમાં લેઈ લીધા. સોમરાજાને પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યો. તો પ્રજા વિના રાજા કોનો થયો હશે ! અને મુઠીમાં વેદોને કેવી રીતે પકડીને રાખ્યા હશે વાહ ? ॥

૮ હવે આઠમો પાઠ—શતપથ બ્રાહ્મણ કાંઠ ૧૧ માનો આપેલો છે તે. અને (૧૦) દશમો પાઠ—ગોપથબ્રાહ્મણ ભાગ છઠાનો છે તેમાં તો—પ્રજાપતિએ પોતેજ તપ કરીને ત્રણલોકની ઉત્પત્તિ કરી, બાદ ત્રણલોકની પાસે તપ વરાદીને ત્રણ દેવોની ઉત્પત્તિ કરાવી, ત્યાર બાદ તે ત્રણે દેવોએ તપ કર્યો તેના પછી ત્રણ વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ વેદોત્પત્તિની વાત ૮ મા અને ૧૦ મા પાઠમાં મળતી આવેલી છે.

સજ્જનો ? આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સંબંધે. તેમજ વેદોની ઉત્પત્તિના સંબંધે. જો પુરાણોમાં સત્ય પ્રમાણ સ્વોલ્લા જઈએ તો કોઈ પુરાણ વતાવશે—બ્રહ્માજી, તો કોઈ શિવજી, કોઈ વિષ્ણુ તો કોઈ કાલીદેવી, તેથી તેને તો પંદિતો પ્રમાણમાં મુકવા દેતા નથી પણ અમોએ જે જે પ્રમાણ આપેલાં છે તેમાં કેટલાંક તો સાત

વેદનાંમ છે. અને વીજાં પળ વેદતુલ્ય ગ્રંથોનાંમ છે. જ્યારે એવા ગ્રંથોમાંથી પળ મુખ્ય વાતોનું સત્ય ન મલી શકે તો પછી વીજે કયે ઠેકાણેથી સત્ય શોધી લાવું ? માટે અમોને નિશ્ચય થયો છે કે જૈનોના તીર્થંકરોની વરોચરી કરવાને વીજો કોઈ પળ પુરુષ આજ મુધી થયેલો નથી અને તેમના કયન કરેલા તત્ત્વગ્રંથોને જોઈ-ઘણા એક તત્ત્વવેત્તાઓ સ્તુતિ કરવાને પ્રેરાયેલા છે. અને તેવા લેખોજ આ પુસ્તકમાં અપાયા છે. વલી જુઓ-જૂન ૧૮૯૯ ના મુદર્શનમાં આવેલા-પ્રો. આનંદશંકર વાપુ માઈ ધ્રુવેના ઉદ્ધારો-×

“ ૨ વૌદ્ધ અને જૈનધર્મનો પળ વિશાલહૃદયથી આ યોજનામાં સમાવેશ કરવો ઘટે છે. કારણ કે-એ ધર્મોનો ઉપદેશ મૂલમાં બ્રહ્મધર્મને અંગેજ થયો હતો અને તે તે સમયમાં પ્રવર્તમાન, અનેક પ્રકારના કચરાને બ્રાહ્મધર્મના પ્રવાહમાંથી દૂર કરવાને એ ધર્મો શક્તિમાન થયા છે ” વિચાર એટલેજ કે-તે તીર્થંકરો કેવા ઉચ્ચ ગુણોને ધારણ કરવાવાલા હશે ! હવે માત્ર તેમના ટુંક ગુણોના પરિચયવાલી એક મહા કવિએ કરેલી સ્તુતિને આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી આ પ્રયમ ભાગની સમાપ્તિ કરવાનું ધારીયે છે.

॥ પરમપરમાત્માના સ્વરૂપનું અવતરણ ॥

આ દુનિયામાં અનાદિકાલથી રહેલા અનંત જીવ પદાર્થો છે તેમજ અનાદી કાલથી રહેલા પરમાણુ આદિ અજીવ પદાર્થો પણ છે. તે પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનો પ્રકાશક પુરુષ કયો થાય અને તે કેવી રીતથી ઉત્પન્ન થાય તેનું કિંચિત્માત્ર સ્વરૂપ જણાવવાને આ અવતરણ કરી વતાવું છું.

તે અનંત જીવોમાંથી ગમે તે જીવ, પોતાના વિશુદ્ધ ચારિત્ર-વદે અનેક ભવોથી (અનેક જન્મોથી) પોતાના આત્માની શુદ્ધી મેલવતો મેલવતો, ઉત્તમોત્તમતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો, છેવટ પોતાના મોક્ષની પ્રાપ્તિના ભવમાં પળ-રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘનાદિક જે જે બાહ્યપદાર્થો આત્માને વિકાર કરવા વાલા છે. તેનાથી સર્વથા દૂર રહીને અર્થાત્ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીને, રાગદ્વેષ મોહ અજ્ઞાનાદિક જે જે આત્મગુણોના ઘાતક અંતરંગના મહાદૂષણો છે તેમનો સર્વથા નાશ કરીને, પ્રાપ્ત કર્યું છે—રૂપી અરૂપી સર્વચરાચર પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવાવાળું કેવલજ્ઞાન, તેનીજ સાથે પ્રગટ થયું છે—જગતના જીવોને ઉપદેશ કરવાના સ્વરૂપનું તીર્થંકર નામ કર્મ જેમને, તે પરમાત્મા પોતે આ

દુનિયામાં અનાદિકાલથી રહેલા અનંતજીવ પદાર્થો અને અનંત
 પરમાણુઓ આદિ અજીવ પદાર્થો વચ્ચેનો કોઈ એક વિકારને
 પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થતા અને તેવાજ કારણથી રૂપાંતરને પ્રાપ્ત
 થતા જાણીને, અજ્ઞાનાંધકૂપમાં પડેલા મન્યપ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયાઃ-
 ગોચર સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો વોધ આપી મુકવા છે પ્રકાશમાં
 જેને, તેઓ પરમ પરમાત્મા શું એકજ થતો હશે ? ના, તે એકતો
 નહીંજ. પણ-જૈનસિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ-ચીસ કોઢાકોડી સાગરોપમનું
 જે એક કાલચક્ર છે-તેમાં એક ઉત્સર્પિણી કાલ છે, તેમાં તે
 ધર્મના પ્રવર્તકો ચોવીસજ થાય. અને તેજ પ્રમાણે ચીસ અવ-
 સર્પિણીકાલમાં પણ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવવાના અધિકારવાળા
 તે ચોવીસજ થાય. બાકી અધિકાર વિનાના પોતાના કર્મોનો
 સર્વથા નાશ કરીને ગમે તેટલા મોક્ષે જાય તેનો તો નિયમ જૈન
 સિદ્ધાંતમાં નથી. પણ તે મોક્ષે ગયેલા ફરીથી પાછા આ દુનિયામાં
 આવે નહીં એ નિયમ તો જરૂર છેજ. આવા પ્રકારના નિયમથી
 અતીતકાલમાં અનંતી ચોવીસી થઈ ગઈ અને મધ્યકાલમાં પણ
 અનંતી ચોવીસીઓ થયા કરવાનીજ, તેથી તેવા અનંત પરમાત્મા
 એકજ પ્રકારથી ઉપદેશનો અધિકાર મોગથી મોગથી પોતાના
 ઉદ્ધારની સાથે સત્ય તત્ત્વોનો પ્રકાશ કરીને આ દુનિયાનો પણ

ઉદ્ધારજ કરતા ગયા છે. તેથી તે પરમાત્મા અનંતજ છે પરંતુ અનાદિકાલનો એકજ નિર્યતા આ દુનિયાનો ઉદ્ધાર કર્યાજ કરે છે એવા પ્રકારની ગુંચવન જૈનતત્ત્વોના વેત્તાને રહેતીજ નથી અને આવા પ્રકારની માન્યતા છે તે સયુક્તિકજ છે પણ યુક્તિ વિનાની નથીજ. તે પરમ પરમાત્મામાં કયા કયા દૂષણોનો નાશ થઈ કેવા કેવા પ્રકારના અલોકિક ગુણો પ્રગટ થતા હશે, તેવા ગુણોનેજ દુઃક્રમાં જળાવવાના હેતુથી મહાકવિ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરીશ્વરજી માત્ર વત્રીશ કાવ્યમાંજ તે પરમ પરમાત્માની સ્તુતિ કરતાં પોતે કહે છે કે—તેવા ગુણવાલા પરમાત્માના શરણથીજ માત્ર કલ્યાણ થાઓ, એમ કહેતા થકા પોતે ઘીના મધ્ય પ્રાણિઓને પણ તેમનુંજ શરણ લેવાનું સૂચવી રહ્યા છે. તેજ સ્તુતિ અમો પણ ઘીના જીવોના ઉપકારના માટે આ જગો પર દાખલ કરીને બતાવીએ છીએ—

શ્રી: ।

॥ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિવિરચિતા ॥

પરમપરમાત્મસ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા.

સદા યોગસાત્મ્યાત્ સમુદ્ભૂતસામ્યઃ

પ્રભોત્પાદિતપ્રાણિપુણ્યપ્રકાશઃ ।

ત્રિલોકીશવન્ચત્ત્રિકાલજ્ઞનેતા

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્ણજ્ઞાનાદિકના યોગથી ઉત્પન્ન થયું છે સદા સમતાપણું જેમને અને તેજ જ્ઞાનાદિકની પ્રમાણી કર્યો છે ધર્મનો પ્રકાશ જેમણે; તથા જે ઇન્દ્ર ૧ નાગેન્દ્ર ૨ અને રાજેન્દ્રથી વન્ધ્ય, ત્રિકાલજ્ઞાનિઓના પણ ઈશ છે તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧ ॥

શિવોઽથાદિસદ્ગુણોઽથ બુદ્ધઃ પુરાણઃ

પુમાનપ્યલક્ષ્યોઽપ્યનેકોઽપ્યૈકઃ ।

પ્રકૃત્યાત્મવૃત્ત્યાઽપ્યુપાધિસ્વભાવઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે નિરુપદ્રવ, તીર્થસ્થાપવામાં આદ્ય, જ્ઞાનવાન્, સર્વેમાં વૃદ્ધરૂપ પુરુષ, इन्द्रियोधी અગમ્ય, જ્ઞાનથી અનેકરૂપવાલો પળ નિશ્ચયથી તો એકજ. કર્મની ઉપાધિથી મુક્ત થઈ આત્મલીન-સ્વભાવમય છે તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૨ ॥

જુગુપ્સાભયાઽજ્ઞાનનિદ્રાઽવિરત્ય—

ઝ્રક્ષ્મ્ભૂહાસ્યશુગ્દ્વેપમિથ્યાસ્વરાગૈઃ ।

ન યો રત્યરત્યન્તરાયૈઃ સિપેવે

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—૧ ડુગ્ઝ્ઝા, ૨ ભય, ૩ અજ્ઞાન, ૪ નિદ્રા, ૫ અવિરતિ, ૬ કામાપિલાપ, ૭ હાસ્ય, ૮ શ્લોક, ૯ દ્વેષ, ૧૦ મિથ્યાત્વ, ૧૧ રાગ, ૧૨ રતિ, ૧૩ અરતિ, અને દાનાદિ પાંચ અન્તરાય એવં મળી ૧૮ દોષોથી જે સેવાણો નથી (સર્વથા મુક્ત) તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૩ ॥

ન યો બાહ્યસત્ત્વેન મૈત્રીં પ્રપન્ન—

સ્તમોર્ધિર્ન નો વા રજોભિઃ પ્રણુન્નઃ ।

ત્રિલોકીપરિવ્રાણનિસ્તન્દ્રમુદ્રઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે લૌકીકવાહ્યસત્ત્વની મૈત્રી (પ્રદ્વલરાગદશા) ને પ્રાપ્ત થઈ નથી. અને રજોગુણથી તથા તમોગુણથી પણ પ્રેરાઈ નથી. ત્રણે લોકની રક્ષા માટે પ્રગટવળે મૂર્તિ છે જેમની દ્વારા તે એક જ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે આપે ॥ ૪ ॥

હૃષીકેશ ! વિષ્ણો ! જગન્નાથ ! જિષ્ણો !

મુકુન્દાર્ચ્યુત ! શ્રીપતે ! વિશ્વરૂપ !

અનન્તેતિ સમ્બોધિતો યો નિરાસૈઃ,

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૫ ॥

આ ૫, ૬ અને ૭ માં કાવ્યમાં-હૃષીકેશાદિક જે જે નામોથી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે તે શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે સરા ગુણવાલા તો એક પરમપરમાત્મા છે. બાકી બીજામતવાલાઓએ તો નામમાત્રથી જ કલ્પી લીધેલા છે. કારણ ન તો તેવા અલોકિય ગુણોવાળી તે દેવોની કલ્પેલી મૂર્તિઓ છે. તેમજ ન તો તેવા ગુણોવાળાં તે દેવોનાં ચરિત્રો સ્થાપનાં જોવામાં આવે છે. માટે તેમણે કલ્પેલા તે દેવો નાનમાત્રથી તો સરા પરંતુ ગુણોથી નહીં દેવો આ સ્તુતિધારનો આશય છે.

भावार्थ—हे हृषीकेश— अतीन्द्रियज्ञानिन् ! (१) हे
 विष्णो— ज्ञानधी सर्वव्याप्त ! (२) हे जगन्नाथ— जगत्ना
 जीवोना नाथ ! (३) हे जिष्णो— रागादिकને जितनार !
 (४) हे मुकुन्द— पापधी छोडावनार (५) हे अच्युत—
 निनપદધી અચ્યુત ! (૬) हे श्रीपते— केवळादि लक्ष्मीना पति !
 (७) हे विश्वरूप— असंख्य प्रदेशधी आवृत ! (८) हे
 अनन्त— अन्तविनाना सिद्ध ! (९) एवी रीते जे आशा
 विनाना लोकोधी संबोधाएलो छे ते एकज जिनेन्द्र परमात्मा
 अमारा कल्याणने माटे याओ ॥ ५ ॥

પુરાણકાલારિરાકૌશકેશ :

કર્પાલી મહેશો મહાવ્રત્યુમેશ : ।

મતો યોઽષ્ટમૂર્તિઃ શિવો ભૂતનાથ :

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૬ ॥

भावार्थ—(१) जे क्षपकश्रेणीसमये मलीन कामदेवनो
 शत्रु, (२) अन्तना आकाशनो ईश, (३) ब्रह्मचर्यने पाल-
 नार, (४) ऐश्वर्यने भोगनार, (५) महाव्रती, (६)
 केवलज्ञानरूप पार्वतीनो ईश, (७) सर्वजीवोने सुख करनार,
 (८) सर्वप्राणिओनो नाथ ए आठ मूर्तिरूपधी मनाएलो छे ते
 एकज जिनेन्द्र परमात्मा अमारा कल्याणने माटे याओ ॥ ६ ॥

વિધિબ્રહ્મલોકેશશમ્ભૂસ્વયમ્ભૂ—

ચતુર્વક્ત્રમુખ્યાભિધાનાં વિધાનમ્ ।

ધ્રુવોઽયો ય ઝઙ્ગે જગત્સર્ગહેતુઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્થે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૭ ॥

માવાર્થ—બ્રહ્મા (૧) લોકેશ (૨) શંભૂ (૩)
સ્વયંભૂ (૪) ચતુર્મુખ (૫) આદિ નામોને ધારણ કરનાર
અને જગત્ના મત્સ્યપ્રાણિઓને મોક્ષમાર્ગની રચના કરવામાં
હેતુરૂપ ધ્રુવપણે થતો એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરાત્મા અમારા
કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૭ ॥

ન શૂલં ન ચાપં ન ચક્રાદિ હસ્તે

ન હાસ્યં ન લાસ્યં ન ગીતાદિ યસ્ય ।

ન નેત્રે ન ગાત્રે ન વક્ત્રે વિકારઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્થે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૮ ॥

માવાર્થ—જેમના હાથમાં નથી તો ત્રિશૂલ, ઘનુપ્, ચક્રા-
દિક અને જે નથી કરતો હાસ્ય નાટ્ય ગીતાદિક, તેમજ નથી તો
જેમના નેત્ર, શરીર અને મુખ ઉપર વિકાર એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર
પરાત્મા અમારા કલ્યાણ માટે થાઓ ॥ ૮ ॥

ન પક્ષી ન સિંહો વૃષો નાપિ ચાપં

ન રોપપ્રસાદાદિજન્મા વિકારઃ ।

ન નિન્દ્યૈશ્ચરિત્રૈર્જને यस્ય કમ્પઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—તયા નયી તો જેમને પક્ષી, સિંહ અને ચલદાદિ-
કર્તુ વાહન. તેમજ ધનુષ્ વિનાનો અને રાગદ્વેષજન્ય વિકારથી મુક્ત,
અને જેમના નિન્દ્યચરિત્રોથી, લોકોને પણ ભય નથી, એવો તે
એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૯ ॥

ન ગૌરી ન ગङ્ગા ન લક્ષ્મીર્યદીયં

વપુર્વા શિરો વાઽપ્યુરો વા જગાદે ।

યમિચ્છાવિયુક્તં શિવશ્રીસ્તુ ભજે

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—નયી તો જેમના શરીર સાથે પાર્વતી અને નયી
જેમના મસ્તકે ગંગા, તેમજ નયી જેમના વક્ત્રઃસ્પર્શ ઉપર લક્ષ્મી
છતાં પણ જે ઇચ્છારહિત પ્રમુને મોક્ષલક્ષ્મી વરી છે, એવો તે
એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧૦ ॥

જગત્સમ્ભવસ્થેમવિધ્વંસરૂપે

રલીકેન્દ્રજાલૈર્ન યો જીવલોકમ્ ।

મહામોહકૂપે નિચિક્ષેપ નાથઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—તેમજ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરવારૂપ, નાશ કરવારૂપ અને ધ્રોંવ્યરૂપી સોટા ઇન્દ્રજાલના સ્વરૂપથી જેમણે લોકોને મહામોહરૂપી કૂપમાં પળ નાંખ્યા નથી એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧૧ ॥

સમુત્પત્તિવિધ્વંસનિત્યસ્વરૂપા

યદુત્પા ત્રિપદેવ લોકે વિધિત્વમ્ ।

હરત્ત્વં હરિત્ત્વં પ્રપેદે સ્વભાવૈઃ .

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—તયા ઉત્પત્તિ ૧ ધ્વંસ ૨ અને નિત્યરૂપ ૩ જે ત્રિપદી જેમનાથી પ્રગટ થયેલી તેજ પોતપોતાના સ્વભાવથી આ

૧ અનાદિ અનંતપનાથી રહેલ-જીવ અજીવાદિ પદાર્થો કારણવશથી ઉત્પન્ન અને ધ્વંસ થઈ જે પળ પાછા પોતપોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થવાના એવો, જે, જિનેશ્વર દેવનો ઉપદેશ છે તેને ત્રિપદી કહેવામાં આવે છે.

લોકમાં વ્રહ્મા ૧ વિષ્ણુ ૨ અને મહેશ ૩ પળાના સ્વરૂપને ધારણ કરીને રહી છે. એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિકાલત્રિલોકત્રિશક્તિત્રિસન્ધ્ય—

ત્રિવર્ગત્રિદેવત્રિરત્નાદિભાવૈઃ ।

યદુક્તા ત્રિપદેવ વિશ્વાનિ વગ્રે

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—જેમની ક્હેલી ઉત્પાદ ૧ વ્યય ૨ ધ્રોવ્ય ૩ રૂપી ત્રિપદી— મૂત ૧ મવિષ્ય ૨ અને ૩ વર્તમાન કાઢ્યી । સ્વર્ગ ૧ મૃત્યુ ૨ અને ૩ પાતાલના લોકથી । પ્રમુત્ત્વ ૧ ઉત્સાહ ૨ અને ૩ મંત્રની શક્તિથી । પ્રાતઃ ૧ મધ્યાન્હ ૨ અને ૩ સન્ધ્યાના રૂપથી । ધર્મ ૧ અર્થ ૨ અને ૩ કામ એ ત્રણ વર્ગથી । વ્રહ્મા ૧ વિષ્ણુ ૨ અને શિવ ૩ એ ત્રણ દેવથી । જ્ઞાન ૧ દર્શન ૨ અને ચારિત્ર ૩ એ ત્રણ રત્નથી । એ આદિ અનેક ભાવોથી સારા જગત્માં વ્યાપી રહેલી છે એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧૩ ॥

યદાહ્વા ત્રિપદેવ માન્યા તતોડસૌ

તદસ્યેવ નો વસ્તુ યજ્ઞાધિતથૌ ।

અતો શ્રુમહે વસ્તુ યત્તદ્ યદીયં

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—જેની ત્રિપદી છે તે જ માન્ય છે. દુનીયામાં કોઈ તેવી વસ્તુ પણ નથી કે જે ત્રિપદીને ધારણ ન કરતી હોય એટલાજ માટે કહિયે છે કે જેની એ ત્રિપદી છે તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૧૪ ॥

ન શબ્દો ન રૂપં રસો નાડુપિ ગન્ધો

ન વા સ્પર્શલેશો ન વર્ણો ન લિઙ્ગમ્ ।

ન પૂર્વાપરત્વં ન યસ્યાસ્તિ સંજ્ઞા

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ—જેમને શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, અને સ્પર્શ ૬ એ પાંચે વિષયો નથી । શ્વેતાદિવર્ણ, પુરુષાદિલિંગ, અને આ પહેલો. આ બીજો એવી સંજ્ઞા પણ નથી એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણ માટે થાઓ ॥ ૧૫ ॥

છિદા નો ભિદા નો ન કલેદો ન સ્વેદો

ન શોષો ન દાહો ન તાપાદિરાપ્ત્ ।

ન સૌખ્યં ન દુઃખં ન યસ્યાસ્તિ વાઙ્મજા

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૬ ॥

(૧૭૯)

ભાવાર્થ—જેમનો શસ્ત્રાદિયી છેદ, કરવતાદિયી ભેદ, જલાદિયી આર્દ્રપણું, સ્વેદ, શોષ, દાહ, તાપ, આપત્તિ, સુખ, દુઃખ, ઘાંછાદિ પણ નથી એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૧૬ ॥

ન યોગા ન રોગા ન ચોદ્વેગવેગાઃ

સ્થિતિર્નો ગતિર્નો ન મૃત્યુર્ન જન્મ ।

ન પુણ્યં ન પાપં ન યસ્યાઽસ્તિ બન્ધઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૭ ॥

ભાવાર્થ—મન, વચન અને કાયાના યોગો, અને રોગો, ચિત્તોદ્વેગ, આયુઃસ્થિતિ, ભવાન્તરગતિ, મરણ અને જન્મ, પુણ્ય, પાપ, તેમજ કર્મનો બન્ધ, એ સર્વ પ્રકાર પણ જેમને રહેલો નથી. એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણ માટે યાઓ ॥ ૧૭ ॥

તપઃ સંયમઃ સૂતૃતં બ્રહ્મ શૌચં

મૃદુર્વાર્જિવાંઽકિશ્ચનત્વાર્નિ મુક્તિઃ ।

શંમૈવં યદુક્તો જયત્યેવ ધર્મઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ—તપ ૧ સંયમ ૨ સત્ય ૩ વ્રહ્મચર્ય ૪ અચૌર્યતા
 ૫ નિરભિમાનતા ૬ સરલતા ૭ અપરિગ્રહતા ૮ નિર્લોભતા ૯ અને
 ક્ષમા ૧૦ એ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ જેમનો કહેલો જયવંતો વર્તે
 છે. એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને
 માટે થાઓ ॥ ૧૮ ॥

અહો વિષ્ટપાધારભૂતા ધરિત્રી

નિરાલમ્બનાધારમુક્તા યદાસ્તે ।

અચિન્ત્યૈવ યદ્ધર્મશક્તિઃ પરા સા

સ્ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ—અહો ઇતિ આશ્ચર્યે જગત્ને આધારભૂત આં
 શુધ્ધી આલમ્બન અને આધાર વિના રહી છે તે પણ જેમના કહેલા
 દશ પ્રકારના યતિ ધર્મનીજ અચિન્ત્ય શક્તિ છે. એવો તે એકજ
 જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૧૯ ॥

ન ચાઽમ્બોધિરાણાવયેદ્ ભૂતધારીં

સમાશ્વાસયત્યેવ કાલેઽમ્બુવાહઃ ।

યદુદ્ભૂતસદ્ધર્મસામ્રાજ્યવશ્યઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૦ ॥

૧. ભાવાર્થ—જે પ્રસુયી ઉત્પન્ન થયેલા દશ પ્રકાર સદ્ધર્મના સામ્રાજ્યને વશ થયેલો આ સમુદ્ર પૃથ્વીને હુલાવતો નથી. તેમજ વર્ષા પણ થાતો વસત વર્ષાને લોકોને ધીરજ આપ્યા કરે છે એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥૨૦॥

ન તિર્યગ્ જ્વલત્યેવ યજ્જ્વાલજિન્હો-

યદુર્ધ્વે ન વાતિ પ્રચન્ડો નમસ્વાન્ ।

સ જાગર્તિ યદ્ધર્મરાજપ્રભાવઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૧ ॥

૨. ભાવાર્થ—જે મગવંતના કહેલા દશ પ્રકાર ધર્મરાજાના જાગ્રત પ્રતાપથી અગ્નિ તિરછો જ્વલિત થતો નથી. અને પ્રચન્ડ વાયુ પણ ઊંચો વાતો નથી એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ॥ ૨૧ ॥

શ્મૌ પુષ્પદન્તૌ જગત્યત્ર વિશ્વો-

૧ પકારાય દિષ્ટ્યોદયેતે વહન્તૌ ।

ઊરીકૃત્ય યત્તુર્યલોકોત્તમાશાં

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ—જે ચોરે લોકમાં ઉત્તમ એવા લોકોત્તર ભગવાન્ની
(પરમ પરમાત્માની) આજ્ઞાને અંગીકાર કરીને આ-ચન્દ્ર અને
સૂર્ય પળ આ ધુનીયાને ઉપકાર કરવા માટે खुशीથી ઉદય થયા
કરે છે. એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને
માટે યાઓ ॥ ૨૨ ॥

अवत्येव पातालजम्बालपाताद्
विधायाऽपि सर्वज्ञलक्ष्मीनिवासान् ।

यदाज्ञाविधित्साश्रितानङ्गभाजः
स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २३ ॥

ભાવાર્થ—જે મગવન્તની આજ્ઞા કરવાની ઇચ્છાને આશ્રિત
થયેલા મન્ય પ્રાણીઓ છે તેમને સર્વજ્ઞલક્ષ્મીના ઘરરૂપ બનાવી,
નરક નિગોદાદિક કાદવમાં પડતાંથી બચાવ કરે છે એવો તે
એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણ માટે યાઓ ॥ ૨૩ ॥

सुपर्वदुचिन्तामणीकामधेनु-

प्रभावा नृणां नैव दूरे भवन्ति ।

चतुर्थे यदुत्थे शिष्ये भक्तिभाजा

स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २४ ॥

ભાવાર્થ—જે પ્રમુખી પ્રકટ થયેલા ચોયા લોકોત્તર મોક્ષ-
માર્ગમાં જે પુરુષો ભક્તિવાળા થયા છે તેમનાથી કલ્પવૃક્ષ,
ચિન્તામણિરત્ન અને કામધેનુના પ્રમાણે પણ વેગળા રહેતા નથી.
એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે થાઓ ૨૪॥

કલિવ્યાલવન્દિગ્રહવ્યાધિચૌર-

વ્યથાવારણવ્યાઘ્રવીથ્યાદિવિદ્વાઃ ।

યદાગ્નાજુપાં યુગ્મિનાં જાતુ ન સ્યુઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ—જે પરમ પ્રમુખી આજ્ઞાને સેવન કરનારા સ્ત્રી
પુરુષો છે તેમને કલેશ, સર્પભય, અગ્નિભય, ગ્રહપીડા, રોગે, ચોરભય,
હસ્તિ વાચની થેળીનો ભય इत्यादि દુષ્ટ વિઘ્નો વધી પણ થતાં
નથી એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે
થાઓ ॥ ૨૫ ॥

અવન્ધસ્તથેકઃ સ્થિતો વા ક્ષયીવા

ઽપ્યસદ્ગા મતો યૈર્જઠૈઃ સર્વથાઽઞ્જમાં ।

ન તૈષાં વિમૂઢાત્મનાં ગોચરો યઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૬ ॥

ભાવાર્થ—જે અજ્ઞાનિઓ આત્માને એકાન્તપણે કર્મના બન્ધથી રહિત, વેદાંતિઓની પેઠે । એકાન્તપણે એકજ, સ્થિર, અને બૌદ્ધની પેઠે વિનાશી—સ્વપ્રવત્ અસ્ત્ માને છે તે જડ પુરુષો વિવશાચીતો એ સર્વે ગુણોવાળો આત્મા છે પણ એકાંતપણાથી નહીં એમ કયન કરવાવાળા જે સત્ય પ્રમુને નથી ઓઝ્ઝી શક્યા એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥૨૬॥

ન વા દુઃસ્વર્ગર્થે ન વા મોહગર્થે

સ્થિતા જ્ઞાનગર્થે તુ ચૈરાગ્યગર્થે ।

યદાજ્ઞાનિલીના યયુજન્મપારં

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૭ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરુષો સત્ય પ્રમુની આજ્ઞાને વશ થયા છે તે સંસાર—સમુદ્રથી પારને પણ પ્રાપ્ત થયા છે. તે પ્રમુની આજ્ઞા દુઃસ્વર્ગર્થૈરાગ્યમાં કે મોહગર્થૈરાગ્યમાં રહેલી નથી પણ તે જ્ઞાન-ગર્થૈરાગ્યતત્ત્વમાંજ રહેલી છે એવો તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૨૭ ॥

વિદ્યાયાઽઽથ્યં સંવરં સંથર્યેવ.

યદાજ્ઞા પરાઽખાજિ યૈર્નિર્વિઘ્નેયૈઃ ।

સ્વકસ્તૈરકાર્યેવ મોક્ષો ભવો વા

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૮ ॥

માર્થ—હે જીવ ! આશ્રવને ત્યાગી સંવરનો આશ્રય લે,
 એવા સામાન્ય વૈરાગ્યવાળા પુરુષો હોવા છતાં પણ જે પરમ પ્રમુખી
 આજ્ઞાના સેવનથી પોતાનો મવ (જન્મ) મોક્ષરૂપ બનાવ્યો છે
 અર્થાત્ જીવનમુક્તરૂપ થયા છે એવો તે એક જિનેન્દ્ર પરમાત્મા
 અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૨૮ ॥

શુભધ્યાનનીરૈરરીકૃત્ય શૌચં

સદાચારદિવ્યાંશુકૈર્ભૂષિતાઙ્ગાઃ ।

સુધાઃ કેચિદર્હન્તિ યં દેહગેહે

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૯ ॥

માર્થ—કેટલાક મહાપુરુષો ધર્મધ્યાનરૂપ જલથી શૌચ
 અંગીકાર કરીને અને સદાચારરૂપ દિવ્ય વસ્ત્રોથી ભૂષિત થઈ,
 પોતાના શરીરરૂપ મંદિરમાં જે પરમાત્માના સ્વરૂપની પૂજા કરે
 છે. તે એક જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે
 યાઓ ॥ ૨૯ ॥

દયોઽનૃતોઽસ્તેયૈનિઃસદ્ગુદ્રો-

તંપોજ્ઞાનશીલૈર્ગુરુપાસ્તિર્મુખ્યૈઃ ।

સુમૈરષ્ટભિર્યોઽર્ચ્યતે ધાન્નિ ધન્યૈઃ

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૩૦ ॥

માવાચ—દયા ૧ સત્યવચન ૨ પારકા ધનથી દૂર રહેવું ૩.

પરિગ્રહથી મુક્ત ૪ ઇચ્છાનો રોષ ૫ તત્ત્વનો બોધ ૬ વ્રહ્મવ્રત ૭

ગુરુની સેવા ૮ એ આઠ ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ પુષ્પોથી પોતાની જ્ઞાન-

જ્યોતિમાં પ્રણયવંત પુરુષો જે પરમાત્માને પૂજી આઠ કર્મનો સ્વ

કરી રહ્યા છે તે એકજ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને

માટે થાઓ ॥ ૩૦ ॥

મહાર્ચિર્ધનેશો મહાજ્ઞામહેન્દ્રો

મહાશાન્તિભર્તા મહાસિદ્ધસેનઃ ।

મહાજ્ઞાનવાન્ પાવનોમૂર્તિર્હૈન્

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૩૧ ॥

માવાચ—જે અર્હન્ ભગવાન્ મહાન્યોતિરૂપ ઋદ્ધિના

સ્વામી છે, મહાજ્ઞા કરવામાં મહેન્દ્ર છે, મહાશાન્તરસર્વી મોક્ષ

છે, પરમ સિદ્ધોની સેનાવાળા છે, આ ઠેકાણે સિદ્ધસેન એવું કવિ

પોતાનું નામ પણ મુચ્યું છે, મહાજ્ઞાનવાન છે, અને જેમની મૂર્તિ જગત્ને પવિત્ર કરવાવાળી છે તે એક જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૩૧ ॥

મહાવ્રહ્મયોનિર્મહાસત્ત્વમૂર્તિ—

મહાહંસરાજો મહાદેવદેવઃ ।

મહામોહજેતા મહાવીરનેતા

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—જે મહાવ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ, જે મહા-ધૈર્યની મૂર્તિરૂપ, સર્વ જીવોનો પણ જે મહારાજા, મહાદેવોનો પણ જે દેવ, જે મહામોહને જીતવાવાળો અને જે મહાવીરોનો પણ અગ્રેસર છે તે એક જિનેન્દ્ર પરમાત્મા અમારા કલ્યાણને માટે યાઓ ॥ ૩૨ ॥

इति श्री सिद्धसेनसूरिविरचिता परमात्मस्तुति-
द्वात्रिंशिका समाप्ता ।

આ ઉપર લેખેલી બત્રીશીમાં સર્વજ્ઞની સ્તુતિદ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી બતાવેલ છે તેવા યોગ્ય પરમાત્માના કયન કરેલા યથાર્થ તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવા વિચારી પુરુષો પ્રેરાય તે સ્વમા-
વિદ છે પણ ચદ્વાતદ્વા પુરુષોના કહેલા ચદ્વાતદ્વા તત્ત્વોને વિચાર કર્યા વગર કેવી રીતે માની શકાય ? કહ્યું છે કે—

શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયો વિભિન્ના જૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।
ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં શુદ્ધાયાં મહાજનો ચેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

ભાવાર્થ—વેદની શ્રુતિઓ મિત્ર મિત્ર કયન ચણી છે, તેમ સ્મૃતિઓના મત પણ મળતા નથી, ન તો કોઈ તેવો ઋષિ ચણ્યો છે કે જેનું વચન પ્રમાણિક ચણ્યું છે, ધર્મનો તત્ત્વ ન જાણે કંઈ શુદ્ધામાં મુકી ગયા છે, છેવટનો રસ્તો ઇજ છે કે મહાપુરુષો ગયા હોય તે માર્ગે ચાલ્યા જવું ।

સજ્જનો ! જૈનધર્મવાળાઓને આ શ્લોકમાં કરેલી ડાઘાસીનતા રહેતી નથી, કેમકે—સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો પરસ્પર વિરોધરહિત વિચાર એકજ સર્વજ્ઞ પુરુષના મુલથી પ્રકટ થયેલો અને સર્વ વિચારી પુરુષોને અક્ષરે અક્ષર માન્ય થયેલો છે આમ હોવા છતાં પણ ન્જાવવામાં આવ્યું છે કે—

પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાદ્ધો વેદશ્રિકિત્સતઃ ।
 આજ્ઞાસિદ્ધાનિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ ।

ભાવાર્થ—૧૮ પુરાણ, મનુનો કહેલો ધર્મ, અંગોની સાથે વેદો, અને વૈદ્યક આ ચાર શાસ્ત્રોમાં જે પ્રમાણે કહેલું હોય તે પ્રમાણે માની લેવું પણ કોઈએ તર્ક કરીને તેનું સંદેહ કરવું નહીં.

વિચાર કરો કે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ વાતમાં પંડિતો તર્ક કર્યા વગર રહે સ્વરા કે ? પુરાણોમાં કેટલી પોલ છે તે તો દયાનન્દ-સરસ્વતીના મંડલે (આર્યસમાજે) જગત્માં પ્રસિદ્ધ કરીને મુંકી છે. વેદોની માન્યતાને ભૂંડીને થતી હિંસાનો અણગમો જૈન અને બૌદ્ધોને તો પ્રયમથી જ થયેલો જગજાહેર છે, તે સિવાય ભાગવત ધર્મવાલા, કવીરદાસ, તુકારામ, વિગેરે અનેક મહાપુરુષો પણ વેદોથી થતી હિંસાનો અણગમો જાહેર કરેલો છે. તેમજ દયાનન્દ-સરસ્વતીનીને પણ હિંસક શ્રુતિઓની અરુચિ તો પૂરેપૂરી પાડી હતી પણ સત્ય ક્યાં છે તેનું શોધન ન કરતાં કેવલ વાપદાદાના કુવામાં પડીને ઢૂંકી મરવું કબૂલ રાખી વધા વેદોનો અર્થ ચાલતી રુઢિ-પ્રમાણે ફેરવી જૂદો જ પ્રકાર કરીને બતાવ્યો, તો તે આજકાલના અલ્પજ્ઞ પુરુષોનો કરેલો વેદોનો અર્થ સત્યતત્ત્વોના જિજ્ઞાસુઓને

માન્ય થાય સ્વરો કે ? તથા ‘ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ ’ એ વાક્યથી તો હિંસાથી થતો અત્યાચાર તેમજ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવગીના નામથી લેખી મુકેલા અનાચાર અને પરસ્પરવિરુદ્ધ લેખાણા અસત્ય વિચારોનેજ મનાવવા કોશીસ કરેલી હોય એમ પ્રત્યક્ષપણે સિદ્ધ થાય છે, એટલાજ માટે કોઈ મહાત્મા કહી ગયા છે કે—

अस्ति वक्तव्यता काचित् तेनेदं न विचार्यते ।

निर्दोषं काश्चनं चेत् स्यात् परीक्षायां विभेति कः ? ॥

ભાવાર્થ—વેદ પુરાણાદિકમાં ઘણી ગરબડ થયેલી છે તેથીજ

વિચાર કરવાની ના પાડી રહ્યા છે, એ પણ એક જાતનો હઠજ છે. જેનું સોનું નિર્દોષ છે તે શું પરીક્ષા કરાવવાથી કદી ઢરે સ્વરો કે ? સત્ય હોય તે તો ન્યાયી પુરુષોના આગલ સત્યજ પ્રગટ થાય. ઉદાહરણ તરીકે અમોષ આ ચોપડીમાં દાखल કરેલા જૈનધર્મ-વિષયક લેખોના લેખકમહાશયોજ બશ છે. બીના ઉદાહરણોની ઋક્ષત્વ શી છે ? વેદપુરાણોમાં લેખેલા બધાં સ્તુતિના કર્તાસાચાજ છે તો અમારા કરેલા આ નવ પ્રશ્નોના જુલોશા ન્યાયપૂર્વક મુક્તિ-મુક્ત કોઈ પ્રકટ કરશે તો ઘણા લોકોને વિચાર કરવાની તક મળશે.

१. अनादिना एकुन परमात्माए आ जगत्नी रचना करी
त्यारे तो जगत्नी आदि अने परमात्मांनी अनादि माय के नहीं ?

२ परमात्मा अनादिनो छे तो ते पहेलां केइला कालसुधी
बेशी रह्या पछी रचना करवानी उपाधिमां पड्या हशे ?

३ आ पृथ्वी अने आकाश बनता पहेलां परमात्मा पोते
क्या ठेकाणे रहेला हशे वारु ?

४ बळी कहो छो के-- परमात्मा तो निरंजन निराकार छे,
तो तेने पग, पेट, मायुं होय खरुं के ?

५ कहेशो न होय, तो पछी वेदनीज श्रुतिओमां परमात्माना
पेट, पग अने मायाना क्रमयी नरक, मर्त्य अने स्वर्ग ए त्रण
जगत्नी उत्पत्ति केम लखी हशे ?

६ अने ते त्रणे लोकनी उत्पत्तिनी श्रुतिओ सूची लखी
हशे के साची ?

७ जीवो अने परमाणुओ तो लोकोमां अनादि मनाय छे
तो ते सृष्टिनी रचना पहेलां हतां के नहीं ?

८ कदाच कहेशो के जीवो अने परमाणुओ सृष्टिनी रचना
पूर्व हतां तो पछी परमात्माए कई वस्तुनी रचना करी ?

ડૉ. હર્મનજેકોવીની જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ ભાગ.)

[અનુવાદક-શાહ અબાલ્લા ચતુરભાઈ, ઘી. એ.]

× × × × × અત્યાર સુધીની આપણી સગ્ગી ચર્ચા
જોના પવિત્રગ્રંથોમાથી ઉપલબ્ધ થતી પરપરાગત કથાઓની
પ્રમાણિકતા ઉપરન ચાલેલી છે. પરન્તુ એક અતિશયવિશાલ-
જ્ઞાનગાળા અને કુશલવિચારક વિદ્વાને એ પ્રમાણિકતાના સ્વ-
ધમાન શકા કરેલી છે એ વિદ્વાન તે મી. બાર્થ (Barth) છે

૧ ઉપરના ભાગમા જૈનોના અન્તિમતીર્થંકર જ મહાવીર થયા છે
તેમની ઉત્પત્તિનો રચન્ધ વૌદ્ધોથી ભિન્ન ટરાવવા પ્રયત્ન કરેને છ ત પ્રાય
ચતુર્દશ નરહર ઉપાધ્યેના લેખની સાથે મળતા નવો દોઝાથી છોડી દહ માત્ર
જૈનોના પવિત્રગ્રંથોની ચર્ચાનો પાછલો ભાગ અધારના થમોએ લીધેલા છે,
માટ જઓને પૂરનો ભાગ જોવાની इच्छा થાય તેમણે જૈનસાહિત્ય
સ્ત્રોતપક ત્રિમાસિકના ભાગ ૧ નો એક ઘીજો નાઈ લેવો

૯ જો જીવો અને પરમાણુઓ પ્રથમ ન હતાં તો નિરંજન નિરાકાર પરમાત્મા આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જીવો અને પરમાણુઓ કયા સ્થાનમાથી લાવીને ભાષણ પ્રત્યક્ષમા મુક્યા હશે ? જો કહેશે કે વનાવ્યા વગર કોઈ चीज बनती जोई ?, हा, वर्षा- ऋतुमां करोडो चीजो पाय છે त्या क्यो ईधर बनाववा आवतो जोयो ? तथा पहेल्येलो कौई बनावनार जोइए एम जो कहेशो तो परमात्मानो पण कौई बनावनार केम न जोइए ?

અમારા સમજવા પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ અનાદિકાલના પ્રવાહથી ચાલતી આવેલી છે છતાં જો કોઈ વર્ત્તા માનવામા આવે તો તે વર્ત્તાના સંબંધે અસંખ્ય દૂષણોની જાલ ઝમી પાપ છે તે ધર્મજન અનિષ્ટ પાપ છે, અને તે અનેક દૂષણો બનાવનારા અનેક પુસ્તકો જનધર્માવલંબિઓના તરફથી પ્રગટ થઈ ગયા છે, તેથી આ વિષયને વધારે ન લંકાવતાં માત્ર વાંચકોને વિચાર કરવાની રાતર આ નવ પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કરી પાંખને પૂર્ણ કરું છું. સુષ્ટુ ફિં વહુના ।

जैनेतरदृष्टिषु जैन.

द्वितीय भाग

यूरोपियन विद्वानोना अभिप्रायो.

ડૉ. હર્મનજેકોવીની જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ ભાગ.)

[અનુનાદક-શાહ અબાલ્લાલ ચતુરભાઈ, વી. એ.]

× × × × × અત્યાર સુધીની આપણી સઘળી ચર્ચા જૈનોના પવિત્રગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી પરંપરાગત કથાઓની પ્રમાણિકતા ઉપરજ ચાલેલી છે. પરન્તુ એક અતિશયવિશાલ-જ્ઞાનવાળા અને કુશલવિચારક વિદ્વાને એ પ્રમાણિકતાના સંવં-વમાંજ શંકા કરેલી છે. એ વિદ્વાન્ તે મી. બાર્થ (Barth) છે.

૧ ઉપરના ભાગમાં જૈનોના અન્તિમતીર્થંતર જે મહાવીર થયા છે તેમની ઉત્પત્તિનો સચન્ધ ઘોઢોથી ભિન્ન ટરાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે તે પ્રાયઃ વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યેના હેરાની સાથે મળતા જેવો હોવાથી છોડી દઈ માન જૈનોના પવિત્રગ્રંથોની ચર્ચાનો પાટલો ભાગ બહારશ અમોએ રીધેલો છે, માટે એઓને પૂર્વનો ભાગ જોવાની इच्छा થાય તેમણે જૈનસાહિત્ય-સંશોધન ત્રિમાસિકના ભાગ ૧ નો એક બીજો જોઈ લેવો.

તે પોતાના *Revue de l' Histoire des Religions* Vol. III. P. 90 માં નાતપુત્ર નામની એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિનો સ્વીકાર કરે છે' સરો, પરન્તુ જૈનોના પવિત્રગ્રન્થો, છેક ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં—એટલે કે એ સંપ્રદાયની સ્થાપના થયા પછી લગભગ એક હજાર જેટલા વર્ષો વ્યતીત થયાં બાદ, લખાણ હોવાથી તેના આધારે કોઈ પણ સ્વચ્છ અનુમાન કરી શકવાના સંબંધમાં તે મોટી શંકા ધરાવે છે. જૈનધર્મના સંબંધમાં તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ સંપ્રદાયના તે પ્રાચીન કાલથી હई પ્રસ્તકો લખાતા સુધીના સમય સુધીના, સ્વસંવેદિત અને સતત એવા અસ્તિત્વનો—અર્થાત્ તેના યાસ યાસ સિદ્ધાંતો અને નોંધોની નિરંતર પરંપરાનો—હમી સુધી નિર્ણયાત્મક રીતે નિકાલ થયો નથી. વળી તે જણાવે છે કે ' ઘણી શાદિયો સુધી તો જૈનો, તેમના જેવા વીજા અનેકસંન્યાસીવર્ગો કે જે ફક્ત અપ્રસિદ્ધ અને અસ્થિરરૂપે પોતાનો જીવન ગાઝતા હતા તેઓથી ભિન્નરૂપે ઓઝલાયાજ નહોતા ' તેથી મિ. વાર્યના અભિપ્રાય મુજબ જૈનોની સાંપ્રદાયિકપરંપરાઓ તે માત્ર બૌદ્ધપરંપરાઓના અનુકરણરૂપે, તેમણે પોતાના અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત સ્મરણોમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી છે.

મી. વાર્થનો આ મત એવા અનુમાન ઉપર સ્થિર થયેલો માલુમ પડે છે કે, જૈનો પોતાનું પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપવામાં ઘણાજ વેદરુચી રહ્યા હતા, અને તેમ રહેવામાં કારણ એ છે કે, તે ઘણી શદીઓ સુધી માત્ર એક નાનો અને અનુપયોગી સંપ્રદાય હતો. મિ. વાર્થની આ દલીલમાં હું કાંઈ પ્રકારનું વજન જોઈ શકતો નથી. હું અહીં એ પ્રશ્ન પૂછું છું કે— જે ધર્મ પોતાના થોડાક અનુયાયીઓ વડે એક મોટા પ્રદેશ ઉપર પથરાયેલો હોય તે ધર્મ પોતાના મૌલિકસિદ્ધાંતો અને પરંપરાઓને વધારે સુરક્ષિત રાખી શકે છે, કે જે ધર્મને એક મોટા જનમમૂહની ધાર્મિક જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાની હોય છે તે ? એ બેમાંની કઈ વાત વધારે સંભવિત છે ? જો કે એકંદરરીતે આ પ્રકારની હેત્વાભાસાત્મક તર્કપદ્ધતિથી આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય થતો તો અશક્ય જ છે. ઉપર્યુક્ત બે પક્ષોના પ્રથમ પક્ષમાં યાહુદી તથા પારસીઓનું ઉદાહરણ રજુ કરી શકાય છે અને બીજા પક્ષમાં રોમન કેથોલિક ધર્મનો દાખલો આપી શકાય છે. પરંતુ જૈનો સંબંધી પ્રમુખ પ્રશ્નના વાદવિવાદનો નિર્ણય કરવામાં આવી જાતના સામાન્ય મિદ્ધાંતો ઉપર આધાર રાખવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તેઓને (જૈનોને) પોતાના સિદ્ધાંતોનું દૃઢ બંધું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું કે તેઓએ ઘણીજ નમીલી વાતમાં મતભેદ ધરાવનાર

पुरुषोने पण निन्हवरूपे जाहेर करी, पोताना श्रद्धालुओना विशाल समुदायमांथी तेमने जुदा करी दीधा हता. आ कयननी सत्यताना प्रमाण तरीके डॉ. ल्यूमने (Dr. Leumonn) प्रकट करेली श्वेतांबरसंप्रदायनी सात निन्हवो विपेनी परंपरा, छे तथा दिगंगगे जे श्वेतांबरोयी महावीरनिर्वाण पछी प्रायः बीजी भयवा बीजी शताब्दिमां जुदा पड्या हता, तेओ कांई तेमना प्रतिस्पर्द्धिओ (श्वेतांबरो) थी तात्त्विक सिद्धांतोमां मोटो मतभेद बराबता नयी छतां पण आचारविषयक तेमना केटलाक भिन्न नियमोने लीधे, श्वेतांबरोए तेमने पाखंडियोना नामे बगोव्या छे.

आ सबळी हकीकतो उपरथी आ बाबत स्पष्ट रीते सिद्ध याय छे के जैनागमों (गुं हालनुं स्वरूप) नक्की थया पहेलां पण जैनधर्म एवा अव्यवस्थित अथवा अनिर्दिष्ट स्वरूपमां विद्यमान न हतो, के जेथी, तेनाथी अत्यंतभिन्न एवा अन्यधर्मों (दर्शनो)-ना सिद्धांतो द्वारा तेनुं असल स्वरूप परिवर्तित अगर कलुपित थयुं हतुं, एम मानवाने आपणने कारण मळे. परन्तु आयी विरुद्ध उपर्युक्त प्रमाणो एम तो सिद्ध करी आपे छे खरां के तेमनी सूक्ष्ममां सूक्ष्म मान्यता पण सुनिश्चित स्वरूपवाली हती.

જેવી રીતે જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોની વાતો આ રૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે તેવીજ રીતે તેમની ઐતિહાસિક-પરંપરાવિષયક વાતો પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે. વંશપરંપરાયી ચાત્રી આવની જે વિવિધગચ્છોની વિસ્તારયુક્ત ગુર્વાવલિઓ મઝી આવે છે તથા જૈન આગમગ્રંથોમાં જે સ્યવિરાવલિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે જૈનો પોતાના ધર્મનો ઇતિહાસ રાખવામાં કેટલો વધો રસ ધરાવતા હતા. હું એમ કાંઈ ચોક્કસ નથી કહેતો કે આવી ગુર્વાવલિઓ પાછળથી પણ જોડી કઢાતી નથી કે અપૂર્ણ પટ્ટાવલિઓને પૂર્ણ, એટલે હિંદુઓના શબ્દમાં કહિયે તો ‘ પકી ’ બનાવી શકાતી નથી, કારણ કે દરેક સંપ્રદાયને, પોતાનો સંપ્રદાય એક પ્રતિષ્ઠિત આસપુરુષયી પ્રમાણીક રીતે ઉતરી આવેલો છે, એમ બતાવવા સ્વાભાવિક રીતેજ જરૂર પડે છે. પરન્તુ કલ્પસૂત્રમાં જે એક, સ્યવિરો, ગણો અને શાસ્ત્રાઓની વિસ્તૃત નામાવલી આપેલી છે તેને કલ્પી કાદવામાં જૈનોને કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન હોય તેમ હું માની શકતો નથી. કલ્પસૂત્રમાં જેટલી વિગતો આપેલી છે—તેટલી પણ

विगतोनुं ज्ञान त्याग पछीना जैनोने रह्युं न हतुं. तेम तेयी अधिक जाणवानो तेओए क्यारे ढोळ पण क्यो न हतो. गुरुपरंपरानो नोंधयोग्य बधो व्यवहार चलाववा माटे कल्पसूत्रमां आपेली संक्षिप्त स्थविरावलि पर्याप्तज हती. तेम छतां पण तेमां आवेली विस्तृत स्थविरावलि के जेमां पण केटलांक तो एकलां नामोज जोवामां आवे छे—ते ए बावत स्पष्ट रीते जणावे छे के जैनो पोताना प्राचीन धर्माचार्यो—स्थविरोनी यादगिरी राखवामां केटलो बधो रस धरावता हता. ते स्थविरावलीमां आलेखेला शुगो तथा बनावोनी यथार्थ माहिती तेना पछी थोडीकज शदीओमां नष्ट थई गई हती. परन्तु मात्र आटछुं सिद्ध करी बताववायी के जैनो तेमना आगमोनुं स्वरूप नक्की यथा पहेलां पण पोताना धर्म तथा संप्रदायने सतत चालु राखवा माटे, तेमज अन्यदर्शनीयसिद्धांतोना संमिश्रणयोगे उत्पन्न थती भ्रष्टताथी तेने बचावी सुरक्षित राखवा माटे योग्य गुणसंपन्न हता; आपणे आ विषयमां कृतकार्य थई शकता नथी. आपणे ए पण बतावी देवुं जरूरनुं छे के तेओमां जे जे बावत करी शकवानुं सामर्थ्य हतुं ते सबळुं तेमणे संपूर्ण रीते कर्युं हतुं. आ चर्चा उपरथी आपणे स्वामाविक रीतेज. वर्तमान जैनसाहित्यना कालनी चर्चा उपर आवी जईए छीए. आ

વિષયમાં જો આપણે આટલું સિદ્ધ કરી શકીએ કે જૈનસાહિત્ય અથવા તો છેવટે તે પૈકી જે કેટલાંક સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો છે, તે જૈનપુસ્તકારોહણના સમયથી ઘણી સદીઓ પહેલાં રચાયા હતા તો તે દ્વારા આપણે જૈનોના અંતિમતીર્થંકર અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો એ બંને વચ્ચેના ગાલાને, જો કે સર્વથા દૂર નહીં કરી શકીએ તો પણ ઘણે અંશે અલપ કરી આપવા સમર્થ થઈ શકીશું. સર્વસમ્મત સંપ્રદાયની અનુસાર જનસિદ્ધાંત વલ્લભિની સભામાં દેવદિગ્ધિગણિના અધ્યક્ષપણા નીચે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ બનાવ વીરનિર્વાણ પછી ૯૮૦ (અથવા ૯૯૩) માં થયે એટલે ૩૦ સ. ૪૧૪ (અથવા ૪૬૭) માં થયે હશે. એમ કલ્પસૂત્ર [૬ ૧૪૮] ઉપરથી જણાય છે. સંપ્રદાય એવો છે કે જ્યારે દેવદિગ્ધિગણિ સિદ્ધાંતને નષ્ટ થઈ જવાના જોખમમાં જોયો ત્યારે તેમણે તેને પુસ્તકાધિરૂઢ કરાવ્યો. તેની પહેલાં આચાર્યો ક્ષુદ્ધકોને સિદ્ધાંત શિખવતી વખતે લિખિતગ્રંથોનો બિલકુલ ઉપયોગ કરતા ન હોતા. દેવદિગ્ધિગણિના સમય પછી જ લિખિતપુસ્તકોનો ઉપયોગ શરૂ થયો. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે કારણ

---

૧ સંભવિત ન લાગતું હોવા છતાં એ શક્ય છે કે સિદ્ધાંતનિર્ણયનો સમય આ કરતા ૬૦ વર્ષ પછી એટલે ૩. સ. ૫૧૪ (અથવા ૫૨૭) હોનો જોઈએ. જુઓ કલ્પસૂત્ર, ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૭.

के प्राचीन समयमां पुस्तकोनो बिलकुल उपयोग थतो नहतो एम आपगने बीजी हकीकतो उपरयी पग जगाई आवे छे. ब्राह्मणो तो लिखितपुस्तक करतां पोतानो स्मरणशक्ति उपरज विशेष आधार राखता हता. अने निःसन्देहरीते जैनोए तेमज बौद्धोए तेमनीज आ प्रयानुं अनुकरण कर्युं हतुं परन्तु अत्योरे जैनयतिओ पोताना शिष्योने शास्त्र शीखवती वखते लिखित पुस्तकोनो उपयोग अवश्य करे छे. आ उपरयी आपणे मानवुं पढे छे के शिक्षणपद्धतिमां थएलो आ फेरफार देवर्द्धिगणिने आभारी छे, एम बतावनारो वृद्धसंप्रदाय तदन साचो छे. कारण के आ बनाव बहुज महत्वनो होवायी मुली शकाय तेम नयी. प्रत्येक आचार्यने अथवा तो छेवटे प्रत्येक उपाश्रयने आ पवित्र आगमोनी नरुलो पूरी पाडवा मोटे देवर्द्धिगणिने सिद्धांतना पुस्तकोनी खरेखर घगी मोटी संख्या तैयार करावकी पडी हशे. हवे देवर्द्धिगणिए सिद्धांतने पुस्तकारूढ कराव्यो एवो जे लेखी संप्रदाय मळे छे तेनो भावार्थ प्रायः उपर प्रमाणेनो न होवो जोईए कारण के एतो भाग्येन मानी शकाय तेनुं छे के तेनी पहेल्यां जैनसाधुओ जे काई कंठस्थ करता हशे तेने सर्वा नज लखता होय. ब्राह्मणो वेदनुं अध्ययन करामामां लिखित

પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતા નથી છતાં પણ તેમની પાસે તેવાં પુસ્તકો તો જરૂર જોવામાં આવે છે. તેઓ (બ્રાહ્મણો) આ પુસ્તકોને શાનગી ઉપયોગ માટે ઇટલે કે ગુરુની સ્મરણશક્તિને મદત કરવા માટે રાખે છે. મારું દૃઢ માનવું છે કે જૈનો પણ આજ પદ્ધતિને અતુસરતા હશે વલ્કે તેઓ (જેનો) બ્રાહ્મણોથી પણ વધારે આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરતા હશે, કેમકે બ્રાહ્મણોની માફક તેઓનું એવું માનવું તો હતું જ નહીં કે લિખિતપુસ્તકો અવિશ્વસ્ય છે. તેઓ તો માત્ર જે એક પ્રચલિત રિવાજ હતો, કે આગમનું જ્ઞાન મૌખિક-રીતે જ એક પેઢી દ્વારા બીજી પેઢીને અપાતું જોઈએ. તેને લઈ-ને જ લિખિતગ્રન્થોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં સંકોચાતા હતા. હું અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી કે જૈનોના પવિત્ર આગમો અસલ્યો જ છુટા છવાયા પણ આવી રીતે પુસ્તકોમાં લખેલા જ હતા. અને એમ ન કહેવાનું સાત્ત કારણ બીજું કોઈ નહીં પરન્તુ બૌદ્ધભિક્ષુઓ પાસે લિખિતપુસ્તકો ન હતાં એમ જે કહેવાય છે તે જ છે. બૌદ્ધભિક્ષુઓ પાસે આવા પુસ્તકો નહતાં તેના પ્રમાણ તરીકે એનું કહેવામાં આવે છે કે તેમના સૂત્રોમાં, જ્યારે પ્રત્યેક જંગમવસ્તુથી લઈને નાનામાં નાની અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્રે એવી ઘરમાં વાપરવા લાયક વાસાનો જેવી ચીજોનો પણ કોઈને

કોઈ રીતિએ ઉદ્દેશ થયેલો અવશ્ય જડે છે. 'ત્યારે લિખિતપુસ્તકોનો ક્યાંએ પણ ચિલકુંલ ઉદ્દેશ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. આ કથન, મારા માનવા પ્રમાણે, જ્યાંસુધી જૈનયતિઓ ભ્રમણ-શીલ જીવન ગુજારતા હતા ત્યાં સુધી તેમને પણ લાગુ પડે તેવું છે પરન્તુ જ્યારથી તેઓ પોતાના તાબાના અથવા પોતાના માટે બનાવેલા ઉપાશ્રયોમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ પોતાના હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ અત્યારની માફક રાખવા લાગ્યા હતા. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, દેવદ્વિગણિનો જૈનઆગમસાહિત્ય સાથેનો સંબંધ સાધારણ રીતે જેમ મનાય છે, તેનાથી કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનો હોય તેમ જણાય છે. તેમણે વસ્તુતઃ તેમની પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોને સિદ્ધાંતના આકારમાં ગોઠવી લીધા હતા. અને તેમ કરતી વખતે જે જે સૂત્રો-આગમોના હસ્તલિખિતગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા નહોતા તે સઘળા તેમણે વિદ્વાન્ આચાર્યોના મુલેથી લેવા લીધા હતા.

વળી, આવી રીતે ધાર્મિકશિક્ષણપદ્ધતિમાં દાખલ થયેલા આ નવા ફેરફારને લીધે પુસ્તકો એક અત્યાવશ્યક સાધનરૂપ

થઈ પહેલાં હોવાથી પ્રત્યેક ઉપાશ્રયને એ આગમગ્રન્થોની નકલો પૂરી પાડવા માટે તેની ઘણી નકલો કરાવવામાં આવી હશે. આ રીતે જોતાં દેવદ્વિગણીની સિદ્ધાન્તની આવૃત્તિ તે તેમની પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પવિત્ર સિદ્ધાન્તગ્રંથોનો લગભગ પ્રાચીનજ આકારમાં નિર્ણીત કરેલો એક નવો પાઠ માત્ર છે. આ આવૃત્તિકારે, સંભવ છે કે, પ્રાચીન સિદ્ધાન્તમાં કોઈક કોઈક ઉમેરા કર્યા હશે. પરંતુ આટલા ઉપરથી સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત નવો બનાવવામાં આવ્યો છે. એમ તો खरे खर नज कहि शकाय. આ અન્તિમ આવૃત્તિમાં નિર્ણીત થયેલા પાઠની પૂર્વેનો સિદ્ધાન્તપાઠ પણ કેવલ યતિઓની સ્મરણ-શક્તિના આધારે જ લખવામાં આવતા પાઠ જેવો અવ્યવસ્થિત નહોતો પરંતુ તે પાઠ હસ્તલિખિતપ્રતિઓ સાથે મેલેલો હતો.

આટલું વિવેચન કર્યા બાદ હવે આપણે જૈનોના પવિત્ર આગમોની રચનાનો સમયવિષયક વિચાર કરીએ. સંપૂર્ણ આગમશાસ્ત્ર પ્રથમ તીર્થંકરનું જ પ્રરૂપેલું છે એ જાતના જૈનોના વિચારનું તો નિરાકરણ કરવા સ્વાતંત્ર્ય હું અહીં સૂચન કરું છું. સિદ્ધાન્તના મુખ્ય-ગ્રન્થોનો સમય નક્કી કરવા માટે આપણે આના કરતાં વધારે સારાં પ્રમાણો—પુરાવાઓ એકત્ર કરવા જોઈએ. છૂટક અને અસંબદ્ધ સત્રા-લાપકો ગમે ત્યારે આગમગ્રન્થોમાં દાખલ થઈ ગયા હોય ત્યાં

દેવદ્વિગણીએ પણ મલે તેને પોતાની આવૃત્તિમાં સ્વીકારી લીધાં હોય. પણ તેટલા ઉપરથી આપણે કોઈ પ્રકારનું સવલ અનુમાન કાઢી શકીએ નહીં. હું મ્લેચ્છ અથવા અનાર્ય જાતિઓની^૧ જે યાદિઓ એ સૂત્રોમાં મઢી આવે છે તે ઉપર વધારે વજન મુકી શકતો નથી. તેમજ સાતે નિન્હવો કે જેમાંનો છેલ્લો વીરનિર્વાણ પછી ૧૮૪ વર્ષે થયો^૨ હતો. તેના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ કાંઈ અનુમાન કાઢી શકાય નહીં. આવા પ્રકારની વિગતોના સંવન્ધમાં જો એમ માનવામાં આવે કે જે આચાર્યો પોતાની શિષ્યપરંપરાને પેઢી દરપેઢીએ લિખિત યા કથિતરૂપે સિદ્ધાંતપાઠ સોંપતા ગયા હતા, તેઓએ તે (વિગતો) ને સિદ્ધાંતની ટીકા ટિપ્પણીરૂપે અગર તો મૂલ સુદ્ધાંમાં પણ દાખલ કરી દીધી હતી તો તેમાં કાંઈ અસ્વાભાવિકતા જેવું નથી. પરન્તુ સિદ્ધાન્તમાં એક મહત્વવાળી વાત એ જણાય છે કે તેમાં કોઈ પણ સ્વલ્લે ગ્રીકઓનો અગોઝશાસ્ત્રની ગન્ધ સરસી

---

૧ અનાર્યજાતિઓમાંનો ' આર્ય ' શબ્દ તે વેનના ધારવા પ્રમાણે વદાચ ' આર્ય ' વાચક બને, પરન્તુ મારા માનસ પ્રમાણે તે શબ્દ ' તામિલો ' નો વાચક છે, કારણ કે તામિલોની ભાષાને દ્રવિડીયન લેણે આર્ય કહે છે.

જોવામાં આવતી નથી. કારણ કે જૈનજ્યોતિષશાસ્ત્ર તે, વાસ્તવિકમાં એક અર્થરહિત અને અશ્રદ્ધેય, કલ્પનામાત્ર છે. તેથી. આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે જૈનજ્યોતિષશાસ્ત્ર-કારોને ગ્રીકજાતિના જ્યોત્ષ્ણશાસ્ત્રની સહેજ પણ માહિતી હોત તો તેવું અસંબદ્ધ તેઓ જરૂર ન લખત. હિંદુસ્થાનમાં ગ્રીકનું આ શાસ્ત્ર ઈ. સ. ની ત્રીજી અગર ચોથી શતાબ્દિમાં ઢાલ્યું થયું હતું એમ મનાય છે, આ ઉપરથી આપણે એ રહસ્ય કાઢી શકીએ છીએ કે જૈનોના પવિત્ર આગમો તે સમયની પહેલાં રચાયાં હતાં.

જૈન આગમોની રચનાના સમયનિર્ણય માટે બીજું પ્રમાણ તે તેની ભાષાવિષયક છે. પરન્તુ, કમનસીબે હજી સુધી એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ નિરાકરણ થયું નથી કે જૈનાગમો જે ભાષામાં અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તેજ તેની મૂળભાષા છે. અર્થાત્ જે ભાષામાં સૌથી પ્રથમ તેની સંકલ્પના થઈ હતી તેજ ભાષામાં અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે, કે પાછળથી પેઢી દરપેઢીએ તે તે કાળની સ્થિતિ (પ્રચલિત) ભાષાનુસાર તેમાં ઉચ્ચારણપરિવર્તન થતાં થતાં છેક દેવદગ્ધિગણિના નવીન સંસ્કરણવચ્ચતની ચાલુ ભાષાના ઉચ્ચારણ પર્યન્તની ભાષાથી મિશ્રિત થયેલા આજે મળે છે? આ બે વિકલ્પોમાંનો મને તો બીજોજ વિકલ્પ સ્વીકરણીય લાગે-

છે. કારણ કે એ આગમોની પ્રાચીન ભાષાને ચાલું ભાષાની રૂદિમાં ફેરવવાનો વહિવટ ઠેઠ દેવદ્વિગણિ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અને અન્તે દેવદ્વિગણીના સંસ્કરણે તે વહિવટનો અન્ત આણ્યો હતો, એમ માનવાને આપણને કારણો મળે છે. જૈનપ્રાકૃતભાષામાં સ્વરૂપસંગત વર્ણવિન્યાસનો જે અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ જે લોકભાષામાં (Vernacular Language) તે પવિત્ર આગમો હમેશાં ઉચ્ચારાઈ રહ્યા હતા, તે ભાષામાં નિરન્તર થતું રહેલું ક્રમિક પરિવર્તનજ છે. જૈનસૂત્રોની સઘળી પ્રતિઓમાં એક શબ્દ એકજ રીતે લખેલો જોવામાં આવતો નથી. આ વર્ણવિન્યાસવિષયક વિભિન્નતાનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ તો એ સ્વરો વચ્ચે આવતા અસંયુક્તવ્યંજનનો પ્રકૃતિભાવ (તદવસ્ય રાઘવા રૂપ), લોપ કે મૃદુકરણ થવા રૂપ છે, અને ધીજું કારણ એ સંયુક્તવ્યંજનની પૂર્વેના એ અને ઓને તદવસ્ય ઇટલે કાયમ રાઘવા રૂપ અથવા તેને ક્રમથી ઇ અને ઊના રૂપમાં પરિવર્તિત કરવા (લઘૂકરણ) રૂપ છે, એ તો અશક્યજ છે કે એકજ શબ્દના એકજ સમયમાં એકથી વધારે શુદ્ધ ગણના લાયક ઉચ્ચારો હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે—મૂત, મૂય, ઉદગ, ઉદય અને ઊઅય, લોભ, લોહે, इत्यादि. આપણે આ પ્રકારની

જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓને ઐતિહાસિક લેખનપદ્ધતિઓ માનવી જોઈએ. એટલે કે દેવદિગ્ગણીવાળા સિદ્ધાન્તસંસ્કરણમાં સાહાયભૂત બનેલી બધી હસ્તલિખિતપ્રતિઓમાં જે જે ભિન્ન ભિન્ન લેખનપદ્ધતિઓ મળી આવતી હતી તે બધી પ્રમાણિક માનવામાં આવી હતી અને તેથી તે સઘળી પદ્ધતિઓને એ સૂત્રની નકલોમાં સાચવી રાખવામાં આવી હતી. આ વિચાર જો યુક્તિયુક્ત જંગાતો હોય તો આપણે સદ્યુથી પ્રાચીન અને રુદિત્તહિષ્કૃતલેખનપદ્ધતિને આગમરચનાના આદિસમયની અથવા તો તેના નિકટસમયની ઉચ્ચારસૂચક માની શકીએ. અને સદ્યુથી અર્વાચીન લેખનશૈલિને સિદ્ધાન્તના અન્તિમ-સંસ્કરણના સમયની અગર તેની નજીકના સમયની ઉચ્ચારદર્શક માની શકીએ. વળી સદ્યુથી પ્રાચીનરૂપમાં ઉપલબ્ધ યતી જૈન-

---

ન દોઈ શકે. વચ્ચે રૂપો યાજ્ઞ ધણજ શબ્દો ધયા હશે. પરન્તુ પ્રાયઃ પ્રત્યેક શબ્દના વચ્ચે ધ્રણ ધ્રણ રૂપો એક સાથે પ્રચલિત રહેવાની યાગતમા માને જરૂર શંકા રહે છે.

૧ વોઈ અહીં એવી દલીલ કર્યા કરે છે કે આવી આર્ય એટલે હટિ-યદિષ્કૃતલેખનપદ્ધતિના અસ્તિત્વનું કારણ માત્ર સંસ્કૃતભાષાની અસર છે. પરન્તુ જૈનોનું પ્રાચીનભાષાનું જ્ઞાન હમેશાં એટલું યથુ સંગીન રહ્યું હતું કે જેથી તેમને પોતાના આગમોને સમજવા માટે સંસ્કૃતની સહાયતા લેવી જ પડતી નહોતી કે જેથી તેની તેના ઉપર અસર પડે, પરન્તુ આથી વળતું

પ્રાકૃતભાષાને, પાલી તથા હાલ સેતુવંશ વિગેરેની (પાછલા સમયની) પ્રાકૃત સાથે જો આપણે સરસાલીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે જૈનપ્રાકૃત એ પાછલની પ્રાકૃત કરતાં પાલીને વધારે મળતી આવે છે. આ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે કાલગણનાની દૃષ્ટિએ પણ જૈનોના આગમો ત્યાર પછીના સમયમાં થયેલા પ્રાકૃતપ્રયંકારોના ગ્રંથો કરતાં દક્ષિણના બૌદ્ધસૂત્રો [ના રચનાસમય] સાથે વધારે સમીપતા ધરાવે છે.

પરંતુ આપણે જૈન આગમોની રચનાના સમયની મર્યાદા, તેમાં પ્રયોજાયા હોય તેની મદદથી, આથી પણ વધારે નિશ્ચિત રીતે આંકી શકીએ તેમ છીએ. હું આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના પ્રથમ-સ્કંધોને સિદ્ધાંતના સહુથી પ્રાચીન ભાગ તરીકે માનું છું. અને મારા આ અનુમાનના પ્રમાણ તરીકે હું આ બે ગ્રંથોની (સ્કંધોની) શૈલી નતાલીશ. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનું આશું પ્રથમ અધ્યયન, વૈતાલીયવૃત્તમાં રચાયેલું છે, આ વૃત્ત ધમ્મપદ આદિ દક્ષિણના અન્ય બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં

જેનોના સંસ્કૃતગ્રંથોની પ્રતિઓમાં પ્રાકૃતશબ્દો જેવા લગ્વેલા ઘણા શબ્દો મળી આવે છે. ઉપર પ્રમાણે માનતાં પણ કેટલીક જોડનીઓ તો એવી મળી આવે છે કે જેને સંસ્કૃતીકરણની દૃષ્ટિએ પણ સમજાવી શકાય તેમ નથી. ઇ. ત. દારયને વધેલે મળતું દારગ એવું રૂપ હશે. આ શબ્દનું સંસ્કૃત-પ્રતિરૂપ ' દારક ' થાય છે. પરંતુ ' દારગ ' એવું થતું નથી.

પણ વપરાયેલો જોવામા આવે છે પરન્તુ પાલીમૂત્રોના પદ્યોમા પ્રયો-
જાયેલો વૈતાલીયવૃત્ત તે સૂત્રકૃતાગસૂત્રના પદ્યોમા મળી આવતા
વૈતાલીયવૃત્તની દૃષ્ટિએ જોતા, વૃત્ત તા વિકામક્રમના પ્રાચીન સ્વરૂપનો
દ્યોતક છે આ ગાત્રતમા હુ અહીં વધારે ન લક્ષતા થોડા જ
સમયમા જર્મન ઓરિઅન્ટલ સોસાઈટીના જર્નલમા ‘વેદની પત્રીના
કાળના છદો’ (‘Post Vedic Metres’) એ મથાગ નીચે
પ્રકટ થનારા મારા લેખમા વિસ્તૃતરીતે ચર્ચવા ઇચ્છુરુ સસ્કૃત
સાહિત્યના સામાન્ય વૈતાલીય (વૃત્તના) શ્લોકો, કે જેમાના
કેટલાક લલિતવિસ્તરમા પણ મળી આવે છે, તેની સાથે મુકા-
બલો કરી જોતા, સૂત્રકૃતાગનો વૈતાલીયવૃત્ત તેથી વધારે
પ્રાચીન રૂપનો જણાય છે વળી એ ગાત્રત પણ અહીં લક્ષ્યમા લેવા
લાયક છે કે પ્રાચીનપાલીસાહિત્યમા આર્યાવૃત્તમા ગુથેલા પદ્યો
મળી આવતા નથી ધમ્મપદમા તો તે સર્વથા નથીજ તેમ અન્ય
બૌદ્ધગ્રંથોમા પણ તેવા પદ્યો મારા જોવામા આવ્યા નથી પરન્તુ
આચારાગ અને સૂત્રકૃતાગ સૂત્રોમા તો એક એક સપૂર્ણ અધ્યયન
આર્યાવૃત્તમા લેખેલું મળી આવે છે આ આર્યાવૃત્ત, સામાન્ય
[રીતે ઓઢ્ઢાતા] આર્યાવૃત્તથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન તથા તેનો
જનકસ્વરૂપ દેસાય છે સામાન્યઆર્યાવૃત્ત તે, સિદ્ધાંતના વધારે
અર્વાચીનભાગોમા તથા પ્રાકૃત અને સસ્કૃત ભાષાના બ્રાહ્મણ—

ગ્રન્થોમાં અને લલિતવિસ્તરાદિ જેવા ઉત્તરના બૌદ્ધગ્રન્થોમાં પણ નજરે પડે છે. પ્રાચીનજૈનગ્રન્થોમાં પ્રયોજાણો ત્રિષ્ટુપ્ હંદ પણ પાલીગ્રન્થોમાં મઠી આવતા તે હંદ કરતાં અર્વાચીનરૂપનો અને લલિતવિસ્તરામાંના કરતાં પ્રાચીનરૂપનો છે. અન્તે, લલિતવિસ્તરાદિ ગ્રન્થોમાં જોવામાં આવતા આ શિવાયના બીજા અનેકપ્રકારના કૃત્રિમવૃત્તો-જેમાંનો એક પણ યુક્ત જૈનસિદ્ધાન્તમાં જડી આવતો નથી તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું હોય તેમ જણાય છે કે આ પ્રકારના અર્વાચીનગ્રન્થોની રચનાના સમયપૂર્વે જૈનોની સાહિત્યવિષયક અભિરુચિ નિશ્ચિત થાણી હતી. આ સચલી વાતો ઉપરથી આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, જૈનોના સદુપી પ્રાચીન સાહિત્યની સમયમર્યાદા પાલીસાહિત્ય અને લલિતવિસ્તરા એ સમયના રચનાકાળની વચ્ચે નિશ્ચિત થાય છે. પાટ્ટીપિટકોનું પુસ્તકાધિરોહણ (અર્થાત્ પુસ્તકરૂપે લખાણ) વટ્ટગામણિ જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૮ વર્ષે પોતાનું રાજ્યશાસન શરૂ કર્યું હતું. તેના સમયમાં થયું હતું. જો કે આ સમયથી કેટલીક શદીઓ પૂર્વે પણ તે પિટકો અસ્તિત્વ તો ધરાવતાં હતાં. આ વિષયની ચર્ચા કરતાં છેવટે પ્રો. મેક્સમૂલ્લરે નીચે પ્રમાણેના વિચારો જણાવ્યા છે. ' તેટલા માટે, મારા વિચાર પ્રમાણે, અત્યારે તો આપણે બૌદ્ધસૂત્રોના અર્વાચીનમાં અર્વાચીન રચના-સમય તરીકે ઈ. સ.

પૂર્વે ૩૭૭ મા વર્ષને નિર્ણીત કરી, સંતોષ માનવો ' જોઈએ-કે જે સમયે દ્વિતીય સંગતિ મળી હતી ' ત્યાર બાદ પણ એ પાલીસૂત્રોમાં ઉમેરા તથા ફેરફારો થયા હોય એ અસંભવિત નથી. પરન્તુ આપણી પ્રસ્તુત દલીલ ધમ્મપદના કોઈ એકાદ પકરા કે ભાગને આધારે ઉમી થયેલી ન હોઈ, તેમાં તથા અન્ય પાલીગ્રંથોમાં મળી આવતા વિવિધ છન્દો ઉપરથી તારવી કઢાતા છન્દ શાસ્ત્રના નિયમોના પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવેલી છે. તેથી એ ગ્રંથોમાં દાખલ થયેલા ઉમેરા તથા ફેરફારોથી અમારા એ નિર્ણયને-કે સમસ્તજૈનસિદ્ધાંતસાહિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દિ બાદ રચાઈ છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચી શકતી નથી.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જૈનસિદ્ધાંતનો સૌથી પ્રાચીન વિભાગ લલિતનિમ્તરાની ગાથાઓથી અધિક જૂનો છે. આ ગ્રંથ (લલિતવિસ્તરા) ના વિષયમાં એવું કહેવાય છે કે તેનો ઈ. સ. ૬૧ મા ચીનીભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. આ ઉપરથી વર્તમાન જૈનસાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ. ની શરૂઆત પહેલાં માનવો જોઈએ. વળી દક્ષિણ અને ઉત્તરના પદ્યાત્મક બૌદ્ધ-

ગ્રન્થોની છંદ અને ભાષાશૈલી વિષયક વિશિષ્ટતાઓના પ્રાચીનતમ પયાત્મક જૈનસિદ્ધાંતોમાં મઝી આવતા અરુપ યા અધિકાંશ સામ્યદ્વારા, આપણે જો આ વે સીમાઓ વચ્ચે આવેલા પ્રસ્તુત વિષાદાત્પદ સમયના કાલવિષયક અંતરનો વિચાર કરીએ છીએ તો જૈનમાહિત્યની શરૂઆતનો સમય ઉત્તરના વૌદ્ધસાહિત્યના સમય કરતાં પાલીસાહિત્યના સમયની અધિક સમીપ ઠરે છે.

ઘઝી આ પ્રકારના અતુમાનને શ્વેતામ્બરસંપ્રદાયની એક પરંપરાગત કથાદ્વારા સમર્થન પળ મળે છે. પરંપરા એવી છે કે જે વસંતે ભદ્રચાહુ યુગપ્રધાન હતા તે વસંતે ચાર વર્ષનો એક દીર્ઘ દુષ્કાલ પડ્યો હતો. તે દુષ્કાલના અન્તે પાટલીપુત્રમાં સંઘ મેળો થયો હતો. અને તેણે સઘઝાં અંગો એકત્ર કર્યાં હતાં.

આ ભદ્રચાહુના અવસાનની તારીખ શ્વેતામ્બરોના કથન પ્રમાણે વીર પઝી ૧૭૦ વર્ષે છે, અને દિગમ્બરોના કથન પ્રમાણે તે ૧૬૨ વર્ષે છે. આ ઉપરથી તંઓ ચંદ્રગુપ્ત, કે જે શ્વેતામ્બરોના રહેલાનુસાર વી. નિ. પઝી ૧૧૧ મા વર્ષે ગાદીએ આવ્યો હતો, તેના સમયમાં થયા હતા. પ્રો. મેક્સમૂલ્લરે ચંદ્રગુપ્તનો સમય ई. સ.

પૂર્વે ૩૧૬-૨૯૧ જળાવેલો છે, તથા વેસ્ટર્ગાર્ડ (Westergaard) અને કેર્ન (Kern) વંશોરે સંભવિત રીતે તે સમય ई. સ. પૂર્વે ૩૨૦ જળાવે છે. આ બંને વચ્ચે જે અલ્પ તફાવત છે તે મહત્વનો નથી. લગભગ આ હિસાબે જૈનસિદ્ધાન્તનો રચનાસમય ई. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીના અન્તમાં અગર તો ત્રીજી શત્રીની શરૂઆતમાં આવે છે. સાથે સાથે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કે ઉપરોક્ત સંપ્રદાય-પરંપરાનો ભાવાર્થ એ છે કે પાટલિપુત્રના સંઘે મદ્ર-વાહુની સાહાય્ય સિવાયજ અગિઆર અંગો એકઠાં કર્યા હતાં. મદ્રવાહુને દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરો બન્ને સરખી રીતે પોતાના આચાર્ય માને છે, તેમ છતાં શ્વેતામ્બરો પોતાના સ્વવિરોની યાદિને મદ્રવાહુના નામથી આગઢ નહીં ચલાવતાં, તેમના સમકાલીન સ્વવિર સંપૂર્તિવિજયના નામથી આગઢ લંબાવે છે. એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે પાટલિપુત્રના સંઘે એકત્ર કરેલાં અંગો માત્ર શ્વેતામ્બરોનાજ સિદ્ધાંતો મનાયા હશે. પણ આથી જૈનસમાજના નહીં. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી, આપણે સિદ્ધાંતરચનાના કાળને જો યુગપ્રધાન શ્રીસ્થૂળમદ્રના સમયમાં ઇસ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિના પ્રથમભાગમાં સ્થિર કરીએ તો તે યોગ્ય નહીં ગણાય.

આપણી ઉપરોક્ત તપાસતું પરિણામ જો પ્રમાણિકતાને પાત્ર
 બનતું હોય,—અને તે બનવું જ જોઈએ કારણ કે તેના બાધક પ્રમા-
 ણોનો અભાવ છે—તો વર્તમાન જૈનસાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય
 ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં અથવા એ ધર્મની ઉત્પત્તિ
 પછી લગભગ બે શતાબ્દી પહેલાં મૂકી શકાય નહીં પરંતુ આ
 અપરથી એમ તો સાસ કાંઈ માની લેવાની જરૂર નથી જ કે જૈનો પાસે
 પ્રોતાના અન્તિમતીર્થંકર અને સિદ્ધાંતરચનાના આ સમય વચ્ચેના
 અન્તરાલમાં, એક અનિશ્ચિત અને અસંકલિત ધાર્મિક તથા પૌરા-
 ણિક પરંપરા અપરાંત સાસ આધાર રાખવા યોગ્ય વધારે સુદૃઢ
 ધર્મસાહિત્ય હતું જ નહીં. કારણ કે એમ જો માનવામાં આવે તો
 પછી જૈનપરંપરાની વિશ્વસનીયતાના વિષયનાં જે વિરોધદર્શક
 પ્રમાણો મળે. વાથે રજૂ કરેલાં છે તે વાસ્તવિકમાં પાયાવિનાનાં
 છે એમ કહી શકાય નહીં.

તથાપિ એક બાબત અહીં ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે, અને તે
 એ છે કે શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો બન્નેનું એમ કહેવું છે કે અંગો
 સિવાય પહેલાંના કાલમાં તેનાથી પણ વધારે પ્રાચીન એવાં ચૌદ
 પૂર્વો હતાં અને તે પૂર્વોનું જ્ઞાન ક્રમથી નષ્ટ થતું થતું અંતે સર્વથા
 નષ્ટ થઈ ગયું હતું. ચૌદ પૂર્વોના વિષયમાં શ્વેતામ્બરોની માન્યતા આ

પ્રમાણે છે-- ચૌદ પૂર્વો એ દૃષ્ટિવાદનામના બારમા અંગમાં સમા-
 ણ્ણાં હતાં અને તે મહાવીરનિર્વાણ પછી ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત
 થયા પહેલાં નષ્ટ થયાં હતાં, જો કે આ કયન પ્રમાણે ચૌદ પૂર્વો તો
 સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયાં છે તોપણ દૃષ્ટિવાદ અને તેમાં અન્તર્ગત થણ્ણાં
 ચૌદ પૂર્વોના વિષયોની વિસ્તૃતસૂચિ અઘ્યાવધિ સમવાયાંગનામના
 ચોથા અંગમાં તથા નન્દીસૂત્રમાં આપેલી જોવામાં આવે છે.' આ
 દૃષ્ટિવાદમાં આવેલાં પૂર્વો તે ખાસ મલ પૂર્વો જ હતાં કે જેમ હું માનું
 હું તેના સારરૂપ હતાં. તેનો આપણે નિશ્ચય કરી શકતા નથી.
 ગમે તેમ હો પરન્તુ તેમાં સમાણ્ણા વિષયોના સંબંધમાં એક ઘણી
 વિસ્તૃતપરંપરા તો અવશ્ય જોવામાં આવે છે. સ્વેચ્છા આપણે કોઈ પણ
 નષ્ટ થઈ ગયેલા એવા અતિપ્રાચીન ગ્રન્થ યા ગ્રન્થસમૂહના વિષયમાં
 મઢી આવતી પરંપરાને સાચી માની લેવામાં ઘણીજ સાવધાની
 રાખવાની જરૂર છે. કારણકે આવા પ્રકારની પ્રાચીન પરંપરા,
 ઘણીક વખતે કેટલાક ગ્રન્થકારોદ્ધારા પોતાના સિદ્ધાંતોની પ્રમાણી-
 કતાના પૂરાવા રૂપે કલ્પી કાઢવામાં આવી હોય છે. પરન્તુ પ્રસ્તુત
 બાબતમાં, પૂર્વોના વિષયમાં મઢી આવતી આટલી વધી સામાન્ય
 અને પ્રાચીન પરંપરાની સત્યતાના વિષયમાં શંકા કરવાને આપ-

ળને કોઈ કારણ જગામું નથી. કારણ કે અંગોની પ્રમાણિકતા તે કોઈ પૂર્વોને લઈને માનસમાં આવતી નથી. અંગો તો જગતના નિર્માણના સમકાલીન (एटले अनाधीन) મનાય છે. તેથી જો પૂર્વો સંબંધી આ પરંપરાને માત્ર એક કૃત્યરૂપે માનીએ તો તેનો કોઈ પણ અર્થ ગઈ શકે નહીં પરંતુ તેને જો સત્યરૂપે માની લઈએ તો નૈનસાહિત્યના વિકાસવિષયક આપણા વિચારો સાથે તે અસંધ્ય સંધ્ય પેસતો આવી જાય છે. ' પૂર્વ ' એ નામનું એ વાતની પૂરપૂરી સાક્ષી આપે છે કે તેનું સ્થાન પાછળથી બીજા એક નવા સિદ્ધાંતે લીધું હતું. અર્થાત્ પૂર્વનો અર્થ પહેલાનું એવો થાય છે. ' અને આ દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે નિઃસંદેહરિતે પ્રતીત થાય છે કે જે સમયે પાટલીપુત્રના સંધે અંગમાહિત્ય એકલ કર્યું હતું, તેજ સમયથી પૂર્વોનું જ્ઞાન વ્યુત્ક્રિય થતું ચાલ્યું હતું, એવી જે હકીકત કહેવાય છે તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે મદ્રાસ પછી જોડમાંથી દશન પૂર્વોનું જ્ઞાન અવ-

---

૧ ' પૂર્વ ' શબ્દનો અર્થ જનાચાર્યોએ નીચે મુજબ સમજાવેલો છે—

તીર્થંકરે પોતેજ પ્રથમ પોતાના ગણધનામે પ્રસિદ્ધ શિષ્યોને પૂર્વોનું જ્ઞાન આપ્યું હતું, ત્યાર પછી ગણધરોએ અંગોની રચના કરી. આ કથન, પહેલાજ તીર્થંકરે અંગો પ્રરૂપેલાં છે એવા આમદ સાથે જોડેલાં અંશે એકલ ધરાવતું નથી— તેટલાં અંશે તે સંસ્કાર સત્યગર્ભિત સ્વેચ્છા યોગ્ય છે.

શિષ્ટ રહ્યું હતું એવું જે કયન છે તે આવી શકાય છે આ ઉપરથી
 સ્વાત્ત્રી થશે કે ચૌદપૂર્વનિપયક પ્રચલિતપરંપરાનો અમે જે
 એવો ખુલાસો કરેલો છે કે પૂર્વો તે સૌથી પ્રાચીન સિદ્ધાન્તગ્રન્થો
 હતા, અને તેના પછી તેનું સ્થાન એક નવા સિદ્ધાન્તે લીધું હતું, તે
 સુત્તિસંગત છે. પરન્તુ આટલો ખુલાસો આપ્યા બાદ આ પ્રશ્ન
 ઊભો થાય છે કે—આવી રીતે પ્રાચીનસિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરવામાં
 તથા નવા સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરવામાં શું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું
 હશે ? આ વિષયમાં માત્ર કલ્પના શિવાય અન્ય કોઈ ગતિ નથી.
 અને તદનુસાર મારો સ્વત્ર અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે— આપણે
 જાણીએ છીએ કે દૃષ્ટિવાદ નામના ચારમા અગમા ચૌદ પૂર્વો આ-
 ચેલા હતા તથા તે પૂર્વોમાં મુખ્યત્વે કરીને દૃષ્ટિઓનું એટલે જૈન
 અને જૈનેતર દર્શનોના તાત્ત્વિકવિચારો—અભિપ્રાયોનું વર્ણન કરેલું
 હતું. આ ઉપરથી આપણે એમ કલ્પી શકીએ છીએ કે તેમાં મહા-
 વીર અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધિધર્મસંસ્થાપકોની વચ્ચે થયેલા વાદોનું
 વર્ણન આવેલું હશે મારા આ અનુમાનના સમર્થનમાં પ્રત્યેક પૂર્વના
 નામના અન્તે જે ‘પ્રવાદ’ એ શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે તે આપણી
 શકાય છે. આ ઉપરાંત એ પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે,
 કે મહાવીર કોઈ એક નવા ધર્મના સંસ્થાપક ન હતા, પરન્તુ જેમ
 મેં સિદ્ધ કરેલું છે, તેઓ એક પ્રાચીનધર્મના સુધારક માત્ર જ

હતા. તેથી પણ એ ઘણુંજ સંભવિત છે કે મહાવીરને પોતાના પ્રતિ-
 પક્ષિઓના અભિપ્રાયોનું મનજુત રીતે સંકલન કરવું પડ્યું હશે; અને
 જાતે સ્વીકારેલા અગર સુધારેલા એવા પોતાના સિદ્ધાંતોનું ઘણુંજ સમર્થન
 કરવું પડ્યું હશે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકને
 ચચાર્થમાં પોતાના નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવા પૂરતો જ પ્રયત્ન
 કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તેને એક સુધારકના જેટલો પ્રવાદી
 બની જવાના જોશમને ઉપાડવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. હવે
 કલ્પત જતાં જ્યારે મહાવીરના તે પ્રતિસ્પર્ધિઓ આ જગતમાંથી
 અદ્વદ્ય થઈ ગયા હતા, તથા તેઓદ્વારા સ્થાપિત થયેલા સંપ્રદાયો
 પણ નામશેષ થઈ ગયા હતા ત્યારે મહાવીરના એ પ્રવાદો, કે જે તેમના
 ગણધરોએ સ્મરણમાં રાખ્યા હતા તથા તેઓદ્વારા પાછલની શિષ્ય-
 પરંપરાને પણ જે સોંપવામાં આવ્યા હતા, તે પાછલના લોકોમાં
 મહત્વવાળા ન મનાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ કોણ કહી શકે
 એમ છે કે જે એક જમાનામાં આ પ્રકારના દાર્શનિકોના તત્ત્વજ્ઞાન-
 વિષયક વિવિધ પ્રવાદો અને કલ્પો વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાવાળા
 જણાયા હોય તેજ પ્રવાદો અને કલ્પો, સર્વથા પરિવર્તિત થયેલા
 એવા અન્યજમાનામાં પણ તેવા જ ઉપયોગી સિદ્ધાંતો તરીકે
 મનાઈ શકે ? આજ વિચારાનુસાર નવા જમાનાના જૈનસમાજને
 પોતાની સામયિકપરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવે તેવા એક નવા

સિદ્ધાંતની જરૂર જણાઈ હશે અને તેને પરિણામે, માહં માનવું છે કે, નવા સિદ્ધાંતની રચના અને જૂના સિદ્ધાંતની (પૂર્વોના જ્ઞાનની) ઉપેક્ષા થવા પામી હશે.

પ્રો. બેચરૅ દૃષ્ટિવાદ અંગને નષ્ટ થવામાં એવું કારણ જણાવે છે કે શ્વેતામ્બરસમાજ જ્યારે એક સમયે એવી અવસ્થાએ આવી પહોંચ્યો હતો કે જે વલતે તેને પોતાના (પ્રચલિત) વિચારો અને તે ગ્રન્થમાં (દૃષ્ટિવાદમાં) આલેખિત વિચારોની વચ્ચે અત્યંત અનુપેક્ષણીય અંતર સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે એ ચૌદ પૂર્વોવાળું દૃષ્ટિવાદ અંગ ઉપેક્ષાને પાત્ર થયું હતું. પરન્તુ પ્રો. બેચરૅની આ કલ્પનાની વિરુદ્ધ શ્વેતામ્બરોની માફક દિગમ્બરો પણ પોતાના પૂર્વો અને તે ઉપરાંત અંગો સુદ્ધાંને વ્યુચ્છિન્ન થઈ જણાવતા હોવાથી, હું તેમના મતને મલતો થઈ શકતો નથી. તેમજ નિર્વાણની તુરતજ પછીની બે શતાબ્દીમાં જૈનસમાજે એટલી બધી ઘટપટ્ટી પ્રગટ કરી લીધી હોય કે જેથી તે સમાજના ઘણા મુખ્ય સંપ્રદાયોને પોતાના પૂર્વસિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવા જેટલી આવશ્યકતા જણાઈ હોય, એમ પણ માની લેવાનું તદ્દન અસંભવિત લાગે છે, બીજી એ પણ વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે, કે જૈનવર્મમાં

वे संप्रदायो थया पछी तेना तत्त्वज्ञानमां विलकुल फेरफार थयो नहोतो—अर्थात् ते तद्न स्थिरज रह्युं हतुं. आनुं प्रमाण मात्र एज छे के आ बने संप्रदायोना तत्त्वज्ञानमां कोई विशेष उद्देश्य-योग्य भेद नजरे पडतो नथी. आचारशास्त्रना विषयमां अलवत आ बने संप्रदायोमां केटलाक भिन्न भिन्न विचारो जोवामां आवे छे, परंतु अत्यारे पण ज्यारे श्वेताम्बरोमां लांबा समयथी, तेमना वर्तमानसिद्धांतसमूहमां विहित थएला घणाक आचारोनुं पालन बंध थएलुं होवा छतां पण तेओ तेना तरफ उपेक्षा धरावता नथी त्यारे तेवाज कारणने लईने ते बखते अस्तित्व भोगवता एवा तेमना पूर्वात्मकसिद्धांतसमूहना विषयमां श्वेताम्बरोए तेटला वधा आवेशमां आवी जई पोताना पूर्वसाहित्यनो सर्वथा त्याग सुधां करी नांख्यो हतो एम माननुं युक्तिसंगत जणानुं नथी. आ उपरांत नवासिद्धांतनो जे समय आपणे उपर निर्णीत कर्यो छे, ते समय पछी पण लांबा बखत सुधी पूर्वो विद्यमान हतां एम मानवामां आवे छे. परंतु आखरे ज्यारे पूर्वोना प्रवादमय साहित्य करतां नवा सिद्धान्तद्वारा जैनतत्त्वो वधारे स्पष्टरीते प्रकाशित थता देखावा लाग्यां अने वधारे व्यवस्थासर लोको समक्ष मूकावा लाग्यां त्यारे पूर्वो स्वाभाविक रीतेज, नहीं के तेमनी बुद्धिपूर्वक कराएली उपेक्षाने लीधे अदृष्ट थयां हतां.

આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચા જે આ સ્થળે સમાપ્ત થાય છે તે ઉપ-
 રથી હું ધારું છું કે આટલી બાકતો પ્રકટ રીતે સિદ્ધ થયેલી છે—
 જૈનધર્મની ઉત્ક્રાંતિ (પ્રગતિ કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ) અત્યંત અ-
 સાધારણ એવા બનાવોથી જગદસ્ત અટકાવ પામેલી નથી. વીજું એ
 કે આપણે આ ઉત્ક્રાંતિની શરૂઆતની અવધ્યા ઉપરાંત તેની
 સચલી વિવિધ અવસ્થાઓનો પત્તો મેલવી શકીએ છીએ, અને
 વીજું એ કે જૈનધર્મ એ નિર્વિવાદરીતે સ્વતંત્ર મનાતા એવા કોઈ
 પણ ધર્મની માફક સ્વતંત્રરીતે ઉત્પન્ન થયેલો છે—પરંતુ કોઈ
 અન્યધર્મ અને હાસ કરીને બૌદ્ધધર્મની શાસ્ત્રારૂપે ચિલકુલ
 પ્રવર્તેલો નથી. આ વિષયની વિશેષ વિગતોના સંશોધનનું કાર્ય
 માત્ર શોધલોઢ ઉપર નિર્ભર છે તેમ છતાં મને આશા છે, કે
 હું જૈનધર્મની સ્વતંત્રતાના સંબંધમાં તથા તેના પવિત્રગ્રન્થો
 (આગમો) ને, તે ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસને પ્રકટ કરવામાં કેટ-
 લાક લેખી સાધનોરૂપે સ્વીકારવાના વિષયમાં, અત્યાર સુધી જે
 કેટલાક વિદ્વાનોના મનમાં અમુક સંદેહો સ્થાન પામી રહ્યા છે,
 તેને દૂર કરવા સફલ થયો છું.

(દ્વિતીય ભાગ.)

જૈનસૂત્રોના મારા ભાષાંતરના પ્રથમ ભાગને પ્રકટ થયે દશ વર્ષ થયાં. તે દરમ્યાન કેટલાક ઉત્તમવિદ્વાનોદ્વારા જૈનધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષયક આપણા જ્ઞાનમાં ઘણો અને મહત્વનો વધારો થયો છે. હિંદુસ્થાનના વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં લખેલી સારી ટીકાઓ સાથે સૂત્રગ્રંથોની સાધારણ આવૃત્તિઓ તૈયાર પાડી છે. પ્રો. લ્યૂમન^૧ અને પ્રો. હોર્નેલે^૨ આ સૂત્રગ્રંથોમાંના જે સૂત્રોની ગુણ-દોષના વિવેચનવાલી આવૃત્તિઓ પણ પ્રકટ કરી છે; અને તેમાં પ્રો. હોર્નેલે તો પોતાની આવૃત્તિ સાથે મૂળનું ક્લાઝમીપૂર્વક કરેલું ભાષાંતર અને પુરાતાં ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે. પ્રો. વેન્નરે પોતે તૈયાર કરેલા વર્ટિનના હસ્તલેખોના વિસ્તૃત

---

૧ દમ્, ઔપચારિક સૂત્ર, - *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* નામની મન્યમાલ, પુસ્તક ૮; દશવૈકલિક સૂત્ર અને નિર્યુક્તિ, જર્નલ ઓફ ધી ઓરિએન્ટલ મોનાયટી, પૃ. ૪૫.

૨ ઉવાસગદસાઓ (વિશ્લિષ્ટોધિકા ઇન્ડિકા) ભાગ ૧ મૂઢ અને ટીકા, કરુક્તા ૧૮૧૦, ભાગ ૨, રૂમ્બેલી ભાષાન્તર, ૧૮૮૮.

સૂચિપત્રમાં સંપૂર્ણ જૈનસાહિત્યનું સાધારણ અવલોકન કર્યું છે. તેમજ તેમણે જૈનસૂત્રો ઉપર એક અતિવિદ્વત્તાપૂર્ણ મોટો નિબંધ પણ પ્રકટ કર્યો છે^૩. પ્રો. લ્યુમને વઢી જૈનવાદ્ય અને શાસ્ત્રના વિકાશનું સારુ અધ્યયન કર્યું છે, તથા કેટલીક જૈનકથાઓ અને તેના વ્રાહ્મણ અને ધૌદ્ધકથાઓ સાથેના સંબન્ધનાં તપાસણી પણ કરી છે^૪. શ્વેતામ્બરસંપ્રદાયના જુના ઇતિહાસની માહિતી આપનારો એક મહત્વનો ગ્રન્થ મેં પણ સંપાદિત કર્યો છે^૫, તથા તેમના કેટલાક ગ્રંથોનો ઇતિહાસ હોર્નેલ અને ક્લાટ્ઢ્વારા જાહિરમાં આવ્યો છે. આમાંનો છેલ્લો વિદ્વાન (ક્લાટ) જે અત્યારે આપણી વચ્ચે મૌજુદ નથી, તેણે સવઢા જૈનલેખનો અને ઐતિહાસિક

૩ વર્લિન ૧૮૮૮ અને ૧૮૯૨.

૪ Indische Studien પુ. ૧૬, પૃ. ૨૧૧ આદિ. ઇ. એ. માં અનુવાદ તથા જુદા પુસ્તકરૂપે, મુબઈ ૧૮૯૩.

૫ Actes du VI Congres International des Orientalistes, section Arienne પુ. ૪૫૯ તથા Wiener-zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes પુ. ૫ અને-૬, વઢી જર્નેલ આફ ધી જર્મેન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી પુ. ૪૮.

૬ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત પરિશિષ્ટપર્વ, કલકત્તા.

પુરુષોનો એક જીવનચરિત્રાત્મક મહાન્ નામકોષ (Onomosticon) તૈયાર કર્યો છે અને જેના કેટલાક નમુના પ્રકટ પણ થયા છે. હોફમેટ બુલ્હેરે સર્વવિદ્યાવિશારદ એવા પ્રસિદ્ધવિદ્વાન્ હેમચંદ્રનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે^૧. વઝી તેમણે ઘણાક જુના શિલાલેખોના અર્થો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ડૉ. ફુહરે મથુરામાંથી સોદી કાઢેલા કોતરકામોનું વિવેચન કર્યું છે^૨. અને મિ. લેનીસ રાઈસે શ્રવણ વેલ્ગોલમાંના ઘણાક મહત્વના શિલાલેખો બહાર પાડ્યા છે.^૩ એમ. એ. વાયે જૈનધર્મવિષયક આપણા જ્ઞાનની સમાલોચના કરી છે.^૪ બુલ્હેરે પણ એક નાનો નિવન્ધ લખી તેવી

૭ Denkschriften der philos-histor. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Vol. XXXVII, p. 171 ff.

૮ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vols. II. and III. Epigraphia Indica, Vols. I and II.

૧ બેંગલોર ૧૮૮૧.

૧૦ The Religions of India. Bulletin des Religions de l'Inde, 1889-94.

આલોચના પ્રકટ કરી છે.^{૧૧} અને છેવટે માંડારકરે સંપૂર્ણ જૈન-વર્મની એક મહત્વની અને ઘણી ઉપયોગી રૂપરેખા આલેખી પ્રસિદ્ધિમાં મુકી છે.^{૧૨} આ રીતે, આપણા જૈનવર્મવિષયક જ્ઞાનમાં થયેલા વધારાઓ (જેમાંના માત્ર ત્રાસ નાંધવા લાયક ગ્રન્થોનો જ મેં અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે) આ ત્રાસ વિષય ઉપર એટલું વધું અજવાળું પાડ્યું છે કે જેથી હવે માત્ર કલ્પનાને આ વિષયમાં ઘગોજ થોડો અવકાશ રહેશે. અને ઐતિહાસિક તેમજ ભાષા-વિજ્ઞાનાન્મક સાચી પદ્ધતિ, તેં સાહિત્યના સવચ્છા ભાગોને લાગુ પાડો શકાશે, તેમ છતાં હજી કેટલાક મુખ્ય પ્રશ્નોના સુલાસા કરવા વાકી રહ્યા છે, તથા જે નિરાકરણો આ અગાઉ થઈ ગયાં છે તે હજી વધા વિદ્વાનોને માન્ય થયાં નથી, તેથી આ સુઅવસરનો લાભ લઈ આનંદપૂર્વક હું અહીં કેટલાક વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ઇચ્છું છું. આ મુદ્દાઓના સુલાસાઓ માટે આજ પુસ્તકમાં ભાષાંતરિત થયેલા સૂત્રોમાંથી ઘણી કિંમતી સહાયતા મળી શકે તેમ છે.

---

૧૧ Über die Indische Secte der Jaina,
Wien 1881.

૧૨ રીપોર્ટ સન ૧૮૮૩-૮૪.

એ વાચત તો હવે સર્વસન્મત થઈ ચુકી છે કે નાતપુત્ર (જ્ઞાત-પુત્ર) જે સાધારણ રીતે મહાવીર અથવા વર્ધમાનના નામે ઓલ્લસાય છે તે બુદ્ધના સમકાલીન હતા. નિગંઠો (નિગ્રંથો)^{૧૩} જે હાલમાં જૈન અથવા આર્યના નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મ સ્પર્ષાઈ રહ્યો હતો ત્યારે એક મહત્વશાલી સંપ્રદાયપતરીકે ક્યારનાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. પરંતુ હજી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થવું વાકી રહ્યું છે કે— એ પ્રાચીનનિગ્રંથોનો ધર્મ, તે સ્વાસ વરીને વર્તમાન જૈનોના આગમો અને બીજા ગ્રંથોમાં જે વર્ણવેલો છે તેજ હતો, કે સિદ્ધાંતો પુસ્તકારૂઢ થયા ત્યાં સુધીના સમયમાં ઘણો રૂપાંતરિત થઈ ગયો હતો !

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે, અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલા વધા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં, જેમને આપણે સૌથી જુના સમજીએ છીએ તેમાંથી જૈન નિગ્ગન્થો, તેમના સિદ્ધાન્તો અને તેમના ધાર્મિક

૧૩ નિગંઠ એ સ્પષ્ટરૂપે મૂઢ્ઠરૂપજ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે અશોકના શિલાલેખોમાં, પાલીમાં અને કેટલીક વચ્ચે દૈનગ્રંથોમાં પણ એજ રૂપે મઢી આવે છે, પણ આ વ્રણે ઘોલીઓના સ્વરશાસના નિયમો પ્રમાણે તો તેનું વધારે વાસ્તવિકરૂપ ‘ નિગ્ગન્થ ’ એવું થવું જોઈએ અને શાવું રૂપ જૈનગ્રંથોમાં સ્વીકારેલું પણ મઢી આવે છે.

આચારોના વિષયમાં જેટલાં પ્રમાણો જડી આવે તે વર્ણનો ઉઠાપોહ કરવો જોઈએ.

અંગુત્તરનિકાય ૩, ૭૪ માં વૈશાલીના લિચ્છવિઓમાંનો અર્મયે નામે વિદ્વાન્ રાજકુમાર નિગ્ગન્થોના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—“ ભદ્રન્ત ! નિગ્ગન્થ નાતપુત્ત જે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, જે સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને દર્શનથી સંપન્ન હોવાનો (આ આગલ જણાવેલા શબ્દોમાં) દાવો કરે છે કે “ ચાલતાં, ઉઠતાં, ઝંબતાં અને જાગતાં હું સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છું. ” તે જુના કર્મોનો તપસ્યાવદે નાશ થવાનું પ્રણે છે અને સંવરદ્વારા નવાં કર્મોને રોકવાનો ઉપદેશ આપે છે. જ્યારે કર્મનો ક્ષય થાય

૧૪ આ નામના, સ્પષ્ટીતે વે પુરુષો મઝી આવે છે. વીજો અમય પ્રેણિકનો પુત્ર હતો અને જૈનોનો સહાયક હતો. તેનો જૈનોના સૂત્રો તેમજ કથાઓમાં ઝોલેલ થયેલો છે. મઝ્ઝિમનિકાયના ૫ મા (અમયકુમાર) મુત્તમાં એવું વર્ણન છે કે નિગ્ગન્થ નાતપુત્તે તેને બુદ્ધની સાથે વાદ કરવા મોકલ્યો હતો. પ્રથમ એવો ચાલકી ભરેલો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો કે બુદ્ધ તેનો ગમે તેવા દરનાર અગર નક્કરમાં જવાદ આપે પણ તે સ્વાકરોચ-વાચ્ય ન્યાયશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દોષમાં સપડાયા વિના રહેજ નહીં. પરંતુ આ યુક્તિ સફળ થઈ નહીં અને પરિણામ તેથી દલદુંદું એ આવ્યું કે અમય મુક્તા-નુયાયી થઈ ગયો. આ વર્ણનમાં નાતપુત્તના સિદ્ધાંત ઉપર પ્રકાશ પાડે એવું કાંઈ તત્ત્વ નથી. :

છે ત્યારે દુઃખનો ક્ષય થાય છે. જ્યારે દુઃખનો ક્ષય થાય છે ત્યારે વેદનાનો અંત આવે છે. જ્યારે વેદના મટશે ત્યારે સર્વ દુઃખનો ક્ષય થશે. આ રીતે જ્યારે પાપનો પૂરો ધ્વંસ થશે ત્યારે મનુષ્ય વાસ્તવિક મુક્તિ મેળવશે. ”

આ વિચારોનું જૈનપ્રતિનિધિવ્વ ઉત્તરાધ્યયનનાં ૨૯ મા અધ્યયનમાં મળી શકે છે:—“ તપયી મનુષ્ય કર્મને છેદી શકે છે ૨૭. ’ યોગના ત્યાગથી અયોગપણું પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મ રોકવાથી તે નવીન કર્મને ગ્રહણ કરી શક્તો નથી અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલાં કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ૩૭. ”

આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિની બે અન્તિમ દશાઓ (સૂત્ર ૭૧ અને ૭૨ માં) વર્ણવામાં આવેલી છે. અને વઢી અધ્યયન ૩૨, ગાયા ૬, ૭ માં આવતી નીચેની હકીકત વાંચીએ છીએ:—
‘ જન્મ અને મરણનું કારણ કર્મ છે અને જન્મ અને મરણ એજ દુઃખ કહેવાય છે. ’ આ ઉપરાંત વીઝી પણ ઉપરના અર્થને મળતી ૩૪, ૪૭, ૬૦, ૭૩, ૮૬, અને ૯૯ મી ગાયાઓનો સંક્ષિપ્ત અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—‘ પરન્તુ જે મનુષ્ય, ઇન્દ્રિયોના વિપયોથી અને માનસિક લાગણીઓથી [ધાનો અર્થ બૌદ્ધતત્વજ્ઞાનની વેદનાના અર્થ સાથે ઘણોજ મળતો આવે છે] ઉદાસીન રહે છે

તેને શોક સ્પર્શ કરી શકતો નથી. જો કે તે સંસારમાં મૌજુદ છે તોપણ તે દુઃખપરંપરાથી, જેમ કમલનું પાન પાણીથી અલિપ્ત રહે છે, તેમ તે મનુષ્ય પણ અલિપ્ત રહે છે. ’

આ સિવાય બૌદ્ધગ્રંથમાં, નાતપુત્ત સર્વજ્ઞાન અને સર્વદર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરે છે, એ પ્રકારનું જે કથન છે તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ તો જૈન-ધર્મનું સાત એક મૌલિક મન્તવ્યજ છે.

નિગન્થોના સિદ્ધાંતવિષયક બીજી વધોરે માહિતી મહાવગ્ગ ૬, ૩૧, (S. B. E. પુ. ૧૭, પૃ. ૧૦૮) આદિમાંથી મળી આવે છે. ’એ સ્યલે સીહનું’^{૧૫} એક વૃત્તાન્ત આપેલું છે. તે સીહ લિચ્છવિઓનો સેનાપતિ હતો અને નાતપુત્તનો ઉપાસક હતો. તે બુદ્ધને મળવા ઇચ્છતો હતો પરન્તુ નાતપુત્ત ક્રિયાવાદી હોઈ બુદ્ધ અક્રિયાવાદી હતો તેથી તેની પાસે જવાની તેને ના કહેવામાં આવતી હતી. પરન્તુ તે તેની આજ્ઞાને ઝહંધી પોતાની મેલે બુદ્ધ

---

૧૫ ‘સીહ’ નું નામ ભગવતી [કલકત્તા આશ્રિતિ, પૃ. ૧૨૬૭] હુઓ હોર્નલની ઉવાસમદસાઓ, પરિક્ષિટ પૃ. ૧૦] માં મહાવીરના એક શિષ્ય તરીકે પણ આવેલું છે, પરન્તુ તે સાધુ હોવાથી મહાવગ્ગમાં આવતા આ નામ સાથે તેની એકતા બતાવી શકાય તેમ નથી.

પાસે ગયો અને બુદ્ધની મુલાકાતના પરિણામે તે તેનો અનુયાયી બન્યો.

આ વૃત્તાંતમાં નિગંઠોને જે ક્રિયાવાદી જણાવવામાં આવ્યા છે, તે વાત આ પુસ્તકમાં અનુવાદિત સૂત્રોના ઉલ્લેખથી સુસિદ્ધ થાય છે:—સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧૨, ૨૧, (પૃ. ૩૧૯) માં જણાવે છે કે ‘ તીર્થંકર-અર્હન્તે ક્રિયાવાદ પ્રરૂપવાનો-ઉપદેશવાનો અધિકાર છે ’ આચારાંગસૂત્ર ૧, ૧, ૧, ૪ (ભાગ ૧, પૃ. ૨) માં પણ આ વિચાર, આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે:—‘ તે આત્માને માને છે, જગત્ને માને છે, પદ્મને માને છે, કર્મને માને છે, (એટલે કે- તે આપણાંજ કરેલાં છે અને જે આ પ્રમાણેના વિચારોથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) તે કર્મ મેં કર્યું છે; તે બીજા પાસે કરાવીશ; તે હું બીજાને કરવા દર્શાવું. ’ इत्यादि.

મહાવીરના જે બીજા શિષ્યને બુદ્ધે પોતાનો અનુયાયી બનાવી લીધો હતો તેનું નામ ઉપાલી હતું, મઝિમનિકાયના ૧૬ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે બુદ્ધની સાથે, એ વાતનો વાદ કર્યો હતો કે— ‘ નિગંઠ નાતપ્પત્ત કહે છે તેમ કાચિક પાપ મોટું છે, કે બુદ્ધ માને છે તેમ માનસિક પાપ મોટું છે ? એ સંવાદના પ્રારંભમાં ઉપાલિ કહે છે કે, મારા ગુરુ સાધારણરીતે કર્મ અથવા કૃત્ય

માટે દण્ડ (શિક્ષા) શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. ' જો કે આ ઉલ્લેખ સાચો છે પરંતુ સંપૂર્ણરૂપે નહીં. કારણ કે જૈનસૂત્રોમાં કર્મ અર્થમાં પણ ' કર્મ ' શબ્દનો તેટલોજ ઉપયોગ થયેલો છે. અને દણ્ડ શબ્દનો પણ તેટલોજ થયેલો છે સૂત્રકૃતાંગ ૨,૨ (પૃ. ૩૧૭) માં ૧૩ પ્રકારના પાપ કર્મનું વર્ણન કરેલું છે જેમાં પાંચ સ્થલમાં 'દણ્ડસમાદાન' શબ્દ આવેલો છે અને બાકીનાં સ્થલમાં 'કિરિયા-યાન' શબ્દ આવેલો છે.

નિગંઠ ઉપાલી વિશેષમાં જણાવે છે કે કાર્યિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારનો દંડ છે. ઉપાલીનું આ કથન, સ્યાનાંગસૂત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં (જુઓ ઇન્ડિ. એન્ટિ. પૃ. ૯, પૃ. ૧૫૯) જણાવેલા જૈનસિદ્ધાંતની સાથે પૂર્ણ મળતું આવે છે.

ઉપાલીનું થીજું કથન કે, જેમાં તે નિગંઠોને માનસિક પાપો કરતાં કાર્યિક પાપોને વધારે મહત્ત્વ આપનારા જણાવે છે, તે કથન જૈનસિદ્ધાંત સાથે ઘરાબર મળતું આવે છે. સૂત્રકૃતાંગ ૨,૪ (પૃ. ૩૧૮) માં એવા એક પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે અજ્ઞાનપણે કરાણા કૃત્યનું પાપ લાગે છે કે નહીં, ત્યાં આગળ સ્પષ્ટરીતે જણાવેલું છે કે નિશ્ચિતરીતે તેનું પાપ લાગે છે. (સરસ્વાતો પૃ. ૩૯૯ ટિપ્પણ ૬) વઢી તેજ સૂત્રના ૬ ઠા

અધ્યયનમાં (૧૦ ૪૧૪) બૌદ્ધોના ૯ મન્તવ્યનું કે ‘ અમુક કર્મ પાપયુક્ત છે કે પાપરહિત છે તેનો નિર્ણય તે કર્મ આચરનાર મનુષ્યના આશય ઉપર આધાર રાખે છે, સૂચ સંકટન અને ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અંગુત્તરનિકાય ૩, ૭૦, ૩ માં નિગંઠ શ્રાવકોના આચારોનું વર્ણન આપેલું છે. તે ભાગનું નીચે પ્રમાણે ભાષાન્તર આપું છું.

‘ હે વિશાસા, નિગંઠ નામે ઓઝ્ઝસાતો શ્રમણોનો એક સંપ્રદાય છે. તેઓ શ્રાવકોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે. “ હે મદ્ર ! અહિંચી પૂર્વદિશા તરફ એક યોજનપ્રમાણભૂમિથી બહાર રહેતા જીવતાં પ્રાણિઓની હિંસાથી તમારે વિરમવું, તેવીજ રીતે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશા તરફની યોજનપ્રમાણભૂમિથી બહાર રહેતા પ્રાણિઓની હિંસાથી વિરમવું” આ રીતે તેઓ કેટલાંક જીવતાં પ્રાણિઓને બચાવવાનો ઉપદેશ આપી દયાનો ઉપદેશ કરે છે; અને એજ રીતે વઢી તેઓ કેટલાંક જીવતાં પ્રાણિઓને ન બચાવવાનો બોધ કરી ક્રૂરતા શિખવાડે છે. ’ ૯ સમજાવવું કઠિન નથી, કે આ શબ્દો જૈનોના ટિગિરતિન્નતને ઉદ્દેશીને કહેલા છે કે, જે વ્રતમાં શ્રાવકને અમુક હૃદયબહાર ગુનાફરી કે વ્યાપાર કિર્મોરે નહિં કરવા સંબંધિનો નિયમ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. આ

વ્રતનું પાલન કરનાર મનુષ્ય, અલગત, પોતે છૂટી રાखेलી ભૂમી
 વહારના પ્રાણિની હિંસા તો નજ કરી શકે એતો સ્પષ્ટજ છે. પરન્તુ
 આવા એક નિર્દોષ નિયમને વિરોધીસંપ્રદાયે કેવા વિકૃતરૂપમાં
 આલેખ્યું છે ? પળ એમાં એ આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. કારણ કે
 કોઈ પળ ધાર્મિક સંપ્રદાય પાસેથી, તેના વિરોધીમતના સિદ્ધાંતોનું
 ચર્ચાર્થ અને પ્રમાણિક આલેખન મેલ્લવાની આપણે આશા નજ
 રાખવી જોઈએ. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે, તે સિદ્ધાંતોનું આલેખન
 એવાજ રૂપમાં કરશે કે જેથી તેમાં દેખાઈ આવતા દોષો વધારે
 મોટા પ્રમાણમાં વતાવી શકાય. જૈનો પળ આ વાતમાં બૌદ્ધો
 કરતાં લેશમાત્ર ઉતરે તેમ નથી. તેમણે પળ બૌદ્ધોના સિદ્ધાંતોને
 આજપ્રમાણે વિકૃતરૂપમાં આલેખ્યા છે. બૌદ્ધોના એ મન્તવ્યનું
 કે— પાપ એ તેના આચરનારને આશય ઉપર આધાર રાખે છે,
 તેનું જૈનોએ, આ પુસ્તકના પૃ. ૪૧૪ ઉપર, કેવું અસત્ય નિરૂ-
 પણ કર્યું છે તે જોવા જેવું છે. એ ઠેકાણે જૈનોએ બૌદ્ધોના એક

---

૧ પાપ એ આશય ઉપર આધાર રાખે છે, તે માત્ર મનવાળા પંચે-
 ન્દ્રિયજીવોને આધ્રિત કહી શકાય પળ નિગોદાદિકથી લઈને અસંખ્યપંચેન્દ્રિય
 સુધીના જીવોને મન હોતું નથી અને તે કાયિક પાપથીજ ડંચા આવી શકતા
 નથી, તેથી કાયિકપાપનો પળ દરજો ઓછો ન ગણી શકાય નાટે જૈનોનું
 કહેલું તે એકાંતપક્ષનું સંડન અયુક્ત નથી.

સંગ્રાહક.

મહાન્ સિદ્ધાંતને મિથ્યાકલ્પિત અને મૂર્ખતાપૂર્ણ ઉદાહરણ સાથે મેઢવી ઉપહાસપાત્ર બનાવી દીધો છે.

અગુંતરનિકાયનો એક ઉલ્લેખ જેની થોડીક ચર્ચા આ ઉપર કરવામાં આવી છે તેમાં વઢી આગઢ ચલાવતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—‘ ઉપોસયના દિવસોમાં તેઓ (નિગંઢો) શ્રાવ-કોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે કે—“ભદ્ર, તમારે સઘઢ્યાં વઢો કાઢી નાંખવાં ઝોઈએ અને કહેતું ઝોઈએ કે—હું કોઈનો નથી અને મારું કોઈ નથી. ” અહિં વિચારવાતું છે કે—તેના માતા પિતાતેને પોતાનો પુત્ર તરીકે માને છે અને તે પણ તેમને પોતાના માતા પિતા માને છે. તેનો પુત્ર અગર તેની પત્ની, તેને પિતા અગર પતિરૂપે માને છે. અને તે પણ તેમને પોતાના પુત્ર અગર પત્ની તરીકે માને છે. તેના ગુલામો અને નોકરો તેને પોતાનો માલિક યા શેઠ માને છે અને તે પણ તેમને તેઓ પોતાના ગુલામો અગર નોકરો છે, તેમ માને છે. આ કારણથી (નિગંઢો) તેમને (શ્રાવકોને) ઉક્ત રીતે બોલવાતું કહી તેમની પાસેથી અસત્ય ખાપણ કરાવે છે. વઢી એ રાત્રી વ્યતીત થયા બાદ તેઓ તે તે વસ્તુઓનો ઉપ-ભોગ કરે છે જે સર્વ (તેમના માટે) અદત્તાદાન રૂપ છે આથી હું તેમને અદત્તાદાન લેવાના પણ દોષી તરીકે માતું છું. ’

આ વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે નિર્ગ્રંથ--ઉપાસકના ઉપો-
સયના દિવસોવાળા નિયમો સાધુજીવનના નિયમો જેવાજ હોવા.
જોઈએ.

ગૃહસ્થ અને સાધુજીવનના નિયમોનું ભિન્નત્વ વીજા દિવસોમાં
રહેતું હતું. પરંતુ આ વર્ણન જૈનોના પોસહવ્રતના નિયમો સાથે
પૂરેપૂરું મળતું આવતું નથી. પ્રો. માંડારકર, તત્ત્વાર્થસારદીપિકાના
આધારે પોસહવ્રતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે; અને આ વર્ણન
વીજા તેવા વર્ણનો સાથે બરાબર સંગત થાય છે. માંડારકર લખે છે કે—
' પોસહ એટલે દરેક પક્ષની અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના પવિત્ર દિવસો
ઉપવાસ કરવો અથવા એકાશન કરવું, અથવા એકજ ગ્રાસ खावों.
તે દિવસોમાં યતિની માફક વૈરાગ્ય ધારણ કરી સ્નાન, લેપન,
આભરણ, સ્ત્રીસંગમન, સુંગધી ઘૂષ-દીપ ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો'.
જો કે વર્તમાનજૈનોનું એ પોસહવ્રત-પાલન બૌદ્ધો કરતાં ઘણું
સરળ છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે; તો પણ તે નિગન્ટ-નિયમો કે જેમનું
વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે, તેના કરતાં ઘણું શિથિલ હોય
તેમ જણાય છે. મારા જાણવા પ્રમાણે જૈનગૃહસ્થ, પોસહમાં
કપડાનો ત્યાગ કરતો નથી, પણ બાકીના આભૂષણો અને વીજા
વિલાસોનો ત્યાગ કરે છે. તેમજ વીક્ષા ગ્રહણ કરતી 'વ્રતે જેમ

સાધુને ત્યાગના સૂત્રો બોલ્યાં પડે છે તેમ તેને બોલ્યાં પડતાં નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કાં તો 'બૌદ્ધોનું' આ વર્ણન મૂલભરેલું અગર અસત્યમૂલક હોય અને કાં તો જૈનોએ પોતાના નિયમોમાં કાંઈક શિથિલતા દાખલ કરી હોય.

દીર્ઘનિકાય ૧, ૨, ૩૮ (વ્રહ્મજાલસૂત્ર) માં આવતા નિગ્ઠવિષયક ઉલ્લેખ ઉપરની પોતાની ટીકામાં એક ઠેકાણે બુદ્ધઘોષ લખે છે કે—' નિગ્ઠો આત્મા વર્ણરહિત છે એમ માને છે; અને આજીવિકો આત્માના વર્ણની અનુસાર સમસ્ત માનવ-જાતિના ૬ વિભાગો પાડે છે. પરન્તુ મૃત્યુ પછી પણ આત્માનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે વધારે રોગોથી મુક્ત (અરોગો) હોય છે, એ ઘાવતમાં નિગ્ઠો અને આજીવિકો વચ્ચે સમાનમતવાદ છે. ' છેવટના શબ્દોનો અર્થ ગમે તેમ હો, પરન્તુ તેની ઉપરનું વર્ણન તો આ પુસ્તકના પૃ. ૧૭૨ ઉપર આપેલા જૈનોના આત્મ-સ્વરૂપના વર્ણન સાથે ઘરાત્તર મઢતું આવે છે. એક ધીજા ફકરામાં (I. C. P. 168) બુદ્ધઘોષ જણાવે છે કે—નિગ્ઠ નાતપુત ત્યંડા પાણીને સચેતન માને છે (સો કિર સીતોદકે સત્ત સંજ્ઞી હોતિ) અને તેથી તે તેનો હપયોગ કરતા નથી. જૈનોનું આ મંતવ્ય અત્યંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની સાવિતિ આપવા માટે સૂત્રો-

માંથી અવતરણો આપવાની આવશ્યકતાને હું નિરર્થક માનું છું. પાલીઘન્યોમાંથી પ્રાચીનનિગંઠોના મંત્રવ્યો સંબંધી જે કાંઈ માહિતી હું એકઠા કરી શક્યો છું, લગભગ તે વધી ઉપર આપી દીધી છે. જો કે આપણે ઇચ્છીએ તેના કરતાં તે ઘણી અલ્પ-પ્રમાણમાં છે, તો પણ તેથી તેનો કિંમત ત્રિલોકી ઓછી ગણાય તેમ નથી. પ્રાચીનનિગંઠોના મંત્રવ્યો અને આચારોના સંબંધમાં જે ઉલ્લેખો આપણે એકઠા કર્યા છે તે સ્વચ્છ એક અપવાદને વાદ કરતાં વર્તમાન જૈનમંત્રવ્યો અને આચારો સાથે મળતાં આવે છે. અને તેમાંના કેટલાક તો જૈનોના સ્વાસ્થ્ય મૌલિક વિચારો છે. આ ઉપરથી આપણને એમ સંદેહ કરવાનું જરાય કારણ નથી જડતું કે, આ બૌદ્ધઘન્યોમાંની નોંધો અને જૈનસિદ્ધાંતોની રચના વચ્ચેના અંતર્યર્થી કાલમાં જૈનસિદ્ધાંતોમાં જ્ઞાતો ફેરફાર થયો હોય.

મેં જાણી જોઈને જ નિગંઠ નાતપુત્તના મતવિષયક એક પ્રધાન પ્રકારનું વિવેચન કરવું આ સ્થળે મુલતવી રાખ્યું છે. કારણ કે એ પદ્ધતિમાં આપેલી નાત ઉપરથી આપણને એક નવીન પદ્ધતિ તપાસ કરવાની જરૂરત રહે છે. આ પદ્ધતિ દીધનિકાયનાં સામઞ્જ-ફલસુત્તમાં આપેલો છે.

હું તેનું અહીં સુમંગલવિલાસિનીનામે બુદ્ધબોધવાળી ટીકાના અનુસારે માર્પાતર આપું છું—‘ મહારાજ ! અહિયાં એક નિગન્થ ચારે દિશાના નિયમનથી સુરક્ષિત છે. (ચાતુયામસંવરસંવૃતો) હે મહારાજ કેવી રીતે નિગન્થ ચારે દિશાના સંવરથી રક્ષિત છે ? મહારાજ આ નિગન્થ સવલું (થંડુ) પાળી વાપરતા નથી. સર્વ દુષ્ટ કર્મ કરતા નથી. અને સવલું દુષ્કર્મોના વિરમનવડે તે સર્વ-પાપોથી મુક્ત છે. અને સર્વપ્રકારના દુષ્કર્મોથી, સવલું પાપ-કર્મોથી નિવૃત્તિ અનુભવે છે. આ પ્રમાણે હે મહારાજ નિગંઠ ચારે દિશાના સંવરથી સંવૃત છે, અને મહારાજ ! આ પ્રમાણે સંવૃત હોવાથી તે નિગન્થ નાતપુત્તનો આત્મા મોટી યોગ્યતાવાળો, સંયત અને સુસ્થિત છે.’ અલગ્ગ, આ જૈનધર્મનું યયાર્થ તેમજ સંપૂર્ણ વર્ણન નથી. પરન્તુ તેમાં જૈનધર્મનું વિરોધી તત્ત્વ પણ નથી. આના શબ્દો જૈનસૂત્રોના શબ્દો જેવાજ છે. મેં બીજે^૧ સ્થળે જણાવ્યું છે

---

૧ પ્રીમવોલ્ટે Pali sept suttasમાં, ગોગર્લી (Gogerly) અને બર્નફ (Burnouf)નાં જે ભાષાંતરો આપેલાં છે તે તેમણે ટીકાની સહાયતા લીધા વિના કરેલાં હોવાથી દુર્લ્લક્ષ્ય કરવા જેવાં છે. બુદ્ધબોધનું વર્ણન પરંપરાગત હતું કે કલ્પિત હતું તે સન્દિગ્ધ છે.

૨ બુઓ ઇન્ડિ એન્ટિ મા. ૧ પૃ. ૧૫૮ માં પ્રકટ થયેલો મારો *Mahar and his Predecessors* નામનો નિબંધ ।

तेम 'चातुयामसंवरसंश्रुतो' ए वाक्य मात्र टीकाकारेज नहीं परन्तु मूल ग्रन्थकारे पण खोटी रीते समजेलुं छे. कारणके-पाली-शब्द 'चातुयाम' ते प्राकृतशब्द 'चातुग्गाम' नी बराबर याय छे. अने आ प्राकृतशब्दनो एक प्रसिद्ध जैनपारिभाषिक शब्द छे जे महावीरना (पंचमहव्यय) पांच महाव्रतोयी भिन्न एवा पार्श्वनायना चार व्रतोनो वाचक छे. आयी आ स्यले बौद्धोए जे सिद्धांत वास्तविकमां महावीरना पुरोगामी पार्श्वनायने लागु पड़े छे तेने, महावीर उपर आरोपित करवाभां भूल करेली छे, एम हुं धाहं हुं. आ उपरयी एम सूचित याय छे के बौद्धोए आ शब्दने निगन्ठोना धर्मवर्णनमां लीबेलो होवाथी तेमणे ते पार्श्वनायना अनुयायिओना मुखेयी मांभल्यो हशे. अने बीजी ए पण कल्पना यई शके के महावीरना संशोधितमतो जो बुद्धना समयमां सर्वसामान्यरीते स्वीकाराया होत तो पार्श्वनायना अनुयायिओ पण ते बसते ते शब्दनो उपयोग नहीं करता होत. बौद्धोनी आ भूलद्वारा हुं जैनोनी ए परंपराने सत्य स्थापित करी शकुं हुं के महावीरना, समयमां पण पार्श्वनायना शिष्यो विद्यमान हता.

आ पद्धतिए तपास करवानी शरुआत करतां पहेलां हुं

બૌદ્ધોની એક બીજી પણ અર્થપૂર્ણ મૂલ તરફ વાતચત્તું ધ્યાન રાખવા માંગું છું. બૌદ્ધો નાતપ્રત્તને અગ્નિવૈશ્યાયન અર્થાત્ અગ્નિવૈશ્યાયન કહે છે પરન્તુ જૈનોના મતાનુસાર તે કાશ્યપ^૧ હતા; અને પોતાના તીર્થંકરો સંવંધિ આવી વાતોમાં જૈનોનું કહેવું વિદ્યાર્થપાત્ર માનવું જોઈએ. વઝી મહાવીરનો એક મુખ્યશિષ્ય જે સુધર્મા નામે હતો અને જેને સૂત્રોમાં મહાવીરના ધર્મના મુખ્ય ઉપદેશક તરીકે વર્તાવેલો છે તે પોતે અગ્નિવૈશ્યાયન હતો; અને તેણે જૈનધર્મનો પ્રસાર કરવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવેલો હોવાથી વહારના ચીજા માણસો શિષ્યને ગુરુ સમજી લેવાની મૂલ કરી હોય અને તેથી કરીને શિષ્યનું ગોત્ર ગુરુને લગાડી દેવામાં આવ્યું હોય તે ઘણું સંભવિત છે. આ રીતની બૌદ્ધોએ કરેલી વેવડી મૂલ મહાવીરની પૂર્વે પાર્શ્વનામના તીર્થંકરની તથા મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય સુધર્માની હયાતીની સાક્ષી આપે છે.

પાર્શ્વ ૧ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા તે વાત તો ચર્ચી રીતે સંભવિત લાગે છે. કેશી^૨ કે જે મહાવીરના સમયમાં પાર્શ્વના સંપ્રદાયનો એક નેતા હોય તેમ દેખાય છે, તેનો તથા અન્ય પણ તેવા અનુયા-

---

૧ રાજપ્રશ્તીમાં કેશીગણધરને રાજા પણ્ડી સાથે સંવાદ ધર્યો હતો અને ત્યાર બાદ રાજાને તેણે પોતાનો ધર્માનુશાસી બનાવ્યો હતો.

ચિઓના જૈનસૂત્રોમાં ઘણે ટેકાણે, ઉલ્લેખો યણા છે અને તે ઉલ્લેખો એવી સરલ રીતે, યણા છે કે જેથી કરીને તેની સત્યા-સત્યતાના સંબંધમાં શંકા ઉઠાવવાને કારણ મેળતું નથી. ઉત્તરાધ્યયનના ૨૨ મા અધ્યયનમાં, જુના અને નવા સંપ્રદાયનો પરસ્પર મેલ કેવી રીતે થઈ ગયો હતો તે બતાવનારી એક કથા આ વિષયમાં ઘણીજ અગત્યની છે. કેશી અને ગૌતમ કે જેઓ બન્ને જૈન-ધર્મના બે સંપ્રદાયોના પ્રતિનિધિ તથા નેતા હતા, તેઓ પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત, એક વલતે શ્રાવસ્તિપાસેના ઉદ્યાનમાં મેળા મળે છે અને મહાવ્રતોની સંખ્યાવિષયક તથા સચેલકાચેલક અવસ્થાવિષયક તેમનાં ધાર્મિકમતભેદો વધારે વિવેચન કર્યા શિવાય માત્ર સહજ સમજાવીને દૂર કરવામાં આવે છે. અને ત્વરાથી મૌલિક નીતિવિષયકવિચારોના સંબંધમાં પ્રત્યેક પક્ષ દૃષ્ટાંતો દ્વારાં એક બીજાના વિચારો સમજી સમજાવી નિઃશંક બની સંપૂર્ણ એકમંત થાય છે, બન્ને સંપ્રદાયો વચ્ચે કોઈક મતભેદ જેવું જોવામાં આવે છે, પરન્તુ પરસ્પર દ્વેષ તથા વૈર બિલકુલ જોવાતું નથી. જો કે પ્રાચીન સંપ્રદાયના અનુયાયિઓને ‘ પંચમહાવ્રત પ્રતિપાદનાર ’ મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો, એ વાત સ્પષ્ટ છે; તોપણ તેઓ પોતાની કેટલીક જુની રૂઢિઓને પણ વચ્ચી રહ્યા હતા. સાત્ત કરીને વહ્ન વાપરવાના વિષયમાં કે જે રૂઢિનો મહાવીર ત્યાગ

કર્થો હતો, તેમ આપણે માનવું જોઈએ. આ કલ્પનાનુસાર આપણે શ્વેતામ્બર અને દિગંબર સંપ્રદાયરૂપી બે પિત્રકાની ઉત્પત્તિનું મૂલ્યકારણ પણ બતાવી શકીએ છીએ, કે જેના સંબંધમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર વચ્ચે સંપ્રદાયમાં મિત્ર મિત્ર અને પરસ્પરવિરોધી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે.^૧ આ મેદ દેસીતી રીતેજ કાંઈ આકસ્મિક થયો નહતો; પરન્તુ અસલનો એક મતમેદ [ઉદાહરણ તરીકે જેવો કે શ્વેતામ્બરમતના કેટલાક ગચ્છોની વચ્ચે અત્યારે એ હયાતી ધરાવે છે.] કાલે કરીને વિમાગના રૂપમાં પરિણત થયો અને આખરે તેણે એક મહાન્ ધર્મભેદનું રૂપ લીધું.

બૌદ્ધગ્રંથોમાં મઠી આવતા ઉદ્દેશો, નાતપુત્તની પૂર્વે પણ નિર્મન્યોની હયાતી હતી, એ પ્રકારના આપણા વિચારને દૃઢ કરે છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે નિર્મન્યોનો સંપ્રદાય એક મોટા સંપ્રદાયરૂપે ગણાતો હોવો જોઈએ. એ નિર્મન્યોમાંના કેટલાકને બૌદ્ધપિટ્કોમાં, બુદ્ધના અને તેના શિષ્યોના વિરોધી તરીકે અને ઘણી કેટલાકને તેના અનુયાયી થયેલા તરીકે વર્ણવેલા છે, કે

---

^૧ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટીના જર્નલના ૩૮ મા ભાગમાં પ્રકટ થયેલો મારો નિબંધ જુઓ.

॥ प्रसंगने अनुसरी जैनधर्म विषये वे शब्दो ॥

लेखक—वासुदेव नरहर उपाध्ये.

बडोदरा मराठी शाला नं. १ ना हे. मा.

त्यंत प्राचीनकाले आर्यलोकोमां जुदाजुदा
वंशमां जुदाजुदा प्रसंगने अनुसरीनें जुदाजुदा
पुरुषो स्तोत्रो गाता होता, प्रथमतः आ स्तोत्रो
बोलनाराओनो जुदो वर्ग थयो नहोतो, पछी
ते वधां स्तोत्रो एकठा करी तेओनी संहि-

ताओ बनावेली, जुदाजुदा मंत्रो नष्ट न थाय ए हेतुथी तेओनो

गोशाले विनियोग करी कर्मकांड थयुं, जुदीजुदी अडचणोमां इष्टप्राप्ति
हल्ली प्रतिना गण्यो योजेलां हतां ते ते कर्मोमां अने विधिओमां
गण्या छे के जे वास्तव्याओ विगोरे नांखवायी आ कर्मकांड वधतुं
स्पष्ट जणाय छे के वा मिष्टिनाओ थई, नें चारवेदतुं विद्व-
मानतो इतो.

ને ઉપરથી આપણે ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. યી ઉલટું એ ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે એવો ઉલ્લેખ કે સૂચન સરખું પણ થઈ જોવામાં નથી આવતું કે નિર્ગ્રંથોનો સંપ્રદાય એ એક નવીન સંપ્રદાય છે. આ ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે નિર્ગ્રંથો બુદ્ધના જન્મ પહેલાં ઘણા લાંબા કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે. આ અનુમાનને બીજી એક વાતદ્વારા પણ ટેકો મળે છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના સમકાલીન એવા મંસલિ ગોશાલે મનુષ્ય જાતિની છ વર્ગોમાં વહેંચણી કરી હતી 'બુદ્ધધોપના' કહેવા મુજબ આ છ વર્ગમાંના ત્રીજા વર્ગમાં નિર્ગ્રંથોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે વિચારીએ કે નિર્ગ્રંથો જો તેજ અરણ્યામાં હયાતીમાં આવ્યા હોત તો તેમની ગણના એક ખાસ ઇટલે કે મનુષ્યજાતિના એક સ્વતંત્ર-પેટાવિભાગ તરીકે કદાપિ ન કરવામાં આવી હોત.

૧ દીધનિકાય, સામ્યજ્ઞપરમુત ૨૦.

૨ મુમંગલવિલાસિની પૃ. ૧૬૨ માં બુદ્ધધોપ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ગોશાલે પોતાના શિષ્યો જે ચતુર્થવર્ગના હતા તેના કરતાં નિર્ગ્રંથોને હલ્કી પ્રતિના ગણ્યા છે. ગોશાલે તો મિથુઓને તેથીએ હલ્કા પ્રકારના ગણ્યા છે કે જે ઘાત ઉપર બુદ્ધધોપે લક્ષ્ય આપ્યું નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ મિથુઓને બૌદ્ધસાધુઓ કરતાં તે ગિલ માનતો હતો.

જસ્ટર તેને નિર્ગ્રન્થોને એક મહત્વના અને સાથે મારા માનતા પ્રમાણે પ્રાચીન બૌદ્ધો માનતા હતા તેમ એક પ્રાચીન સંપ્રદાયરૂપે ઊલ્યા હશે. મારા ઉપરોક્ત છેલ્લા મતની પ્રુટિમાં નીચે મુજબની દલીલ પણ છે. મજ્ઞિમનિકાય, ૩૬ માં બુદ્ધ અને સચ્ચક નામના એક નિર્ગ્રન્થપુત્ર વચ્ચે યણ્ણ વાદનું વર્ણન આપેલું છે. સચ્ચક વાદમાં નાતપુત્તને હરાચ્યાની વડાઈ મારતો હોવાથી તે નિર્ગ્રન્થ હોય તેમ લાગતો નથી. અને બીજું એ કે જે સિદ્ધાન્તોનું તે સમર્થન કરવા મમે છે તે સિદ્ધાન્તો જૈનોના નથી. આ ઉપરથી એ વિચારવા જેવું છે કે એક પ્રસિદ્ધવાદી કે જેનો પિતા નિર્ગ્રન્થ હતો અને જે પોતે બુદ્ધનો સમકાલીન હતો, તેના પુરાવા ઉપરથી નિર્ગ્રન્થોનો સંપ્રદાય બુદ્ધના સમયમાં સ્થાપિત થયો હતો તેમ માગ્યેજ માની શકાય.

હવે આપણે જે જે જૈનેતર પાણ્ડી મતાવલંબિઓ સામે જૈનોએ પોતાનો તાત્ત્વિકવિરોધ બતાવ્યો છે, અને તે સંબંધે જે ઉલ્લેખો તેઓએ કર્યા છે, તે તપાસીએ, અને તેની સાથે બૌદ્ધોના ઉલ્લેખો સરખાવીએ. સૂત્રકૃતાંગ ૨, ૧, ૧૧ (પૃ. ૩૮૮) અને ૨૧ (પૃ. ૩૪૩) માં ઘણે અંશે પરસ્પર મઝતા આવતા એવા બે જંઢવાદી સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે. પહેલા સૂત્રમાં જે લોકો આત્મમાંનું એક અને અભિન્ન માને છે તેમના એક અભિપ્રાયનું વર્ણન છે, અને

બીજાસૂત્રમાં પંચભૂતને નિત્ય અને વધું તેનુંજ બનેલું છે તેમ માનનાર
 એક સિદ્ધાંતનું વર્ણન આપેલું છે. બન્ને મતના અનુયાયિઓ જીવતાં
 પ્રાણીની હિંસા કરવામાં પાપ માનતા નથી. આવાજ પ્રકારનો મત
 સામન્વજલસુત્રમાં પૂરણકસ્સપ અને અજિતકેશકંબલીનો હોવાનું
 જણાવ્યું છે. પૂરણકસ્સપ પુણ્યઅગર પાપ જેવી કોઈ વસ્તુને માનતો
 નથી, અને અજિતકેસકંબલીનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે અનુભવાતીત
 મંતવ્ય કે જે લોકોમાં પ્રચલિત છે તેને મઝ્ઠું કોઈ તત્ત્વજ નથી.
 આ ઉપરાન્ત તે એમ માને છે કે ‘ માણસ (પુરિસો) ચાર
 ભૂતોનો બનેલો છે; જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે પૃથ્વી પૃથ્વીમાં,
 પાણી પાણીમાં, અગ્નિ અગ્નિમાં, વાયુ વાયુમાં અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો
 હૃદયમાં’ (અથવા આકાશમાં) વિલીન થઈ જાય છે. ઠાઠદીને
 ઉપાદ્ધતાર, ચાર પૃથ્વો મુઢદાને સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જાય છે
 ત્યારે કલ્પાન્ત કરે છે; કપોતરંગનાં હાડકાં બાકી રહે છે અને
 બીજા સચ્ચાં (પદાર્થો) બઢીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. આ
 છેલ્લું સૂત્ર થોડા ફેરફાર સાથે સૂત્રકૃતાંગના પૃ० ૩૪૦ ઉપર
 આવે છે:—‘ અન્યજનો મુઢદાને ચાલવા માટે લઈ જાય છે.

૧ આદ્યશને બૌદ્ધપ્રંયોમાં પાંચમા તત્ત્વ તરીકે માન્યું નથી, પરન્તુ
 જૈનપ્રંયોમાં તે માન્યું છે. શુભો આગલ પૃ० ૩૪૩ અને પૃ० ૧૩૭
 ગોયા ૧૫. આ માત્ર એક શાસ્ત્રિકમેદ છે નહીં કે તાર્કિક.

જ્યારે અગ્નિ તેને બાઢી નાંહે છે ત્યારે માત્ર કપોતરંગનાં હાડકાં
બાકી રહે છે અને ચાર ઉપાદનારા ઠાઠડીને લઈ ગામ તરફ પાછા
ચલે છે.’

જઠવાદના બીજા સિદ્ધાન્ત (પૃ૦ ૩૪૩, ૨૨, અને પૃ૦
૨૩૭) ના સંવન્ધમાં એક બીજી શાસ્ત્રાનો પણ ઉલ્લેખ થયેલો
છે. તે મતમાં પાંચ ભૂત ઉપરાન્ત છઠું તત્ત્વ નિત્યાત્મા મનાય છે.
આ મત તે અત્યારે વૈશેષિકનામના દર્શનથી જે પ્રસિદ્ધિમાં
આવેલું છે તેનું પ્રાચીન અથવા લોકપ્રસિદ્ધ રૂપ છે. બૌદ્ધગ્રંથમાં
આ દર્શનના સંસ્થાપક તરીકે પશુવકચાયન નિર્દિષ્ટ થયેલો છે.
તેનો મત એવો હતો કે આશું વિશ્વ સાત વસ્તુનું (પદાર્થોનું)
બનેલું છે. અને તે સર્વે પદાર્થો નિત્ય નિર્વિકાર અને પરસ્પર
સ્વતંત્ર છે. તે પદાર્થો ચાર ભૂત, સુખ, દુઃખ અને આત્મા એ
પ્રમાણે છે. આ સર્વેની એક બીજા ઉપર કાંઈ અસર થતી નહીં

૧ હું આ સ્થળે યજ્ઞે મૂલ્યૂત્રોને સામ સામે મુંકું છું જેથી કરીને
રોમની વચ્ચેનું સામ્ય વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય:—

આસન્દિ પચ્ચમાં પુરિસા મતમાદાય
ગચ્છન્તિ ચાવ અઘ્ઘાદના
ચદ્દાનિ પચ્ચાપેન્તિ, કાપોતકાનિ
અઢીનિ ભવન્તિ મસ્તંન્તા હંતિયો

આદહ્ણાદ, પરેહિ નિઝ્ઞઈ;
અગ્નિઝ્ઞામિત સરિરે કવોતવગ્ગાઈ
અઢીનિ આસન્દિ
પચ્ચમા પુરિસા સામે પચ્ચા ગચ્છન્તિ.

હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થનો, વાસ્તવિક નાશ, થતો નથી. મારે
 કહેવું જોઈએ કે સુખ અને દુઃખને નિત્ય માનવા છતાં
 પણ તે બન્નેની આત્મા ઉપર કોઈ અસર થતી ન માનવી
 તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અજ્ઞાનતા મેરુ છે. પરન્તુ બૌદ્ધોએ
 કદાચ અસલ સિદ્ધાંતોનું અસત્ય આલેખન કર્યું હોય તો તે પણ
 સંભવિત છે. પદ્મકચ્છાચનનાં વિચારો અવશ્ય કરીને અક્રિયાવાદમાં
 અંતર્ગત થાય છે. અને આ વાતમાં તે વૈશેષિકદર્શન કે જે
 ક્રિયાવાદી છે તેનાથી ભિન્ન પડે છે. આ વાતે વાદો બૌદ્ધ તેમજ
 જૈનસાહિત્યમાં આવતા હોવાથી તેમની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવી અહીં
 અભ્યાસે નહીં ગણાય. જે સિદ્ધાંત આત્માને ક્રિયાશીલ અને ક્રિયા-
 લિપ્ત (ક્રિયાથી જેના ઉપર અસર થાય તેવો) માને છે તે ક્રિયાવાદી
 કહેવાય છે. આ વર્ગમાં જૈનધર્મ, વ્રાહ્મણધર્મોપૈકી વૈશેષિક અને ન્યા-
 યદર્શનો (આ બે દર્શનોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો બૌદ્ધ અને જૈનધર્મશાસ્ત્રોમાં
 થયા નથી.) તથા બીજાં પણ એવાં કેટલાંક દર્શનો—કે જેનાં
 નામ અત્યારે ઉપલબ્ધ થઈ શકતાં નથી પરન્તુ જેની હયાતીની
 માહિતી આપણે આપણા આ ગ્રંથોમાંથી મેળવી શકીએ છીએ, તે
 સર્વેનો—સમાવેશ થાય છે. અક્રિયાવાદ તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે,
 જેમાં આત્માનું નાસ્તિત્વ અગર નિષ્ક્રિયત્વ અથવા કર્માલિપ્તત્વ.
 પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ વર્ગમાં સઘળા જડવાદી મતો;

બ્રાહ્મણધર્મો પૈકી વેદાન્ત, સાંખ્ય અને યોગદર્શનો, તથા બૌદ્ધ-ધર્મનો અંતર્ભાવ થાય છે. બૌદ્ધધર્મના ક્ષણિકવાદ તથા શૂન્યવાદનો હેલેક્સ સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧૪, ૪ થી અને ૭ મી ગાયામાં થયેલો છે. સાથે એ પણ જણાવતું જોડેણ કે વેદાન્તિઓ અથવા તેમના મંત્ત-વ્યોનો પણ સિદ્ધાંતોમાં ઘણે સ્થળે હેલેક્સ આવે છે. સૂત્રકૃતાંગના ત્રીજા પુસ્તકના પહેલા અધ્યયનમાં પૃ. ૩૪૪ ઉપર, ત્રીજા પાસંદ મત તરીકે વેદાન્તનું વર્ણન થયેલું છે. હજી અધ્યયનમાં, પૃ. ૪૧૭ ઉપર, તેનું ફરીથી વર્ણન આવેલું છે. પરંતુ બૌદ્ધોએ ગણાવેલા છ તીર્થિકોમાં આ મતનો કોઈ પણ આચાર્ય નહીં હોવાથી આપણે તે ઉપર આ સ્થળે ધ્યાન દેતા નથી.^૧

સૂત્રકૃતાંગના ત્રીજા ભાગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, ત્રીજા પાસંદ મત તરીકે દૈવવાદ (Fatalism) નું વર્ણન આવેલું છે. સામન્નફલમુત્તમાં આ મતનું મક્કલ્લી ગોસાલ નીચે પ્રમાણે પ્રતિ-પાદન કરે છે—‘ મહારાજ ! જીવાત્માઓની અપવિત્રતામાં કોઈ

---

૧ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે વેદાન્તિઓ પણ મુદ્દતા પ્રતિ-સ્પર્ધિ તરીકે કામ યજાવતા અને તેઓ વૈદિકધર્મના તત્ત્વજ્ઞોમાં આગલ પડતા હોવાથી આપણે એમ અનુમાન કરવું જોડેણ કે મુદ્ધધર્મની અસરવાડા લેકોથી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો દરજ રહેતા.

હેતુ અગર પહેલાં હયાતી ધરાવતું એવું કોઈ કારણ નથી, તે અનન્યકૃત છે. તેમજ તે પહેલાં હયાતી ધરાવતી કોઈ બીજી વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. (તેવીજ રીતે) જીવાત્માઓની પવિત્રતામાં પણ કોઈ કારણ અગર પૂર્વે હયાતી ધરાવતો કોઈ હેતુ નથી તે અનન્યકૃત છે. તેમજ તેનું કોઈ ઉપાદાન કારણ નથી. આની ઉત્પત્તિ વ્યક્તિઓના કોઈ આચારનું પરિણામ નથી. તેમજ પારકાના કાર્યોની પણ તેના ઉપર અસર નથી. તેમ મનુષ્યપ્રયત્નનું પણ તે પૂઠ નથી. જેને ઉત્પન્ન કરવામાં, પુરુષની શક્તિ, પ્રયત્ન, બલ, ધૈર્ય, અગર સામર્થ્ય એમાંનું કોઈ કારણમૂત શબ્દ નથી. સર્વે સત્ત્વ, સર્વે પ્રાણિઓ, સર્વે મૂતો, અને સર્વે જીવો,^૧ પછી તે પશુ, અગર વનસ્પતિ ગમે તે હો પણ તેમનામાંના કોઈમાં આંતરબલ, શક્તિ

---

૧ મૂલમાં સર્વે સત્તા, સર્વે પાણા, સર્વે મૂતા, સર્વે સ્ત્રીયા, એવો પાઠ છે. જૈનસૂત્રોમાં પણ આજ કમ્પી અનેક ટેકાણે એ પાઠ આવે છે. અને એ પાઠનું સંક્ષેપમાં all classes of living beings. સચેતનપ્રાણીઓના ચાર વર્ગો' એવું ભાષાંતર કરેલું છે. હુદ્ધોપની ટીકાનું ભાષાંતર, હોનેલે, ટવાસગદસાઓના પરિશિષ્ટ નં. ૨ જાના પાન ૧૬ ઉપર નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે ' સર્વે સત્તા-એટલે ઝંટ, ચલ્લદ, ગધેડા, અને તેવા સ્ત્રીયા ચથા પશુઓ. સર્વે પાણા-એટલે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય આદિ ચેતનાવાળા પ્રાણિઓ, સર્વે મૂતા-એટલે અંડજ અને ગર્ભજ જીવો. અને સર્વે જીવા-એટલે દાંતર, જલ, ધર્મ રત્યાદિ (વાનસ્પતિક) જીવો.

તથા સામર્થ્ય નથી; પરન્તુ આ દરેક જીવ પોતાની સ્વભાવનિયતિને વશ થઈ, છ પ્રકારમાંની કોઈ પણ જાતિમાં રહી સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. 'ઇત્યાદિ' આ સિદ્ધાંતોનું સૂત્રકૃતાંગમાં (I. C.) આપેલું વર્ણન જો કે થોડા શબ્દોમાં છે, છતાં પણ સરસા ભાવાર્થવાહું છે; અલબત્ત તે સ્પષ્ટ આ સિદ્ધાંતો મક્કલીપુત્ર ગોશાલના છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું નથી. જૈનો પ્રધાનતયા ચાર દર્શનોનો ઉલ્લેખ કરે છે:—ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વૈનયિકવાદ. આમાંથી અજ્ઞાનિકોના મતોનું મૂલ્યમાં સ્પષ્ટ કથન કરેલું દેખાતું નથી. આ સર્વજ્ઞ દર્શનોના વિષયમાં ટીકાકોરેજે સમજુતી આપેલી છે, અને જે મેં પૃ. ૮૩ ની ૨ નંબરની ટીપમાં નોંધેલી છે, તે જાણીજ અસ્પષ્ટ અને મેરસમજુતી ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. પરન્તુ એ અજ્ઞેયવાદનો ચર્ચાર્ય ત્યાલ આપણને બૌદ્ધગ્રન્થોથી આવી શકે તેમ છે. સામન્જસલસુત્તમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે મત સત્તયનેહ-દ્વિપુત્રનો હતો; અને ત્યાં નીચે પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરેલું છે:—

‘મહારાજ ! જો મને તમે પૂછશો કે જીવની કોઈ ભાવી અવસ્થા છે ? તો હું જવાબ આપીશ કે જો હું માવી અવસ્થા અનુભવી શકું, તો પછી હું તે અવસ્થાનું સ્વરૂપ સમજાવી શકું. જો મને પૂછશો કે શું તે અવસ્થા આ પ્રકારની છે ? તો (હું કહીશ કે).

તે મારો વિષય નથી. શું તે તે પ્રકારની છે ? તે મારો વિષય નથી. શું તે આ બંનેથી મિત્ર છે ? તે પણ મારો વિષય નથી. નથી એમ નથી ? તે પણ મારો વિષય નથી ' इत्यादि. आज रीति मृत्यु पछी तथागतनी हयाती रहे छे के नहीं ? रहे छे अने नयी रहेती ? रहे छे एम ए नयी ? अने नयी रहेती एम ए नयी ? आवा प्रश्नो जो कोई पूछे तो तेनो पण ते एज रीति जबाब आपे छे. आ उपरणी स्पष्ट छे के अज्ञेयवादीओ कोई पण वस्तुना अस्तित्व अने नास्तित्वना संबंधमां सर्वे प्रकारनी निरूपणपद्धतिओ तपासता हता अने जो ते वस्तु अनुभवातीत मालुम पडती तो तेओ सर्वे कयननी रीतिओनो इनकार करता हता.

बुद्ध अने महावीरना समयमां प्रचलित एवा अन्य तात्त्विक विचारोना विषयमां जैन तथा बौद्ध ग्रन्थोमां मळी आवती नोंधो गमे तेटली जूज होय, तो पण ते नामांकितकालना इतिहासकारने अतिमहत्त्वनी छे. कारण के आ नोंधोद्वारा ते कालना धार्मिक सुधारकने केवा प्रकारना पाया उपर तथा क्या साधनोनी मददयी पोतानो मत उभो करवो पड्यो हतो ते जणाई आवे छे. एक बाजुए आ बधा पाखंडी मतोमां मळी आवती परस्परनी केटलीक साम्यता अने बीजी बाजुए जैन अगर बौद्धोनी जणाती विशिष्टता.

ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે બુદ્ધ અને મહાવીરે
 કેટલાક વિચારો તો આ પાશ્વંદિઓના મતોમાંથી છીધા હતા, અને
 કેટલાક તેઓની સાથે ચાલતા તેમના સતત વાદવિવાદની અસરથી
 ઉપજાવી વઢાયા હતા. મારું એમ ધારણું છે કે સજ્જયના અણેય-
 વાદની વિરુદ્ધ મહાવીરે પોતાનો સ્યાદ્વાદનો મત સ્યાપ્યો હતો.
 અજ્ઞાનવાદ જણાવે છે કે જે વસ્તુ આપણા અનુભવની પછે તેના
 સંબંધમાં અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ અથવા યુગપત્ અસ્તિત્વ અને
 નાસ્તિત્વનું વિધાન, અગર નિષેધ કરી શકાય નહીં. તેમ રીતે
 પણ તેથી ઉલ્ટી દિશાએ દોડતો સ્યાદ્વાદ એમ પ્રતિપાદન કરે છે
 કે—એક દૃષ્ટિએ (અપેક્ષાએ) કોઈ પુરુષ વસ્તુના અસ્તિત્વનું
 વિધાન કરી શકે (સ્યાદ્ અસ્તિ), તેમ બીજી દૃષ્ટિએ તેનો
 નિષેધ કરી શકે (સ્યાદ્ નાસ્તિ); અને તેવીજ રીતે બિંબ મિત્ર
 કાલ્પમાં તે વસ્તુના અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વનું વિધાન કરી શકે
 (સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ), પરન્તુ જો એકજ કાલ્પમાં અને એકજ

૧ પોતાના મૌલિક વિચારોથી વંધારણ થયેલા એક શુદ્ધ ધર્મને
 પાછળથી શ્રીજા પાશ્વંદિઓના વિચારો રહેને અને નવીન ઉપજાવી વઢાયાથી
 શુદ્ધ ધર્મની શકાય ધરો કે ? જો તેમજ બનતું હોય તો ગુપ્તા ધર્મો
 શુદ્ધ બન્યા હોત, પણ તેમ દેસાનું નથી. માટે આ અનુમાન વિચાર
 એવું લાગે છે,

સંગ્રહક.

દટિએ કોઈ મનુષ્ય વસ્તુના અસ્તિત્વનું તથા નાસ્તિત્વનું વિધાન કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે એમ કહેવું જોઈએ કે તે વસ્તુ વિષયે કોઈ કહી શકાય નહીં. (સ્યાદ્ અવક્તવ્યઃ). તે પ્રમાણે કેટલાક સંયોગોમાં અસ્તિત્વનું વિધાન કરવું અશક્ય છે. (સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્યઃ); કેટલાક પ્રસંગે નાસ્તિત્વનું વિધાન કરવું અશક્ય છે (સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્યઃ); અને કેટલીક વસ્તુને વસ્તુનું વિધાન કરવું અશક્ય હોય છે. (સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્યઃ). આં વાદ તે જૈનોનો પ્રસિદ્ધ સસમંગી નય છે. શું કોઈ પણ તત્ત્વવેત્તા પોતાના મંથકર પ્રતિત્પરિદ્ધિને ચૂપ કરાવાના પ્રયોજન સિવાય, જેને પ્રમાણની જરૂર નથી, એવી ઉઘાડી બાજતોની વ્યાખ્યા કરવાની ઇચ્છા કરે સ્વરો ? એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદિઓના સૂક્ષ્મ-વિવાદોએ પ્રાચ્યઃ તેમના ધના સ્વરા સમકાલીન મનુષ્યોને ગુંચવણમાં નાંખ્યા હશે અંગર મનાવ્યા હશે, અને તેથી કરીને તે સર્વે અજ્ઞાનવાદની મૂલ મુલામળીમાંથી બહાર નિકાલવા માટે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત એક ક્ષેમ માર્ગ તરીકે દેખાયો હશે. આ શાસ્ત્રની મદદથી વિરોધિઓ ઉપર આક્રમણ કરનાર અજ્ઞાનવાદિઓ પોતાનાં જ સામે થઈ જતા હતા. આપણે નથી કહી શકતા કે અજ્ઞેયવાદિઓ

કેટલા અનુયાયીઓ, આ સસર્ભંગીન્યના સત્યની પ્રતીતિ પામી મહાવીરના ધર્મમાં આવી ગયા હશે ?

અજ્ઞેયવાદની બુદ્ધના ઉપર પણ કેટલી બધી અસર થઈ હતી તે આપણે પાલીગ્રંથોમાં નિરૂપિત બુદ્ધના નિર્વાણવિષયક સિદ્ધાન્તમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રકારના નિશ્ચયાત્મક વાક્યો તરફ પ્રથમ ધ્યાન પ્રો. ઓલ્ડનબર્ગે સેંચ્યું હતું, આ વાક્યો નિઃશંકપણે જણાવે છે કે મૃત્યુ બાદ તથાગત (અર્થાત્ મુક્તાત્મા અથવા મેને વાસ્તવમાં વ્યક્તિત્વનો હેતુ કહી શકાય તે) હયાતી ધરાવે છે કે નહીં, એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા બુદ્ધ ચોક્કસી ના પાડતા હતા. જો તેમના સમયના લોકોના સાંભઝવામાં આવા વિચારો બિલકુલ ન આવ્યા હોત અને આવી કેટલીક માન્યતાઓ કે જે મનુષ્યના મનથી અતીત હોઈ તે ઘણી મહત્વની ગણાય છે તેના સંબંધમાં, તેવા પ્રકારના ઉત્તરોથી તે લોકોને સન્તોષ ન વળતો હોત તો તેઓ, તેવા કોઈ ધાર્મિક સુધારક કે જે બ્રાહ્મણધર્મમાં તર્કસિદ્ધનિરૂપિત સઘલી માન્યતાના સંબંધમાં પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ન આપે, તેના ઉપદેશોને આદરપૂર્વક સાંભળે એ અસંભવિત છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદે બૌદ્ધોના નિર્વાણના સિદ્ધાંતને શ્રીલવા માટે મૂમિ તૈયાર કરી રાખી

હતી.' એક ચાલતે શ્વાસ નોંધ લેવા જેવી છે:—સંયુતનિકાય જેનું માયાન્તર પ્રો. ઓલ્ડનવર્ગે કરેલું છે, તેમાં એક ઠેકાણે પસેનદિ, રાજા અને રેમા નામની આર્યા વચ્ચે થયેલો સંવાદ આવે છે. તેમાં રાજાએ મૃત્યુ બાદ તંયાગત હયાતી ધરાવે છે કે નહીં એ સંબંધમાં પ્રશ્નો પૂછેલા છે, જે સુત્રોમાં આ પ્રશ્નો પૂછેલાં છે તેમાં સામઞ્જફલસુત્ત—કે જેનું માયાન્તર ઉપર આપેલું છે, તેમાં જેવા શબ્દો સંજય વાપરે છે તેવાજ શબ્દો વાપરેલા છે.

બુદ્ધના સમયના અજ્ઞેયવાદની અસર બુદ્ધ ઉપર પડે હતી

૧ નિર્વાણના સ્વરૂપકથનસંબંધમાં બુદ્ધે જે મૌન ધારણ કર્યું હતું તે તેમના વચ્ચતમાં ભલે હઠાપણ ભરેલું ગણાયું હોય, પરંતુ તે સંપ્રદાયના વિશ્વાસને માટે તો તેમાં ધના પરિણામો સમાવેલા હતા. કારણ કે બૌદ્ધ મતના અનુયાયિઓને, બ્રાહ્મણદાર્શનિકો જેવા દૂધમાંથી પોરા કાઢનારા તર્ક-શાસ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ પોતાના મતને ટકાવી રાखવાનો હોવાથી, આ મહાનુષ્ય કે જેના વિષયમાં તેમના ધર્મસંસ્થાપકે કાંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક કથન કર્યું નહોતું તે ઉપર વધારે સ્પષ્ટ વિચારો ઝળાવવાની ફરજ પડી હતી. આ રીતે પોતાના ગુરુ અધુરા રાખેલા મહેલને પૂર્ણ કરવા માટે સામગ્રી મેળવી કરવાના હેતુથી બુદ્ધનિર્વાણ પછી તરતજ બૌદ્ધધર્મ પુષ્કલ સંપ્રદાયોના રૂપમાં વિભક્ત થઈ ગયો હતો. આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી કે સિલોન જે બ્રાહ્મણવિધાવિષયક કેન્દ્રથી ઘણું દૂર આવેલું છે ત્યાં બૌદ્ધોના આ નિર્વાણનો સિદ્ધાન્ત અસલરૂપમાં અલંકૃત રહી શક્યો છે.

તેના પ્રકારનો મારા અનુમાનની પ્રેક્ષામાં, હું મહાવગ્ગ ૧, ૨૨, અને ૨૪; માં આપેલી એક પરંપરાગત કથા અત્રે રજુ કરું છું. તે કથામાં એમ જણાવેલું છે કે બુદ્ધના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત એવા સારિપુત્ત અને મોગ્ગલાંન નામનાં બે શિષ્યો, તેમના અનુયાયી થયા પહેલાં સંમયના શિષ્યો હતા અને પછીથી તેઓએ પોતાના જૂના ગુરુના મતના ૨૬૦ શિષ્યોને પણ બૌદ્ધમાર્ગી બનાવ્યા હતા. આ હકીકત બુદ્ધે બોધિ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યાર પછી તરતજ બની હતી. આથી એ સંભવિત છે કે પોતાના નવા મતના પ્રારંભકાલમાં બુદ્ધે શિષ્યો મેઢવવા માટે તે વખતે પ્રચલિત એવા વીજા મતો તરફ સર્વપ્રકારની યોગ્ય વર્તણુક રાખવાની કોશીશ કરી હશે.

મહાવીરના સિદ્ધાન્તોના વિકાસ ઉપર મારી માન્યતાનુસાર મંક્સલીપુત્ત ગોસાલની મોટી અસર પડેલી છે. મગલ્લી ૧૬, ૧ માં આપેલો તેના જીવનનો ઇતિહાસ, હોર્નલે પોતાના ઉપાસગદસા-ઓના ભાષાંતરને અન્તે, એક પરિશિષ્ટમાં સંક્ષેપમાં ભાષાંતરિત કરેલો છે. તેમાં એ પ્રમાણે નોંધેલું છે કે, ગોસાલ મહાવીરની સાથે તેમના શિષ્યતરીકે શ્રમણજર્મ પાડ્યો થકો છ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. પરંતુ પછી તે તેમનાથી જૂદો થઈ ગયો અને પોતાનો નવો ધર્મ સ્થાપી જિન તરીકે આજીવિકોનો નાયક કહેવડાવ્યા

લાગ્યો. પરન્તુ બૌદ્ધગ્રન્થોમાં તેના સંબંધમાં એવી નોંધ મળી આવે છે કે તે નન્દ વચ્ચે અને કિસ સંકિચનો ઉત્તરાધિકારી હતો. અને તેનો સંપ્રદાય સાધુવર્ગમાં ચિરસ્થાપિત (લાંબા વચ્ચત પૂર્વે સ્થાપિત થયેલો એવો) મનાતો હોઈ અઘેલક પરિવ્રાજકના નામે પ્રસિદ્ધ હતો. જૈનોની એ હકીકત કે મહાવીર અને ગોસાલ એ બન્ને કેટલાક વચ્ચત સુધી સાથે તપશ્ચર્યા કરી હતી, તેમાં શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. પરન્તુ તેઓ બન્ને વચ્ચે જે સંબંધ બતાવવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં તેનાથી જૂદા પ્રકારનો હોય તેમ લાગે છે, માહં એવું માનવું છે, અને મારા આ અભિપ્રાયના પક્ષમાં હું હમણાં કેટલીક દલીલો આપીશ—કે મહાવીર અને ગોસાલ એ બન્ને પોતાના સંપ્રદાયોને એક કરવાના અને એકને બીજામાં મેળવી દેવાના ઇરાદાથી પરસ્પર સહચારી બન્યા હતા, અને લાંબા વચ્ચત સુધી આ બન્ને આનાયો સાથે રહ્યા હતા. એ વાચત ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન થાય છે કે તે બન્નેના મતોની વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય હોવું જોઈએ. આગળ પૃ. ૨૬ ઉપરની ટીપમાં મેં જણાવ્યું છે કે ‘ સર્વે સત્તા, સર્વે પ્રાણા, સર્વે મૃતા, સર્વે જીવા ’ ના સ્વરૂપનું વર્ણન ગોસાલ તેમજ જૈનોની વચ્ચે સમાન છે. અને ટીકામાં જણાવેલ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિયાદિ વર્ગરૂપે પ્રાણિઓના વિભાગો કે જે જૈનગ્રન્થોમાં ઘણાજ સાધારણ છે, તેવા વિભાગોનો ગોસાલે

પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ચમત્કારી અને લગભગ અસત્યાભાસરૂપ છે.
 હેશ્યાનો જૈનસિદ્ધાન્ત,—જેને પહેલીજ વખત દૃષ્ટિગોચર કર્યાનું માન
 પ્રો. લ્યૂમનને ઘટે છે.—ગોસાંહે કરેલા સંઘઠી મનુષ્યજાતિમાટેના
 છ વર્ગોના વિભાગ સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવે છે. પરંતુ આ
 જાતના સંબંધમાં મારું એવું માનવું છે કે જૈનોએ મૂળ આ વિચાર
 આત્મીયિકો પાસેથી લીધો હતો, અને પાછલથી પોતાના બીજા
 વધા સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સંગત વને તેવી રીતે તેમાં ફેરફાર
 કર્યો હતો. આચારવિષયક સચ્ચા નિયમોના સંબંધમાં જેટલા
 પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે તે ઉપરથી લગભગ સિદ્ધ થાય છે કે
 મહાર્થીએ અધિક કઠોર નિયમો ગોસાંલાના લીધા હતા. કારણ કે
 ઉત્તરાધ્યયન ૨૩, ૧૩ (૫. ૧૨૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે
 માર્થના ધર્મમાં નિર્ગ્રન્થોને નીચે અને ઉપરના ભાગમાં એકેક વસ્ત્ર
 પેહરવાની છૂટ હતી, પરંતુ વર્તમાનના ધર્મમાં કપડાનો સ્પષ્ટ નિષેધ
 કરવામાં આવ્યો હતો. નગ્નસાધુ માટે જૈનસૂત્રોમાં અનેક સ્થલે

૧ ગોસાંલાની પાસેથી હેશ્યાનો વિચાર મૂકને પાછલથી વધા સિદ્ધાન્તોની સાથે સંગત કરી દેવાનું અને કપેલકના વિષયને લેવાનું શરૂયું તે પણ વિચારવા જેવું છે. કેમ કે ધીજાઓના વિચારો સંકેતે વધા સિદ્ધાન્તોની સાથે સંગત કરવાનું આજ સુધી કોઈ પણ મતધાર્થીની બની શક્યું નથી અને તેથી જ તે પણ નહીં પણ અમારું માનવું છે.

મઝી આવતો શબ્દ ' અચેલક' ' છે જેનો શબ્દાર્થ ' વધારહિત ' એવો યાય છે. બૌદ્ધો અચેલકો અને નિર્ગ્રન્થોને ભિન્ન ભિન્ન માને છે. ઉદાહરણ તરીકે ધમ્મપદ^૧ ઉપરની બુદ્ધધોષકૃતટીકામાં કેટલાક મિસ્રુઓના સંબંધમાં જણાવેલું છે કે, તેઓ અચેલકો કરતાં નિર્ગ્રન્થોને વધારે પસંદ કરતા હતા. કારણ કે અચેલકો તદ્દન નદ્ર રહે છે (સજ્જતો અપટિચ્છન્ના) પરન્તુ નિર્ગ્રન્થો કોઈ જાતનું ટૂંકું આવરણ^૨ રાખે છે; જેને તે મિસ્રુઓ खोटी રીતે 'લજ્જાની खातर' માનતા હતા. અચેલકશબ્દદ્વારા બૌદ્ધો મક્ખલી ગોશાલ અને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા કિસ સંકિચ્છ અને નન્દવચ્છના અનુયાયિ-

૧ યીજો એક શબ્દ ' જિનકલ્પિક ' છે જેનો અર્થ ' જિનજેવો આચાર પાઝનાર ' થઈ શકે શ્વેતામ્બરો કહે છે કે જિનકલ્પને ચદલે પ્રાચીનકાલમાં જ સ્થવિરકલ્પ સ્થિર કરવામાં આવ્યો હતો જેની કંદર વચ્ચે રાહસ્યાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

૨ જુઓ કુસબોલની આશ્રિતિ, પૃ. ૩૧૮

૩ મૂઝમાં આવેલા, 'સેસકં પુરિમસમપ્પિતા વ પટિચ્છાદેન્તિ' એ શબ્દો યાવર સ્પષ્ટ થતા નથી, પરન્તુ તેનાં જોવામાં આવતો વિરોધ નિઃશંકરીતે એજ ભાવાર્થ સૂચવે છે. પાલીશબ્દ ' સેસક ' તે મારા ધારવા પ્રમાણે સંસ્કૃત ' શિથ્લક ' નું રૂપ છે. આ જો સ્પષ્ટ હોય તો ઉપરના શબ્દોનું ગોપાંતર નીચે પ્રમાણે થઈ શકે ' તેઓ (શરોણા) આવેલા મારા ઉપર (વપડું) પહેરી શુશ્રાંગને ઢાંકે છે. '

ઓને સૂચવે છે; અને તેઓના ધાર્મિક આચારોનું વર્ણન મહિમા-
 નિકાયમાં સંગ્રહિત રાખ્યું છે, તેમાં તે સ્થળે નિગન્ટપુત્ર સચક-
 જેની ઓઢણાણ આપણને ઉપર થઈ ગઈ છે, તે-કાયભાવના દટલે
 ધારીરિક પવિત્રતાનો અચેલકોના આચારને ઉદ્દેશીને અર્થ સમનાવે
 છે. સચકના વર્ણનમાંની કેટલીક વિગતો ટીકાના અમાવે નહીં
 સમજી શકાય તેવી દુર્બોધ છે. પરન્તુ કેટલીક તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે
 અને તે કેટલાક પ્રસિદ્ધ જૈનઆચારો સાથે સંપૂર્ણ સાદૃશ્ય ધરાવે
 છે. દાસલા તરીકે અચેલકો પણ જૈનસાધુઓની માફક મોગનનું
 આમંત્રણ સ્વીકારતા નથી, તેઓને માટે અભિહિત અથવા
 ઉદિસસક્ત અન્ન લેવાનો નિષેધ છે. આ વસ્ત્ર શબ્દો જૈનોના
 અમ્યાદ્ય અને ઔદેશિક શબ્દો (જુઓ પૃ. ૧૩૨ ટિપ્પણ)
 સમાન હોય તેમ દરેક રીતે સંમતિ છે. વઝી તેઓને માંસ અને
 ગદિરા લેવાની છૂટ નથી. ' કેટલાક માત્ર એકઝ ઘેર ભિક્ષા લેવા
 જાય છે અને માત્ર એકઝ ગ્રાસ સ્વોરાક લે છે. કેટલાક વધારેમાં
 વધારે સાત ઘેર ભિક્ષા માટે જાય છે. કેટલાક એકઝ વાર આપેલું
 અન્ન લઈને રહે છે, કેટલાક વધારેમાં વધારે સાત વાર સુધી આપેલું
 રહેને રહે છે ' આ પ્રકારના જૈનસાધુઓના કેટલાક આનારો
 વસ્ત્રસૂત્રની સમાચારીમાં વર્ણવેલા છે. (૨૬, ભાગ ૧, પૃ. ૩૦૦
 અને આ પ્રત્યના પૃ. ૧૭૬; ગાયાઓ ૧૧ અને ૧૨) નીચે

વર્ણવેલો અચેલકોનો આચાર, અને જૈનોનો આચાર બરાબર એકજ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ‘ કેટલાક હમેશાં એકજ વસ્ત્ર મોજન કરે છે અને કેટલાક બે દિવસમાં એકજ વસ્ત્ર મોજન કરે છે’^૧. इत्यादि, અને એ રીતે વધતાક્રમે કેટલાક ઠેઠ એક પાંચઠાડીયે એકવાર મોજન છે છે^૨. અચેલકોના આવા વધા નિયમો અને જૈનોના નિયમો યા તો લગભગ એકજ છે અગર તો અતિશય મળતા છે, અને આ પ્રકારનું સામ્ય જોવામાં આવતો હોવા છતાં, તથા સચ્ચ એક નિગન્ટ્થપૂત્ત ગણાતો હોવાના લીધે તેમના ધાર્મિક આચારોથી તે પરિચિત હોવા છતાં, કાવ્યભાવનાના આદર્શ તરીકે નિર્ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ કરતો નથી તે સ્વચ્છ આશ્ચર્યજનક લાગે છે પરન્તુ આ આશ્ચર્યજનક વાતને નોંધેની કલ્પનાદ્વારા આપણે સહેલાઈથી સમજાવી શકીએ છીએ, અને તે એવી રીતે કે બૌદ્ધ-ગ્રન્થોમાં બહુધા જે અસલના પ્રાચીન નિર્ગ્રન્થોની વાતના ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તે (નિર્ગ્રન્થો) જૈનસમાજના જે એક વર્ગે મહાવીરના ઉગ્રવ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેઓ નહીં, પરન્તુ

---

૧ આ પ્રકારના વપવાસોને જૈનો ચઢત્યમંત્ર, છઠ્ઠમત્ર इत्यादि નામો આવે છે. (જુઓ ડ. ટ. વ્યુમન સંપાદિત ઔપપાતિકનુત્ર ૩૦ I. A), અને આ વપવાસ કરનારા સાધુઓ અનુક્રમે ચઢત્યમંત્રિય, છઠ્ઠમત્રિય इत्यादिનામોથી ઓળખાય છે (જુઓ ડા. ટ. રૂપસૂત્ર સમાચારી ૨૧.)

મહાવીરના મતના વિરોધી ન બનતાં જેઓ તે સંયુક્તસંપ્રદાયમાં રહીને પણ પોતાના પ્રાચીનસંપ્રદાયના કેટલાક સ્વાસં આચારોને ચઢાવી રહ્યા હતા તે પ્રકારના પાર્શ્વના અનુયાયિઓ હતા. આ પ્રકારના કેટલાંક કઠોર નિયમો કે જે પ્રાચીનધર્મના અંગભૂત ગણાતા ન હતા અને જેમને મહાવીરે દાંસલ કરેલા હતા, તે સંભવિતરીતે તેમણે ગોસાલાના અચેલક અથવા આજીવિકનામે પ્રસિદ્ધ અનુયાયિઓના લીધા હતા. અને આનું કારણ તે તેઓ (મહાવીરે) જે છ વર્ષ સુધી ગોસાલની સાથે અત્યંત નિકટ સંહાર તરીકે રહી તપશ્ચર્યા કરી હતી તે છે. આ પ્રમાણે આજીવિકોના કેટલાક ધાર્મિક વિચારો અને આચારોનો સ્વીકાર કરવામાં મહાવીરનો આશય ગોસાલ અને તેના અનુયાયિઓને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો હોય એમ લાગે છે, અને કેટલાક સમય સુધી તો આ ઉદ્દેશ સફળ પણ થયો હોય. પરંતુ આશ્વરે બને નેતાઓની વચ્ચે મતભેદ થયો હતો, કે જેનું કારણ થઈ કતીને એ પ્રશ્ન હતો કે આ સંયુક્તસંપ્રદાયનો નેતા કોણ બને. ગોસાલના સાથે થયેલા આ ટુંક સમયના સંવંધથી સ્પષ્ટ રીતે મહાવીરની પદવી ઘણી સુસ્થિત બની હતી. પરંતુ ગોસાલે જૈન હકીકતો અનુસાર પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી હતી. અને આશ્વરે તેના શોકપૂર્ણ અવસાનથી તેના સંપ્રદાયના ભાવીને સહત ફટકો લાગ્યો.

આપણે જો કે તે બધું સાવિત ન કરી શકિએ પરંતુ મહા-
વીરે અન્યસંપ્રદાયોમાંથી ઘણું લીધું છે એ વાત નિઃસંશય છે.
જૈનધર્મ યયાર્થમાં એક સંસ્થિતિરૂપ દર્શન નહીં હોવાથી તેમાં નવા
મતો તથા સિદ્ધાન્તોનાં ઉમેરા થતાં સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ હતું.

જે જે સંપ્રદાય અગર તો તેના ભાગો મહાવીરની સફલ
કાર્યદક્ષતાને લઈને જૈનધર્મમાં આવતા ગયા તે સઘળા સંપ્રદાયોના
કેટલાક પ્રીતિપાત્ર વિચારો તેમજ તેમના પ્રિયગુરુઓ, જેઓને
તેઓ ચક્રવર્તી અથવા તીર્થંકરના નામે ઓળખતા હતા, તે સઘળાં
દાખલ થઈ ગયાં હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. અલગત આ એક
માત્ર મારું અનુમાન છે. પરંતુ આ અનુમાનની મદદથી આપણે
જૈનોની આચાર્યો સાધુઓ વિષયક વિલક્ષણ પરંપરાનું ઉત્પત્તિ-
કારણ સમજી શકીએ છીએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો જ્યાં સર્વથા અભાવ
હોય ત્યાં આપણને અનુમાનો ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે,

---

૧. જોરજોર મહાવીર તેમના પોતાના માર્ગમાં એક મહાનુ વ્યક્તિ હશે,
તેમજ તેમના સમકાલીન પુરુષોમાં તે એક ઉત્તમપ્રકારના નેતા પણ હશે,
તેમાં શક નથી. તેમની તીર્થંકરપદપ્રાપ્તિનાં જેટલે અંશે, તેમણે પોતાના
મતનો પ્રસાર કરવાથી સંપાદિત કરેલો તેમનો યશ કારણભૂત થયો છે.
તેટલે કદે અંશે તેમનું પવિત્રજીવન કારણભૂત નહોતું થયું.

અને જે અનુમાનોમાં પણ જે અનુમાન વિશેષ સત્ય-સાંમત્યતાં સહ લાગે એવું-હોય તે સ્વીકારવા યોગ્ય બને છે. ફક્ત આ બાબતને છોડીને વાકીની જે જે બાબતો ધ્યા પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભના પાનાઓમાં મેં મારી કલ્પનારૂપે રજુ કરેલી છે તે સવચ્છી આના ચરતાં વધારે પ્રમાણભૂત છે, એ હું અગ્રે સ્વાસ્થ જણાવી દઉં છું. એ બધા વિચારોમાં મારા કોઈ પણ કથનથી 'જૈનપરંપરાગત' કથન કે-જે લેણી પુરાવાઓના અમાલમાં આપણને એક માત્ર તે જ માર્ગદર્શક બને છે.—તેને આધાર પહોંચતો નથી અને વીજું, મારી એકે કલ્પના પણ એવી નથી કે જે તે સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર અસંમતિ લાગે. જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસની રચનામાં મુખ્ય સ્થાન રોકનાર જે એ એક હકીકત છે કે, મહાવીરના સમયમાં પાર્શ્વનાથના શિષ્યો હયાતી ધરાવતા હતા અને જેનો નિર્દેશ બતાવતી પરંપરા પણ વિદ્યમાન હોઈ તેની સત્યતા પણ અત્યારના સવચ્છ વિદ્વાનો એકે અવાજે સ્વીકારે છે, તેનો જ મેં અહિં ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે આ રીતે જો જૈનધર્મ એ એક પ્રાચીનકાલથી ચાલતો આવતો ધર્મ હોય અને મહાવીર તેમજ મુદ્ધ કરતાં વધારે જુનો હોય તો કેના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં પણ કાંઈક પ્રાચીનતાના

ચિન્હો દેખાવાં જોઈએ. આંત્રું એક ચિન્હ એ ધર્મમાં લાસ મેઢી આવે છે, અને તે તેનો, સઘલી વસ્તુ ચૈતન્યયુક્ત છે, એમ બતાવતો સચેતનવાદ છે. તે વાદ જણાવે છે કે—માત્ર વૈનસ્પતિમાંજ નહીં પરન્તુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અને વાયુના કળોમાં પણ આત્મતત્ત્વ રહેલું છે. માનવજાતિશાસ્ત્ર (Ethnology) આપણને એમ શીખવે છે કે જંગલીલોકોની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સઘલી માન્યતાઓ સચેતનવાદમૂલક હોય છે. આ સચેતનવાદ જેમ જેમ જનસંસ્કૃતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ શુદ્ધ મનુષ્યત્ત્વ રૂપમાંજ માત્ર પરિણત થતો જાય છે. આવી કરીને જો જૈનધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર મોટે ભાગે આ પ્રાચીન સચેતનવાદ—મૂલક હોય તો જૈનધર્મની પહેલ વહેલી ઉત્પત્તિના સમયે તે સચેતનવાદનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના મોટા ભાગોમાં વિસ્તૃતરૂપે વિચમાન હોવો જોઈએ. આ પરિસ્થિતિ તે અતિ પ્રાચીન સમયની હોઈ શકે કે જે વખતે હિન્દુસ્થાનના મનુષ્યોના મન ઉપર ઊંચા પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પૃજાની પદ્ધતિઓ અસર કરી નહોતી. . .

જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનું બીજું ચિન્હ તે તેની વેદાન્ત અને સાંસ્ય જેવાં બે સૌથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણદર્શનોની સાથે રહેલી સિદ્ધાન્તવિષયક સમાનતા છે. તે પ્રાચીનકાલમાં તત્ત્વજ્ઞાનના

(Metaphysics.) વિકાસક્રમમાં ગુણનામના પદાર્થનો જેવો જોઈએ તેવો સુહો અને સ્પષ્ટ રચાઈ થઈ ચૂક્યો નહોતો; પરન્તુ તે પદાર્થ દ્રવ્યપદાર્થમાંથી ઉત્ક્રાન્ત થઈ રહ્યો હતો એમ લાગે છે. જે જે વસ્તુને આપણે ગુણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે, તે વસ્તુ મૂળથી વારંવાર દ્રવ્ય તરીકે મનાઈ જતી અને કેટલીક વસ્તુને દ્રવ્ય સાથે તેનું મિશ્રણ પણ થઈ જતું. વેદાન્તમાં પરબ્રહ્મને શુદ્ધસત્તા, જ્ઞાન, અને આનન્દરૂપ સ્વામાયિકગુણથી સંપન્ન નહીં, પરન્તુ સત્, ચિત્, અને આનન્દસ્વરૂપન માનવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યમાં પુરુષ અથવા આત્માના સ્વભાવનું વર્ણન કરતી વસ્તુને તેને જ્ઞાન અથવા તેજોરૂપ બતાવવામાં આવ્યો છે. અને જો કે-સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્, એ ત્રણ પદાર્થોને ગુણરૂપે ગણાવ્યા છે છતાં, પરન્તુ ગુણનું જે લક્ષણ આપણે સ્વીકારીએ છીએ તે અનુસાર તે ગુણો થઈ શકતા નથી.

પ્રો० ગાર્વેના જણાવ્યા પ્રમાણે વાસ્તવમાં તે મૂળપ્રકૃતિના અવયવોન છે. આ જ પ્રકારના સિદ્ધાન્તને લઈને સામાન્યરીતે જૈનોના પ્રાચીનસૂત્રોમાં દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયોનો જ માત્ર ઉલ્લેખ કરેલો હોય છે. સૂત્રોમાં ગુણપદાર્થનો જ્યારે કોઈક જ ઠેકાણે ઉલ્લેખ પાડેલો મળી આવે છે. ત્યારે પાછળના બીજા વંશ પ્રયોમાં

તે નિયમિત રીતે વર્ણવેલો હોય છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે પાછળના કાલમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ, અને તેનું કારણ ન્યાય વૈશેષિક દર્શનોના તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની જે અસર ધીમે ધીમે ભારતવર્ષના વૈજ્ઞાનિકવિચારો ઉપર થતી હતી તેન હોવું જોઈએ. પર્યાય એટલે વિકાશ અગર અવસ્થાંતરની માન્યતામાં ગુણ જેવા સ્વતંત્રપદાર્થને સ્થાન જ મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે દ્રવ્ય દરેકકાલમાં તેના પર્યાયના રૂપમાં જ રહે છે, અને તેથી કરીને પર્યાય ગુણાત્મકજ હોય છે; અર્થાત્ પર્યાયોની અંદર ગુણોનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. અને આજ વિચાર પ્રાચીનસૂત્રોમાં લીધેલો હોય તેમ જણાય છે. અન્ય એક ઉદાહરણ, જૈનોએ જે અદ્રવ્યત્વયુક્ત પદાર્થ ઉપર દ્રવ્યત્વનો આરોપ કરી, વાસ્તવિકરીતે જે વસ્તુ ગુણના વર્ગમાં આવી જાય છે તેવી 'ધર્મ' અને 'અધર્મ' એ બે વસ્તુઓ, વિપર્યય છે આ બે વસ્તુઓને જૈનોએ દ્રવ્ય તરીકે વર્ણવી છે કે જેની સાથે જીવનો સંબંધ રહેલો હોય છે^૧. આ દ્રવ્યોને આકાશની સાથેજ સંપૂર્ણ

---

૧ આ કલ્પના મૂળ ધૈદિક હિંદુઓની હતી, તેમ બોલ્ડનવર્ગ પોતાના Die Religion des veda નામના પુસ્તકના પૃ. ૩૧૭ ઉપર વર્ણવ્યું છે.

લોકવ્યાપી માનેલા છે. વૈશેષિકો પણ આકાશને દ્રવ્ય માને છે. જો તે સમયમાં દ્રવ્ય અને ગુણ એ બંને પદાર્થોનું મિત્ર મિત્ર વર્ગીકરણ થયું હોત અને બંને અન્યોન્યાથિત મનાતા હોત, કે એમ વૈશેષિકો માને છે, (ગુણાશ્રયં દ્રવ્યં અને દ્રવ્યાંતર્વર્તી ગુણઃ) તો ઉપર જણાવેલ ગોટાळा ભરેલા વિચારો જૈનોએ કદાપિ સ્વીકાર્યા નહીં હોત.

ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે વૈશેષિક દર્શન સાથે જૈનોના કેટલાક વિચારો મળતા આવતા હોવાથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ તેના પછી થઈ છે, એવો જે મત ડૉ. ખાંડારકરે' ઉપસ્થિત કરેલો છે તેની સાથે હું સંમત થઈ શકું તેમ નથી.

વૈશેષિકદર્શનના સ્વરૂપનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપી શકાય કે સંસ્કૃતમાયા બોલનાર તથા સમજનાર બધા માણસોએ મનન કરેલા સર્વસાધારણ વિચારોની જે પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા અને તેનું જે તાર્ત્વિક પ્રતિપાદન-નિરૂપણ, એન વૈશેષિકદર્શન છે. આ પ્રકારનું પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું કામ તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી શુરુ થયું હશે અને વળાદના સૂત્રોમાં જેનું એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણરૂપે પ્રતિપાદિત થયું છે તેનું તૈયાર થતા પહેલાં

મનુષ્યોને ઘણો શરીરો મુખી ધીરમયી માનસિક પરિશ્રમ ઉઠાવશે. પડ્યો હશે; તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સતત ચર્ચાઓ ચલાવવી પડી હશે. આવી વૈશેષિકદર્શનની આદિ અને અન્તિમ સ્થાપનાની વચેના કાઠમાં જો વૈશેષિક વિચારો લઈ લેવાનો સોટો યા સ્વરો આરોપ જૈનો ઉપર મુંઝવામાં આવે તો તે કદાચ તેમ સંપન્નિ શકે સ્વતં. આ સ્પષ્ટે બીજી એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહીં ગણાય, અને તે એ છે કે જે મુદ્દાઓ હું અગ્રે ચર્ચવા રૂઝું હું તે મુદ્દાઓને લઈને ડૉ. ભાણ્ડારકરનો એવો મત થયેલો છે કે 'જૈનોના વિચારો તે એક બાજુ સાંખ્ય અને વેદાન્તદર્શન અને બીજી બાજુ વૈશેષિકદર્શન એમ બે પક્ષની વચેના સમન્વયના આકારના છે.' પરંતુ પ્રત્યુત્તર ચર્ચાને માટે તો તે બન્ને પ્રકારના વિચારો સરખા છે:—એટલે કે સાક્ષાત્ લેવું અગર બે પ્રકારના વિરુદ્ધ વિચારોનું તદ્દજોડ કરવું એ એકજ છે. ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જૈનદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન એ બન્ને ત્રિયાવાદી છે. અર્થાત્ તે બંનેનું માનવું છે કે આત્મા ઉપર કર્મ, કષાયો તથા વાસનાદિની સાક્ષાત્ અસર થાય છે. (૨) બન્ને દર્શનો અસત્કાર્યના સિદ્ધાન્તને માને છે. એટલે કે તેમના મતે કાર્ય તે

તેના ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન છે. પરન્તુ વૈદાન્ત અને સાંખ્ય બન્ને સત્કાર્યવાદને માને છે. અર્થાત્ કાર્ય કારણને ભિન્ન માને છે. (૩)
 ૬ બન્ને દર્શનોમાં ગુણ અને દ્રવ્યનો પૃથક્ વિભાગ થયેલો છે. ૬
 છેલ્લી વાત તો આપણે ઉપર ચર્ચી ગયા છાં, તેથી હવે આપણે
 પ્રથમ બે મુદ્દાઓના સંબંધમાં વિચાર કરવાનો રહ્યો છે.

(૧) અને (૨) માં જે મન્તવ્યોનું નિરૂપણ કરેલું છે,
 તે વ્યવહારિક જ્ઞાન—સાધારણ બુદ્ધિના વિચારો છે. (અર્થાત્ સદૃ
 કોઈ સમજી શકે તેવા છે.) કારણ કે આપણા ઉપર વાસ્તનાઓની
 સાક્ષાત્ અસર થાય છેજ, તેમજ કારણથી કાર્ય ભિન્ન છે તે પળ
 આપણા અનુભવની વહારની વાત નથી. ઉ. ત. બીજા અને વૃક્ષ ૬
 બન્ને પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ દરેક વિવેકી માંણસ જાણે છે, અને તે
 માત્ર સામાન્ય અનુભવનો વિષય છે તેમ પણ લાગ્યા વિના
 નહીં રહે. આવા વિચારોને અમુકદર્શનના સ્વાસ લક્ષણરૂપે
 માની શકાયજ નહીં, અને એક બીજા મતોમા આવા વિચારો
 સમાનરૂપે જોવામા આવે તે તે ઉપરથી તે, એક બીજાના મતમાથી
 છીધેલા છે તેમ પણ કહી શકાય નહીં. પરન્તુ જો બે ભિન્ન દર્શ-
 નોમાં પરસ્પર વિપરીતે વિચારદર્શી એકજ સિદ્ધાન્ત આવ્યો હોય
 તો તે વાત અવશ્ય વિચારણીય હોય છે. આવો સિદ્ધાન્ત મૂલ

તો તે ફક્ત દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે અને તે તેમાં મુપ્રતિ-
ષ્ઠિત થયા પછીજ અન્યદ્વારા સ્વીકૃત થાય છે. દિગ્ અને આકાશ
૫ વસ્તુ મિત્ર દ્રવ્યો છે, ૫ જાતનો વૈશેષિકોનો સ્વાંસ સ્વતંત્ર તર્કસિદ્ધ
સિદ્ધાન્ત છે. તે જૈનદર્શનમાં બિલકુલ દેખાતો નથી. બેદાન્ત અને
સાંખ્ય જેવા અધિક પ્રાચીન દર્શનોમાં તથા જૈનદર્શનમાં આકાશ
અને દિક્ વચ્ચે બિલકુલ મેદ કરવામાં આવ્યો નથી. ૫ દર્શનોમાં
૫૬ આકાશજ વસ્તુનું પ્રયોજન સારું છે.

વૈશેષિક અને જૈનદર્શનની વચ્ચે મૂળ સિદ્ધાન્તોમાં મેદસૂચક
૫૬ કેટલાક ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે. પહેલાના મતે આત્માઓ
અનંત અને સર્વવ્યાપી (વિમુ) છે. પરંતુ બીજાના (જૈનોના)
મતે તેઓ મર્યાદિત પરિમાણવાળા છે. વૈશેષિકો ધર્મ અને અધર્મને
આત્માના ગુણો માને છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનો તે વસ્તુને
૫૬ જાતના દ્રવ્યો માને છે. ૫૬ ભાવતમાં, ૫૬ વિરુદ્ધ વૈશેષિક
વિચાર અને તદ્વિત્ર જૈનસિદ્ધાન્ત વચ્ચે કેટલુંક સાદૃશ્ય જોવામાં
આવે છે. વૈશેષિકમતમાં ચાર પ્રકારના શરીરો માનેલા છે
પાર્થિવ શરીર જેવું કે મનુષ્ય પશુઆદિનું, જલાત્મકશરીર જેમ
ચરુણી સૃષ્ટિમાં છે, અગ્નિયશરીર જેમ અગ્નિની સૃષ્ટિમાં છે,
અને વાયવીયશરીર જેમ વાયુની સૃષ્ટિમાં મળી આવે છે. આ

વિચિત્ર વિચાર સાથે સદૃશતા ધરાવનારો જૈનદર્શનમાં પણ એક
 વિચાર છે. જૈનો પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, અને વાયુકાય,
 એમ ચાર કાય માને છે. આ ચાર ૪ મૌલિક પદાર્થો કે જે મૂળ
 તત્ત્વો છે અથવા તો તેના પણ સૂક્ષ્મ ભાગો છે. તેની અંદર એક
 એક વિશિષ્ટ આત્મા રહેલો છે એમ તેઓ માને છે. આ જઠ-ચૈત-
 ન્યવાદનો સિદ્ધાંત ઉપર જળાબ્યા પ્રમાણે અસલ સચેતનવાદનું
 પરિણામ છે. વૈશેષિકોનો એતદ્વિષયકવિચાર જો કે મૂળ એકજ
 વિચારપ્રવાહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે સ્વતંત્ર, પરંતુ તેમણે તે વિચાર
 લૌકિકપુરાણોના અનુરૂપે ગોઠવેલો છે. આ વદ્ધેમાં જૈનમત વધારે
 પ્રાચીન છે અને તે વૈશેષિક દર્શનના ચાર પ્રકારના શરીરવાલા
 મતના કરતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે પુરાતન વિકાસક્રમના સમયનો
 છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ વૈશેષિક અને જૈનદર્શનની વચ્ચે એવો
 કોઈ પણ સંબંધ ન હતો કે જેથી એક દર્શને બીજામાંથી વિચારો
 લીધા છે, એમ સ્થાપિત કરી શકાય. છતાં પણ હું એમ કમૂલ
 કરું છું કે એ વેદ દર્શનો વચ્ચે કેટલુંક વિચારસાદૃશ્ય અવશ્ય રહેલું છે.
 વૈદાન્ત અને સાંખ્યના મૂળ તત્ત્વભૂત વિચારો જૈનવિચારોથી તદ્દન
 વિરુદ્ધ છે; અને તેથી કરીને જૈનો પોતાના સિદ્ધાન્તને કોઈ પણ
 આંધ આબ્યા દીધા સિવાય તેમના વિચારો સ્વીકારી શકેન નહીં
 પરંતુ વૈશેષિક એ એવા પ્રકારનું દર્શન છે કે જેથી જૈનસિદ્ધાન્ત

પોતાના મતને આગ્રાત પહોંનાડ્યા સિવાય કેટલીક હદ સુધી તેની સાથે સંમત થઈ શકે છે. અને આથીજ ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન ઉપરના ગ્રન્થકારોમાં જૈનોનાં પણ નામો જોવામાં આવે તો તેમાં નહાઈ પામના જેવું નથી. જૈનો તો આનાથી પણ આગળ વધીને ત્યાં સુધી જણાવે છે કે વૈશેષિકદર્શન સ્થાપનાર તેમના માનના એક કૌશિકમોચીય છદુલુપ્ય રોહગુત્ત નામનો નિન્હવ હતો. જેણે વિ. સં. ૬૪૪ (ઈ. સ. ૪૮૮) માં ત્રૈરાશિકમત નામનો છદ્ધો નૈન્હવિક સપ્રધાય સ્થાપ્યો હતો. આ દર્શનનું જે વર્ણન આવગ્યક-સૂત્ર VV. 77-88 માં આપેલું છે તે વાચવાથી જણાય છે કે તે સવલું વર્ણન કળાદના વૈશેષિક દર્શનમાંથી લીધેલું છે. કારણ કે તેમાં (સાત નહીં પણ) છ પદાર્થો અને તેના પેદાભેદોનું વર્ણન આપેલું છે, અને આ ઉપરાન્ત ગુણના વર્ગમાં (૨૪ નહીં પરન્તુ) ૧૭ વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, જે વૈશેષિકદર્શન ૧, ૨ માં આપેલી ફલીકન સાથે ચરાચર મળી રહે છે.

માનં માનવું છે કે જૈનો અનેક વીંજી વાવતોની માફક, હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ પુરુષને પોતાના ધર્મના इतिहास સાથે જોડી દેવાની વાવનમાં પોતાને ઘટે તેના કરતાં અધિક માનનો દાવ કરે છે, ઉપરોક્ત જૈન-ગ્રન્થકારોને અસંખ્ય માનવામાં મારા

કારણો નીચે મુજબ છે:—વૈશેષિકદર્શન વાસ્તવમાં એક આસ્તિક
 બ્રાહ્મણદર્શન મનાય છે. અને તે મુખ્યત્વે કરીને સ્વધર્મચુસ્ત
 હિંદુઓદ્વારા વિકસિત થયું છે. આમ હોવાથી તેમણે સૂત્રકારનું
 જે નામ તથા કાશ્યપ ઇત્દું જે ગોત્ર લખાવ્યું છે તે સંવંધમાં
 તેઓ અસત્યાલાપ કરે છે, એવી શંકા કરવાનું બરાબર કારણ
 જણાતું નથી. અને ઘીજું એ કે સમગ્રબ્રાહ્મણસાહિત્યમાં એવું
 ક્યાંય ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી કે વૈશેષિકદર્શનના કર્તાનું તદ્દ
 નામ રોહગુપ્ત હતું તથા તેનું ગોત્ર કૌશિક હતું તેમજ
 રોહગુપ્ત અને કળાદ એ બંને નામો એકજ વ્યક્તિના હોય તેમ
 પણ ખાતરી જણાય નહીં, કારણ કે તેઓના ગોત્ર સ્પષ્ટ ભિન્ન ભિન્ન
 જોનામાં આવે છે. ‘કળાદનો અનુયાયી તે કળાદ’ એ શબ્દ,
 વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના અનુસારે કાકમશક એટલે શુવટ વાચક છે; અને
 ઘીજી તે દર્શનનું ઉપદ્રામાન્મક નામ ઔલૂક્યદર્શન^૧ પડેલું છે.
 રોહગુપ્તનું ઘીજું નામ છદ્મલુપ્ત છે, જેનું સંસ્કૃતરૂપ જુલુક^૨ થાય છે.
 તેમાં શુવટ અને કલું કરીને કાળાદોનું સૂચન થાય છે એ તદ્દ છે,

૧ પુત્રો કલ્પણની મારી આપ્યાનું પૃ. ૧૧૬.

૨ અક્ષરજ છે શુવટ થા શબ્દનો પાંચલો ‘ ડ ’ મળ્ય વૈશેષિક-

દર્શનના ઉપદ્રામાન્મક રૂપ છે.

પરન્તુ ઉલ્કશબ્દ જૈનોણ રોહગુપ્તના મોઝનં અર્થાન્ કૌશિકને' ઉદ્દેશીને લેલેલો હોય તેમ જણાય છે. કૌશિક શબ્દનો અર્થ પણ શુભડન થાય છે. પરન્તુ આ વાતમાં જૈનોની દન્તકથા વરતાં સર્વજ્ઞાણસંમત પરંપરા વધારે પાતંદ કરવા લાયક હોવાથી, આપણે જૈનોના પરંપરાગત વ્યવનને એવી રીતે સમજાવી શકીએ કે રોહગુપ્તે આ વૈશેષિકદર્શનને નવું પ્રસ્પૃધું ન હોતું પરન્તુ પોતાના નૈન્દ્રવિક્રવિચારોને સમર્થિત કરવા વૈશેષિકમતનો માત્ર અંગીકાર કર્યો હતો.

આ ભાગમાં ભાષાંતરિત કરેલા ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના વિષયમાં પ્રો^૦ વેજે Indische Studien, Vol. XVI p. 259 ff. અને Vol. XVII p. 43 ff. માં જે લખ્યું છે તે ઉપરાન્ત મારે કાંઈ વિશેષ ઉમેરવાનું નથી. આ વક્ષેમાં, સૂત્ર-કૃતાંગ એ બીજું અંગ ગણાય છે અને જૈનઆગમોમાં અંગોને પ્રથમ-પ્રવાન-સ્થાન આપવામાં આવે છે; તેથી તે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર કે જે પ્રથમ મૂલ્યસૂત્ર ગણાતું હોઈ સિદ્ધાન્તમાં તેને છેલ્લું સ્થાન મળેલું છે, તેના વરતાં વધારે પ્રાચીન છે. ચોથા અંગમાં આપેલા

૧ માગ ૧ પૃ^૦ ૨૯૦, પરન્તુ પ્રો^૦ લ્યુમને J. C. P. 121.

ઉપર ભાષાન્તર કરેલી એક દન્તકથામાં તેનું મોન 'છક્ક' તરીકે લખ્યું છે.

સિદ્ધાન્તોના માર ઉપરથી જણાય છે કે સૂક્ષ્મતાંગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
 નીનમાબુઓને વિરોધી આચાર્યોના પાસેડીમતોથી સંરક્ષિત
 રાખવાનો અને તે રીતે સમ્યગ્દર્શનમાં સ્થિર બનાવિ તેમને પરમ-
 શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. આ દ્રષ્ટીએ એકદર સાચી છે, પરંતુ
 સર્વોગ પૂર્ણ નથી; એ આપણે આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપેલી
 વિષયસૂચી ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. ગ્રન્થની શરૂઆતમાં વિરો-
 ધીનતોનું નિરાકરણ આપનામાં આવેલું છે અને તેનો નેજ વિષય
 ફરીથી અધિક વિસ્તાર સાથે બીજા શ્રુતસ્કંધના પ્રથમ
 અધ્યયનમાં ચર્ચનામાં આવેલો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં આની
 પટ્ટી પવિત્ર જીવન ગાળવા સંબંધી, સાધુના પરિપક્વો સંબંધી,
 જેમાં રાસ કરીને તેમના માર્ગમાં બનાવનામાં આવતાં
 પ્રલોભનો તથા અસાધુજનો તરફથી નહતો શારીરિક કષ્ટો
 સંબંધી તથા ધર્મના આદર્શમૂલ મહાત્મીની સ્તુતિવિષયક અધ્ય-
 યનો આવેલાં છે, તેની પટ્ટી બીજા પછી તેજાજ વિષયોપર અધ્ય-
 યનો છે. બીજો શ્રુતસ્કંધ જે લગભગ સંપૂર્ણ ગદ્યમાંજ લખાઈ છે
 તેમાં પણ આજાજ પ્રકારના વિષયોનું નિબ્ધાન કરેલું છે, પરંતુ
 તેના વિવિધ ભાગો વચ્ચે કોઈ પણ દેખીતો સંબંધ જોનામાં આવતો
 નથી. આ ઉપરથી તે શ્રુતસ્કંધ અનુપૂર્ણરૂપે નથી શકાય અને

તેથી તે પાછળના કાઝમાં પ્રયમ સ્કંધમાં ઘણો એક ડમેરો છે. પ્રયમ સ્કંધનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે જુવાનસાધુઓને માર્ગ સ્પષ્ટ-વાનો છે^૧. તેની રચનાશૈલી પણ આજ પ્રયોજનને ઉપકારક થાય તેવી રાખવામાં આવી છે. તેમાં વળા છંદોનો, પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમાં કવિત્વનો પણ સમાવેશ ઘણો છે. એમ માનવું જોઈએ. આનાથી કેટલીક ગાથાઓનું સ્વ કૃત્રિમ લાગે છે અને તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ એકાંજ કર્તાનો રહેલો હોય તેમ આપણે માની શકીએ છીએ. બીજો સ્કંધ પ્રયમ સ્કંધમાં નવેલ્લા વિષયો ઉપર લેખેલા નિબંધોનો એક સમૂહ હોય એમ જણાય છે.

ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગ બંને સૂત્રોનો ઉદ્દેશ તથા તેનાં ચર્ચાણા કેટલાક વિષયો પરસ્પર સમાન છે, પરંતુ સૂત્રકૃતાંગના મૂળભાગ કરતાં ઉત્તરાધ્યયન વધારે લાંબું છે તેમજ તે સૂત્રની યોજના પણ વધારે કુશલતાપૂર્વક કરવામાં આવી છે. તેનો મુખ્ય આશય નવીન સાધુને તેની મુખ્ય પરજોનો બોધ આપવાનો તથા ત્રિધિ અને ઉદાહરણો દ્વારા ચતિજીવનની પ્રશંસા કરવાનો, તેના દીક્ષાકાળ દરમ્યાન આવતા વિઘ્નો સામે ચેતવણી આપવાનો

૧ પુરાણી પરંપરા અનુસાર શ્રીકૃષ્ણ લંકા પહોંચી ચાર વર્ષ વીત્યા પછી સૂત્રકૃતાંગનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું હતું.

તથા કેટલુંક નાત્તિક જ્ઞાન આપવાનો પગ છે. પાણ્ટી મતોનું ઘણાક ટેકાણે મૂચનમાત્ર કરવામાં આવ્યું છે પરન્તુ તેમને વિસ્તૃતરીતે ચર્ચામાં આવ્યા નથી. તે દિશામાંથી આવતા વિદ્વો જેમ જેમ વચ્ચે જતા માંડ્યો તેમ તેમ સ્પષ્ટ રીતે ઓઝા થતા ગયા અને જૈનધર્મની મંથ્યાઓ સુદ્ધરીતે સ્થિર થતી ગઈ. નવીનમાધુઓને જીવાંતીકરું ચરાચરજ્ઞાનવધારે ઉપયોગી મનાતું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે આ વિષય ઉપર એક મોટું અધ્યયન આગ્રયના અન્તે આપવામાં આવ્યું છે. જો કે આ આજ્ઞા ગ્રંથમાં આવેલા જુદા જુદા વધા અધ્યયનોની પસંદગી તથા ગોઠવણીમાં કાંઈક યોજના જેવી દેખાય છે સરી પરન્તુ તે સર્વજ્ઞ અધ્યયનો એકજ કર્તાના રચેલાં છે કે લેખી અગર મૌનિક પરંપરાગત સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં છે એ એક વિચારણીય બાબત છે. કારણ કે આવા પ્રકારનું સાહિત્ય જૈનમંપ્રદાયમાં, તેમજ અન્ય સંપ્રદાયોમાં પણ ધર્મશાસ્ત્રગ્રંથોની રચનાની પૂર્વે વર્તમાન હોતું જ જોઈએ. માત્ર એમ માનવું છે કે આ અધ્યયનો પ્રાચીનપરંપરાગત-સાહિત્યમાંથીજ ઉદ્ભવ કરી લીધેલાં છે, કારણ કે તેની વર્ણનશૈલી તથા માપાશૈલી પરસ્પર ભિન્ન હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને તે બાબત એકજ કર્તાની કલ્પનામાંથી સંગત થઈ શકતી

નથી. અને આમ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે વર્તમાનસિદ્ધાન્તોમાં ઘણા ગ્રંથો આજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયા છે એમ માન્યા વિના હુટકો નથી. કયા સમયમાં આ પ્રસ્તુતગ્રંથો રચવામાં આવ્યા અથવા તો વર્તમાનસ્વરૂપમાં મુદ્રણમાં આવ્યા તે પ્રશ્નનો સંતોષ પદ્મયક નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ ગ્રંથનો વાંચનાર સ્વાભાવિકરીતેજ આ વાતમાં ભાષાંતરકારનો અભિપ્રાય જાણવાની આશા રાખતો હોવાથી, હું અત્યન્તમેકોચપૂર્વક મારો મત જાહેર કરું છું કે, સિદ્ધાન્તગ્રંથોના ઘણાસરા ભાગો, પ્રકરણો તથા આલ્પકો સ્વેચ્છા જુનાં છે. અંગોનું આલેખન પ્રાચીનકાળમાં (પરંપરાનુસાર ભદ્રચાહુના સમયમાં) થયું હતું; સિદ્ધાંતના અન્ય ગ્રંથો કાલક્રમે ગણું કરીને ઈ. સ. પૂર્વની પહેલી શતાબ્દિમાં સંગ્રહિત થયા હતા. પરંતુ દેવદ્વિગણિ સિદ્ધાંતોની આ છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર કરી (વિ. સં. ૯૮૦ ઈ. સ. ૯૨૪) ત્યાંસુધી તેમાં ઉમેરાઓ તથા ફેરફારો થતા ગયા હતા.

ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગનું ભાષાન્તર, મેં, મને મળેલી સૌથી પ્રાચીન ટીકાઓમાં સ્વીકારેલા મૂળના આધારે કરેલું છે. આ મૂળ હસ્તલિખિત અન્યપ્રતિઓ તથા મુદ્રિતપ્રતિઓના મૂલ્યથી થોડેક અંશેજ મિત્ર છે. મેં એકચિત્ત કરેલી કેટલીક હસ્ત-

લિખિત પ્રતિઓ ઉપરથી એક સ્તંભ મૂઝ તૈયાર કરો લીધું હતું કે જે મને મુદ્રિતમૂઝ સાથે મેઝરી જોવામાં ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

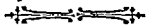
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વલ્લભતાવાઝી આવૃત્તિ (સંવ. ૧૯૩૬ ઈ. ૧૮૭૯) માં ગુજરાતી વિવરણ ઉપરાંત સ્વતરંગચંદ્રીય લક્ષ્મી-કીર્તિગણિના શિષ્ય લક્ષ્મીવલ્લભની રચેલી સૂત્રદીપિકા આપેલી છે. આ દીકાથી વધારે પ્રાચીન દેવેન્દ્રની ટીકા છે અને તેન ટીકા ઉપર મેં મુખ્ય આધાર રાખ્યો છે. એ દીકા મં. ૧૧૭૯, પૃષ્ઠે ઈ. મ. ૧૧૨૩ માં રચાઈ છે અને તે પ્રખટ્ટીત શાન્ત્યાચાર્યની બૃહદ્વૃત્તિના સારાંશરૂપે છે. શાન્ત્યાચાર્યવાઝી વૃત્તિ મેં વાપરી નથી. મારી પાસે સ્ટ્રેસનર્થ યુનિવર્સિટી લાઝેરીની માલિકીની અવધૂરિની પણ એક સુંદર પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિ છે. આ ગ્રંથ પણ સ્પષ્ટરીતે શાન્ત્યાચાર્યની વૃત્તિનો સંક્ષેપ માત્ર છે. કારણકે લગભગ એ તેને અક્ષરશઃ મળ્યો આવનો જણાય છે.

મૂલકૃતાંગની મુંઝવેવાઝી આવૃત્તિ (સં. ૧૯૩૬, ઈ. સ. ૧૮૮૦) માં ત્રણ ટીકાઓ આપેલી છે. (૧) શીલાંકની ટીકા, જેમાં ભદ્રવાહુની નિર્ણયિતિ પણ આવેલી છે. આ ટીકા સર્વે વિદ્યમાનટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. પરન્તુ આના પહેલાં પણ બીજી ટીકાઓ થઈ હતી. કારણકે શીલાંક કેટલેક મ્યલે પ્રાચીનટીકાકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે. શીલાંક- નવમી શતાબ્દના

પશ્ચાદ્દિમાં થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, કારણકે તેમણે આચારાંગસૂત્રની ટીકા શક વર્ષ ૭૯૮ એટલે ઈ. સ. ૮૭૬ માં સમાપ્ત કરી હતી એમ કહેવાય છે. (૨) એ ટીકામાંથી હર્ષકુશલે કોરલો સંક્ષેપ જેનું નામ દીપિકા છે, તે સંવત ૧૧૮૩ અથવા ઈ. સ. ૧૧૨૭ માં રચેલો છે. મારી પાસે દીપિકાની એક પ્રતિ છે જેનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે. (૩) પાર્શ્વચંદ્રનો બાલાવજોવ-એટલે ગુજરાતી ટીકા. માહિતીના મુખ્યપ્રથતરીકે મેં સાધારણ રીતે શીલાંકનીજ ટીકા વાપરી છે. જ્યારે શીલાંક અને હર્ષકુશલ બંને મહત્તા આવે છે ત્યારે ટિપ્પણમાં મેં તેમને બતાવ્યા ' ટીકાકારો ' એમ લખ્યું છે. જ્યારે શીલાંકનો અમુક ટીકાંશ હર્ષકુશલે પડતો મુકેલો હોય છે ત્યારે હું માત્ર શીલાંકનુંજ નામ આપું છું; અને જ્યારે કોઈ ઉપયોગની અસહ હકિકત હર્ષકુશલ આપે છે ત્યારે ત્યાં આગળ મેં તેનુંજ નામ આપેલું છે. મારે આ સ્થળે સાસ જણાવી દેવું જોઈએ કે મારી એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં હાસિયામાં તથા બે બે લીટીઓની વચ્ચે કેટલીક સંસ્કૃત નોટો આપેલી છે કે જેની મદદથી હું કેટલીક વસ્તુને મૂળનો સાસ અર્થ નિશ્ચિત કરી શક્યો છું.

બોન
નવંબર ૧૮૯૪

એચ. જેકોબી.

ધર્મસંબન્ધિ તુલનાત્મકશાસ્ત્રમાં જૈનધર્મનું મહત્વ તથા દરજ્જો.

(ડૉ. ઓ. પરટાલ્ડ વમ. ય. પી. પચ્. ડી. સામેલે ખૂલિયા-
મુકામે તા. ૨૧-૮-૨૧ ના રોજે આપેલું ભાષણ.)

વિષય—ધર્મસંબંધી તુલનાત્મકશાસ્ત્રમાં જૈનધર્મનો દરજ્જો
અને મહત્વ.

ધર્મોની સરસામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મવાળાને કયું સ્થાન
આપી શકાય અને તેના વિજ્ઞાનમાં કેટલું મહત્વ છે એ બતાવવાનો
મારો પ્રયત્ન છે. આ વિષયમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં સામાન્યથી
ધર્મની સરસામણીનું વિજ્ઞાન એટલે શું ? અને તે વિજ્ઞાનના હેતુ
કયા કયા ? એ વિષયનું થોડું વિવેચન કરું છું. અને તેના માટે
સામાન્યથી ધર્મના વિકાસનું ऐतिहासिक दृष्टिથી સ્પૂટ સ્વરૂપ
વઢું છું.

ધર્મોની સરસામણીનું વિજ્ઞાન એ શાસ્ત્ર નવોનજ છે અને તે

---

૧ આ ભાષણ મૂળ ઇંગ્લિશ ઉપરથી મરાઠી અનુવાદ કરાવી ખૂલિ-
યાના ધોળેજ તરફથી છપાવેલ છે તેનું શુભરાત્રી ભાષાંતર છે.

શાસ્ત્રના ઉત્પાદક સંસ્કૃતના મોટા પण्डित પ્રો. મેક્સમૂલ્લર સાહેબ હતા. તેઓ એ શાસ્ત્ર લિસ્ટીના ૧૮ માં શસ્ત્રમાં ઈશ્વરવિજ્ઞાન-નામક અંગ્રેજી તત્ત્વવિવેચનપદ્ધતિમાં અને જર્મનીના વાર્મિકતત્ત્વ-વિજ્ઞાનમાં વીજરૂપથી જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે વીજરૂપ વિચારોને પ્રો. મેક્સમૂલ્લરે પદ્ધતિસર સ્વરૂપ આપેલું અને તે શાસ્ત્રને માનવજ્ઞાનમાં એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે તેઓએ ઘનાવીને મુંકી દીધું. મેક્સમૂલ્લર સાહેબના પછી યુના વિદ્વાનોએ અને વિશેષ કરીને યૂરોપિયનવિદ્યાપીઠમાંના પ્રાચીનવિદ્યાવિશારદોએ આ શાસ્ત્રને વૃદ્ધિગત કર્યું. આ વિદ્વાનલોકો પૈકી હાલંડદેશમાંના લાયટન વિદ્યાપીઠના માજી પ્રો. ટીલે-એઓનું કામ વિશેષ મહત્ત્વનું હોઈને તેઓએ આ સર્વધર્મવિજ્ઞાનની પુનર્વિવેચના કરી છે અને ધર્મ-વિજ્ઞાનના મોપપત્તિક (પદ્ધતિસર) સંશોધનનો સરો પાયો નાંખેલો છે, યૂરોપલંડમાંના વિદ્યાપીઠમાં પ્રાચીનવિદ્યાના એક ભાગ તરીકે માનીને ધર્મવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શુરુ થતાં પ્રેટરીટનમાં શરુઆત થીજ તેને સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે સમજવામાં આવતું ગયું છે. તે દેશમાં આ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ માટે બે ગૃહસ્થોએ બે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ પણ સ્થાપન કરેલી છે. તે સંસ્થા એટલે ઇંગ્લાંડમાંની હિર્બટની વ્યાખ્યાનમાલા અને કોટલંડમાંની ગિર્ફર્ડની વ્યાખ્યાનમાલા છે.

આ શાસ્ત્રનો હેતુ વિવિધ પ્રકારનો થયેલો છે. જગતમાંના સર્વધર્મોનું સવિસ્તરપણે જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું અર્થવા તેઓનું ધર્મીકરણ કરવું અને તે ઉપરથી સામાન્યથી ધર્મોમાંનું મુખ્ય અને સર્વ તત્ત્વ શું છે તે શોધી કાઢવું, તે પ્રમાણે આ તત્ત્વાનુસાર ધર્મની યોગ્ય વ્યાખ્યા ટરાવીને હાલમાં ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા મતોમાં સર્વોચ્ચ ધર્મ યત્નો અને કેવળ નામમાત્રનો કયો એ વતાવવો અને સામાન્યપણે ધર્મના વિકાસનો કાલ કયો એ ટરાવવો એવો આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ થયેલો છે. આ મુખ્ય ઉદ્દેશને પકડીને જીજ્ઞા જે અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આ શાસ્ત્રવડે આપવા પડે છે, અને ધર્મના સવિસ્તર જ્ઞાનનું ધ્યેય મોઢવાનું કામ મુગમ થાય એટલા માટે જીજ્ઞા પણ ધર્મી શોધો તે શાસ્ત્રવાચનાઓને કરવી પડે છે.

આ ધર્મવિજ્ઞાનના શાસ્ત્રમાંનો એક અત્યન્ત મહત્વનો પ્રશ્ન એટલે કે પક્ષ તરફથી મર્યાદા ટરાવવી એ છે. વધારે મહેલી આપામાં કહેવું હોય તો ધર્મનામને યથાર્થ યોગ્ય આવૃત્તોના અનુસાર અને અત્યન્ત કનિષ્ઠ સ્વરૂપો નિશ્ચિત કરવા એ આ શાસ્ત્રમાંનો અન્ય મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

હવે ધર્મના અનુસાર સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં નિઃસંશયપણે

એવું જોવામાં આવે છે; કે ઇતિહાસિક કાલમાં પણ છેવટ કોઈ-
 પણ મનુષ્યજાતિ ધર્મવિહીન હતી એમ દેખાતું નથી. તેથી ધર્મનું
 કનિષ્ઠ સ્વરૂપ ઠરાવતું એટલુંજે કામ પ્રથમ ચાકી રહે છે. એ
 કામ પ્રથમ પ્રો. મેટ્ટ નામના અંગ્રેજવિદ્વાને યોગીજ
 સારી રીતે કરી મુકેલું છે. આ પण्डितના મતથી કનિષ્ઠ
 ધર્મનું સ્વરૂપ આસ્ટ્રેલિયાદેશમાંના સહઆતના લોકોના ટેવૂ અને
 માન એ શબ્દોમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આ બે શબ્દોના નિષેધ
 અને સ્મૃતિ એવા અનુક્રમે અથ હોઈને પેહલા ઉપરથી ચાર્મિક
 બન્વનોનો અને બીજા ઉપરથી દૈવિકશક્તિ અને ઇન્દ્રજાલવિદ્યાનો
 બોલ ચાય છે.

આ પ્રમાણે ધર્મકલ્પનાતું કનિષ્ઠ સ્વરૂપ સમજાયા પછી તેનો
 (ધર્મનો) ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ ઠરાવવાનો ચાકી રહે છે અને તે કામ
 બહુજ કઠિન છે. કેમકે પોત પોતાને ‘ અત્યુચ્ચ ’ એવું સમજનારા
 અનેક ધર્મો હાલ વિદ્યમાન છે, પણ ધર્મ કલ્પનાતું ઉચ્ચપણું અગર
 ઉદાત્તપણું, એ વેનો ધર્મની ઉચ્ચતમ મર્યાદાની સાથે કંઈ પણ સંબન્ધ
 નથી. તેથી કરીને સ્વેચ્છા કયો ધર્મ અત્યુચ્ચ છે એ ઠરાવતું જો
 કે સર્વથા અશક્ય નથી તો પણ બહુ કઠિન છે એ વાત સરી છે.
 મારો પોતાનો મત તો એવો છે કે મનુષ્યપ્રાણીની સામાન્ય

મુધારણાને અતુસરી ધર્મમુધારણાના પળ નાનાપ્રકારનાં પગથીયાં છે. ધર્મની અત્યુચ્છ મર્યાદા ઉપરથી ધર્મકલ્પનાની શૃદ્ધિ, ધર્મનું સ્વરૂપ નટ ન યાય એવી રીતે કયાં સુધી ચડે શકે છે તે આપણે જાણવું જોઈએ, આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો હોય તો પણ સામાન્યથી ધર્મના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખવી જોઈએ. એમ કરતાં પ્રાચીન-કાલથી અત્યાર સુધીના સર્વ ધર્મોનો સમગ્ર ઇતિહાસ જોવો જ જોઈએ એમ નથી પણ વર્તમાનમાં પ્રચલિત ધર્મોમાં જેમનું સ્વરૂપ પળી સારી રીતે શૃદ્ધિગત થયું છે એવા જાતિવિશિષ્ટ ધર્મોનું સિંહાવલોકન કરીએ તો પણ આપણું કામ થવા જેવું છે. આવી ઉચ્ચ પાયરી સુધી જેઓની ધર્મકલ્પનાનો વિકાસ થયો છે એવી નિઃસંશય બે જાતિઓ તો છે જ, અને તે 'સેમેટિક' અને આર્ય એ છે. ધર્મવિકાસના ઇતિહાસ માટે અને ધર્મકલ્પનાની ઉચ્ચતમ મર્યાદા સમજી લેવી હોય તો આપણને આ બે જાતિનો ઇતિહાસ મંદ્રક યોદો સવિસ્તર જોવો જોઈએ.

x   x   x   x   x

આર્યલોકોની આ દેશમાં વસતિ થયા પહેલાં અહિયાં અનેક જાતના લોકો વસતા હતા એમાં સંશય નથી. આ લોકોનો અવ-

શેષ મિલ્લ, સંતાલ, તોડ, દત્ત્યાદિ પહાડી લોકોના સ્વરૂપથી આજ પગ ઓલસાય છે.

આ લોકોના મૂળધર્મનો પત્તો લાગતો નથી તોપણ આજનો ચાલતો યૌકિકસંપ્રદાય અને પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર આ બેની સરસા-ગળીવાળા મનુષ્યશાસ્ત્રના અને પ્રાચીન રહેલા સંપ્રદાયના સાહા-ય્યથી સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ તો તે ધર્મની કાંઈક બાકતો ઓછતી શકાય તેમ છે. આ વિચાર ઉપરથી એમ દેખાઈ આવે છે કે આર્યપૂર્વકાલના હિન્દુસ્થાનમાં છેવટ બે વિશિષ્ટજાતિઓના ધર્મ હતા. આ બંને વર્ગ જીવદેવસ્વરૂપના (animistic) હતા કે એક વર્ગ જીવદેવસ્વરૂપનો યજ્ઞે વીજો જડદેવસ્વરૂપનો (fetichistic) હતો. એ ચર્ચા કહી શકાય નહીં પણ તેનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થયો એ કહી શકાય તેમ છે. તેમાંથી એક જે સ્વભાવથી જડદેવસ્વરૂપ હોવાનો સંભવ છે તેનો પ્રાદુર્ભાવ કાંઈક ગૂઢ કાર-ણથી ઉત્પન્ન થયેલો, સ્તોભાવસ્થામાં ઇન્કટ મક્તિના અન્તર્પર્યન્ત ઉન્માદમાં અથવા આનન્દાતિરેકમાં મગ્ન થવાથી ઉત્પન્ન થયો. જીવદેવના સ્વરૂપવાળો જે વીજો વર્ગ હતો તેમાં વૈરાગ્ય અને તપ-સ્વિવૃત્તિનો સંબન્ધ હતો. આ બે તત્ત્વના સંબન્ધથી મૂળ આર્યધર્મનો વિકાસ થયે અનેક પન્થ કિંવા ઘણુંકર્મને અનેક જુદા જુદા

ધર્મજ ઉત્પન્ન થયા, અને તે વધામાં તાત્ત્વિકવિજ્ઞાન, કર્મકાંડ-
પણું, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય આદિ વધાએ વિભાગો અવશ્ય તરીકે
જોવામાં આવે છે. આ વધાએ પન્થોની વૃદ્ધિ થયેથી ઉપર કહેલા
અનાર્યધર્મો શિવાય સ્ત્રિસ્ત્રી અને મુસલમાની ધર્મોનો પણ તેના
ઉપર અમર થવાનું સંભવિત છે. અત્યારસુધીનું વિવેચન પ્રસ્તુત
વિષયના સંબન્ધથી કેવલ પ્રસ્તાવિક તથા ઉપોદ્ધાતના રૂપનું છે.
હવે આગળ યૂરોપિયન પદ્ધતિથી દૃઢે ચિકિત્સકપદ્ધતિથી જૈન-
ધર્મનો વિચાર કરવાનો છે. આ વિવેચન વદ્યાચ કોઈને શુષ્ક અને
રસહીન લાગશે પણ તેમાં અશાસ્ત્રીય અગર પૂર્વની સમગ્રી દૂષિત
અંશ કંઈ પણ દેરાશે નહીં એવી મારી ચાલી છે. સ્ત્રિસ્ત્રીશક્તી
પૂર્વે ૮ મા શકમાં બ્રાહ્મણોના કર્મકાંડપણાનો દ્વેષ કરવા માટે આ
દેશમાં શરૂ થયેલ ધર્મવિચારોમાંથી જૈનધર્મ ઉત્પન્ન થયો એમ માન-
વાની સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. તે વચ્ચે બ્રાહ્મણોના કર્મકાંડમાંનો કોઈ
પણ વિધિવિધાન ધર્મનામને છાજે જવો નહતો. જૈનધર્મની ઉત્પ-
ત્તિના સંબન્ધનો આ મત સામાન્યથી યૂરોપિયન પઠિતોમાં પ્રચ-
લિત છે અને ઓછાવચ્ચ મતભેદથી જૈનધર્મોલોકો પણ તેને માન્ય
કરે છે, પરન્તુ આ મતભેદનું મૂળ જૈનસંપ્રદાયમાં યજ્ઞ પ્રાચીનકા-
રથી જોવામાં આવતું હોવાથી જ જૈનધર્મની ઉત્પત્તિના સંબન્ધે

અમારા યૂરોપિયન પण्डितોનો એ મત મૂલ મેલે છે, એ વલ્લખના મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ.

આ વિચારને અધિક સ્પષ્ટ કરવા સારુ આ વિષયના સંબંધે અનેક મતો એકત્ર કહેવાની જરૂર છે. યૂરોપીય પण्डितો પૈકી જુનીશાલાના વિદ્વાન્ લોકો એવું માનતા હતા કે મહાવીર એ ગૌતમબુદ્ધ કરતાં જરાક ઉમરથી મોટા સમકાલીન હતા, અને તેમણે જ જૈનધર્મની સ્થાપના કરી. પરન્તુ આજકાલમાં આ મત મૂલ મેલે છે એમ સિદ્ધ થયેલો છે. હાલમાં યૂરોપીય પण्डितોમાં પ્રચલિત થયેલો આ વિષયનો મત એવો છે કે, જૈનધર્મનો સંસ્થાપક પાર્શ્વનાથ હોઈને મહાવીર એ એક તે ધર્મની જાગૃતિ કરનાર પુરુષ હતો, પણ સુદ જૈનધર્મિઓના પરંપરાગતનો મત એવી જૂદો છે. તેઓના મત પ્રમાણે જૈનધર્મ અનાદિ હોઈને તે ધર્મને જે અનેક વ્યક્તિઓ તરફથી જાગૃતિ મળી છે તેજ ચૌવીશ તીર્થંકરો અથવા જિનો છે. આ જૈનોનો પરંપરાગત મત લક્ષ્યમાં રાખવા જોઈને તેને નિઃસંશય અસલ ઇતિહાસનો આધાર મળે છે, અને મને એમ પણ જણાઈ આવ્યું છે કે હિંદુસ્થાનમાંના પ્રત્યેક પ્રત્યેક સાંપ્રદાયિકમતોને ઐતિહાસિક આધાર હોય છે જ. હવે જૈનધર્મના સંબંધે આ મતને કયો આધાર છે એ કહેવું અત્યારે ઘણું કઠિન

છે, કારણ કે આ સંસ્કૃતનો શોધ મેં હમણાં જ શરૂ કર્યો છે. તોપણ જૈનધર્મ અને નીતિ એ વિષય ઉપરના હેર્સ્ટિંગ્સ સાહેબના વિસ્તૃતવિવેચનવાળા ગ્રન્થમાં અને પ્રો. જૈનોબીના નિબંધમાં જે એક વિધાન ગોધામાં આવે છે તેના ઉપરથી પ્રસ્તુતવિષયના શોધની યોગ્ય દિશા સમજી શકાય તેમ છે. આ નિબંધમાં “ જૈનધર્મે પોતાના કાંઈક મતો પ્રાચીન જીવજીવના સ્વરૂપવાળા ધર્મમાંથી લીધેલા હોવા જોડે ” એવું કહેલું હોવાથી પ્રત્યેક પ્રાણી તો શું પણ વનસ્પતિ અને સ્તનિજ પદાર્થો પણ જીવસ્વરૂપ જ છે. એવો જે જૈનધર્મનો તત્ત્વ છે તેની સાથે તે મળતો હોવાના કારણથી તે ઘણો મહત્ત્વનો છે.

આ કારણથી જૈનધર્મ એ અત્યન્ત પ્રાચીન છે (કોઈ પણ ધર્મ અનાદિનો છે એમ કોઈ પણ વિચારી પંડિત કહેતા નથી) એમ મને માસમાન થવાથી તેજ વાતને હું શીઘ્રપણે શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથી સિદ્ધ કરવાનો છું. આ ધર્મનું મૂળ હિંદુસ્થાનમાં આર્ય પૂર્વકાલના પ્રાચીન લોકો સુધી પહોંચીને આગળ જતાં તે ધર્મે આર્યધર્મમાંથી જેટલું જેટલું અત્યુત્તમ અથવા છેવટ જે આપણાથી સારું દેસાણું તે બધું એ પ્રહણ કર્યું અને આર્યધર્મના વાદ્યનીયપંથના બરાબર તેમજ પોતાની વૃદ્ધિ કરી લીધી. જૈનોના નિર્ગન્થોનો ઉલ્લેખ વેદોમાં

પણ છે તે ઉપરથી આ મારા કથનની પ્રતીતિ થશે, પરંતુ જન-ધર્મની ઉત્પત્તિના સંબંધે પહેલાં કહેલો તે મત ગ્રહણ કરીએ ત્રિવા અત્યારે કહેલો આ મારો નવીન મત ગ્રહણ કરીએ તો પણ તેના ઉપરથી તે ધર્મ વિષે આગળ હું જે અનુમાનો વતાવવાનો છું તેમાં કોઈ પણ પ્રકારથી ફરક પડવાનો નથી.

લોકોને-ધર્મ આ સંવન્ધથી જૈનધર્મનો વિચાર મહાવીરના પછી તે ધર્મને જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઉપરથી જ કરવો પડે છે, અથવા શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બે મહત્વના પંથો ઉપરથી તેનું જે પ્રચલિત સ્વરૂપ દેખાય છે તેના ઉપરથી કરવો પડે છે. એમ કહેવું અધિક શોભાપાત્ર ગણાશે. ધર્મની સરસામણીવાળા શા-સ્ત્રની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાં વિચાર કરીએ તો પણ આ પ્રચલિત સ્વરૂપનો જ કરવો જોઈએ કારણ કે તેજ તેનું નિશ્ચિત અને નિર્વિવાદ સ્વરૂપ હોય છે.

જૈનધર્મનું વર્તમાનકાલીન સ્વરૂપ મૂળ અનાર્યલોકોની પ્રવૃત્તિ થયા પછી જ્ઞાંસા ચિન્હવાળું દેખાઈ રહ્યું છે પણ તેજ સ્વરૂપ આર્યધર્મનો ડુંચામાં ડુંચો આદર્શ છે. જૈનધર્મનું મુખ્ય કામ એટલે તેણે ધર્મના મૂળ ઉપર પટકો મારનારા બ્રાહ્મ-ણોનો નાસ્તિકવાદ અગર જેને અજ્ઞેયવાદ પણ કહેવામાં આવે છે

તેને, અને મહાવીરની સુધારણાં પહેલાં બ્રાહ્મણધર્મના વિધિવિધા-
નમાં જે કેવલ અત્યાચાર થયેલો હતો તેને પાછો હટાવ્યો તે
હતું. મહાવીરના સુધારા પછી બૌદ્ધધર્મ જેટલો જો કે જૈનધર્મનો
વિસ્તાર થયો નથી તો પણ બૌદ્ધધર્મ કરતાં તેજુંન મહત્વ. હિન્દુ-
સ્થાનવાઢાને વધારે છે. કારણ તે જૈનધર્મથી ઇતર આર્યધર્મપત્થો-
માં પણ તેની પ્રતિક્રિયા (જૈનધર્મવાઢાની ક્રિયા) શરૂ થવાથી
તેના સંબન્ધે પ્રત્યક્ષ નહીં પણ પરોક્ષરીતે હિન્દુસ્થાનમાંના આર્ય-
ધર્મના પાટલા વિચારોનો વધારો થવાથી બચાવ થતો ગયો.

પણ જૈનધર્મનું સ્વરૂપ મહત્વ કહિયે તો ધર્મના જુદા જુદા અં-
ગોની યથાપ્રમાણ વહેંચણી થવાને લીધે કોઈ પણ ઇતર ધર્મનો
પ્રમાણથી અધિક વધારો ન થતાં તેઓના અંતરંગને જે પૂર્ણાવસ્થા
આવી હતી તે તેટલામાં જ રહી હતી. આ એક લક્ષણથી સામાન્ય-
રીતે હિન્દુસ્થાનમાંના સર્વ ધર્મોની અને વિશેષથી જૈનધર્મની ઇતર
ધર્મથી અને વિશેષથી સેમેટિક ધર્મ પાસેથી અને તેમાં પણ તેના
હિસ્તી ધર્મ પાસેથી ભિન્નતા વતાવી શકાય તેમ છે. તેનો થોડો
ઘણો સુલ્લાશો કરું છું. પ્રત્યેક ધર્મના માવનોદીપક કયા
પુરાણો, વૈદિકવર્દક તત્ત્વવિજ્ઞાન, અને આચારવર્દક કર્મકાન્ડ,

એવાં ત્રણ મુખ્ય અંગો હોય છે, ઘણાંસરા ધર્મોમાં વિધિવિધાન-
 સ્વરૂપ જે કર્મકાંડ-તેનોજ સર્વ ધર્મો ઉપર પ્રચાર થઈને ઇતર
 અંગો ગૌણપણે થઈને રહેલાં હોય છે, અને તેમનામાં ભાવનો-
 દ્વીપક કયાપુરાણોનું અંગ માત્ર લોકપ્રિય હોય છે. બૌદ્ધિક ઇટલે
 તત્ત્વજ્ઞાન સ્વરૂપના અંગોની અભિવૃદ્ધિ એ આર્ય ધર્મોના સ્વરૂપનું
 મુખ્ય લક્ષણ હોય છે, પણ એ ત્રણે અંગોની એકલા જૈનધર્મમાંજ
 સરસાપણાથી વહેંચણી કરેલી હોવાથી પ્રાચીન વ્રાહ્મણધર્મ અને
 બૌદ્ધધર્મ એમાં બૌદ્ધિક અંગોનું વિના કારણ મોટાપણું બતાવેલું છે.

બીજા ઇતર ધર્મના પ્રમાણમાં જૈનધર્મને કયું સ્થાન આપી
 શકાય એનો નિશ્ચય કરવા માટે હવે આપણે તેના અંતરંગનો ઘોઢો
 અધિક વિચાર કરીએ. જૈનધર્મનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરવો એ એક
 નાના સરસા વ્યાખ્યાનમાં થઈ શકે નહીં અને તેવો પ્રયત્ન કરવાનો
 મારો ઉદ્દેશ પણ નથી. તેનો સ્વરૂપ બધાઓને (આપણને)
 માલુમ છે એવો વિચાર કરીને હું આગળ ચાલું છું. જગતમાંના
 સર્વે ધર્મોમાં જૈનધર્મને કયું સ્થાન આપી શકાય એ સમજવા માટે
 અવશ્ય રહેલી તે ધર્મમાંની મુખ્ય મુખ્ય વાતોનોજ કેવલ ઉલ્લેખ
 કરીને સર્વે ધર્મોની સરસામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મને તે બધા
 ધર્મોથી વિશેષ મહત્વ કેમ પ્રાપ્ત થયું છે તેજ હું બતાવવાનો છું.

દેવવિષયોના સંબંધે જૈનધર્મનો પ્રમાણ તરીકે માનેલો મત
 એજ તેનામાં પહેલી મોટી મહત્વની વાત છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર
 કરી જોતાં જૈનધર્મ એટલે મનુષ્યોત્સારી (નરથી નારાયણ સુધી
વહેલો) ધર્મ ઠરે છે. વૈદિક ધર્મ અને બ્રાહ્મગર્ભ એ પણ મનુષ્યો-
 ત્સારી છે સ્વા, પણ તે વાતમાં પણ તે જૈનધર્મથી કેવલ
 ઔપાચારિકજ છે. કારણ કે તેઓમાં દેવ એટલે કોઈ મનુષ્યાંતીત
 પ્રાણી છે, અને તેને આપણા મંત્રોથી વશ કરીને આપણી દૃષ્ટ
 પ્રાપ્તિ કરી લેવાય છે એવું માની લીધેલું છે. પણ સ્વં મનુષ્યોત્સારી
 પણ જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાંનું દેસાઈ આવે છે. આગલ જાતાં
 માત્ર બૌદ્ધધર્મનું ઈશ્વરવિષયકમત મૂલ્ય કલ્પનાથી ઘણો જુદો બની
 ગયો છે. શિવાય આ વાતમાં મૂલ્ય બૌદ્ધમત પણ ઘણોજ આગલ
 ગયેલો હોવાને લીધે મૂલ્યમાંનું તે અનીશ્વરવાદી હતો કે કેમ ?
 એવો સંશય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

જૈનોની દેવવિષયક કલ્પના વિચારી મનુષ્યોના મનમાં
 સ્વાભાવિક રીતે આવી શકે તેવી છે. તેઓના મતમાં દેવ એ
 પરમાત્મા છે પણ ઈશ્વર નથી એટલે જગત્નો સર્જા અને નિયંત્રા
 નથી પણ તે પૂર્ણાવસ્થાને પહોંચેલો જીવજ હોઈને અપૂર્ણાવસ્થા-
 વાલાની પેઠે જગત્માં પાછો આવવાનો અશક્ય હોવાને લીધે

પૂન્ય, વન્દનીય થયો છે. જૈનોની દેવળિયત્વ કલ્પના સુપ્રસિદ્ધ જર્મન મહાત્મવ્રજ નિત્તે (જેઓને હું અનેકવાવ્રજોમાં પોતાના અધ્યાત્મગુરુ તરીકે માનું છું એમ મને કબૂલ કરવું જોઈએ) એમનો સુપરમેન એટલે મનુષ્યાતીત કોટીની કલ્પના સાથે આ વાત મલ્લી આવે કે, અને આજ વાતમાં મને જૈનધર્મનો અત્યુદાત્ત સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યો છે, અને જે લોકો જૈનધર્મને અનીશ્વરવાદી સમજીને તેમના ધર્મત્વ ઉપર હલ્લો કરીને ચઢાઈ કરવાનું ધારે છે તેમની સાથે હું જોરથી વિરોધ કરવાને તૈયાર છું. આ વાતમાં મારો મત એવો છે, કે બૌદ્ધિક વિષયોની ઉત્તમ પરિપ્રુષ્ટિ કરવાને માટે અવશ્ય તેટલાજ ઉચ્ચતમ ધ્યેયને^૧ જૈનધર્મવાળાએ હાથે ધર્યો છે. દેવની કલ્પના ધર્મવાળાઓને અવશ્ય હોવાને લીધે પોતાના ધર્મપણને કાયમ રાખવાને માટે ધર્મના મુખ્ય લક્ષણો તેમણે આપણામાંથી જાવા દીધેલાંજ નથી. આ બધાં કારણોને લીધે જૈનધર્મને આર્યધર્મોનીજ નહીં પણ એકન્દ્ર સર્વ ધર્મોની પરમ-મર્યાદાવાળો સમજીએ તોપણ કોઈ પ્રકારની હરકત આવે તેમ નથી.

આ પરમતત્ત્વની સીમાવાળા સ્વરૂપના મૂલ્યીજ ધર્મોની સરલામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મને મોટું મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ તો ધર્મની ઉપરની હદ (મર્યાદા) મઠી ગઈ, અને તેના ઉપરથી મનુષ્યવિષયકના, ધીમા, વિચારો અથવા भावनाઓના સંબંધે નિર્ણય કરવામાં પાવી શકીશું. પછી તે વિચારો કે भावनाઓ ધર્મનામને છાજે તેમ હોય કે નહીં પણ ધર્મની સરલામણીના વિજ્ઞાનમાં જૈનધર્મનું ઇટલુંજ એક મહત્ત્વ નથી પરન્તુ આ દૃષ્ટિથી જોતાં જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિજ્ઞાન, અને તર્કવિદ્યા પણ દેખીએ તો તેટલાંજ મહત્ત્વવાળાં છે.

આ વિષયનો ઇથી સવિસ્તર વિચાર કરવાને મને શ્રાજ વાત નથી. તોપણ જૈનધર્મના શ્રેષ્ઠપણાનાં હજુ કાંઈક થોડાં લક્ષણો કહેવાં જોઈએજ. અનન્તસંખ્યાની ઉત્પત્તિ તેમજ લોકપ્રકાશ નામના અન્યમાં કહેલી છે તે હાલના ગણિતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સાથે અત્યન્ત મળતી આવે છે. તેમજ દિક અને કાલ એમના અભિન્નત્વનો જે પ્રશ્ન ઈન્ડીનની ઉત્પત્તિથી આ તરફના શાસ્ત્રોમાં વાદનો વિષય થઈ રહેલો છે તેનો પણ નિવેડો જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં કરેલો હોવાથી તેના નિર્ણયની તૈયારી તેમનામાં કરીને મુંકેલી છે.

હવે જૈનોના નીતિશાસ્ત્રની ઘેજ વાતોનો હું અહિંયા ઉલ્લેખ કરું છું. તેમના શાસ્ત્રમાં તે વિષયનો વધુ પૂર્ણતાથી વિચાર કરેલો છે તેમાંથી પહેલી વાત એ છે, કે જંગલમાંના સર્વ પ્રાણિઓને સુખ

સમાધાનીયી એકત્ર કેવી રીતે રહેતાં આવે ? એ પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નના આગલ અનેક નીતિવેત્તાઓને હાયજ ટેકતા પડ્યા છે. કારણ તે વિષયનો સંપૂર્ણ નિર્ણય આજ સુધી કોઈ પણ કરી શકેલો નથી, પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય જૈનશાસ્ત્રમાં વહુજ શરલ રીતે અને તેટલાજ પૂર્ણવિચારથી નિર્ણય કરીને મુકેલો છે. બીજાઓને દુઃખ ન દેવું અગર અહિંસા આ વાતનો જૈનશાસ્ત્રમાં કેવલ તાત્ત્વિકવિધિયીજ નહીં પણ સ્ત્રિસ્ત્રીધર્મમાં તત્સદૃશ દશ આજ્ઞાઓ કરતાં અધિક નિશ્ચયથી અને કઢકપણાથી તેનો આચાર કહેલો છે, અને તેટલીજ સુલભતાથી તથા પૂર્ણતાથી જેનો સુલાશો જૈનધર્મમાં કરેલો છે એવો બીજો પ્રશ્ન એટલે—સ્ત્રી પુરુષોના પવિત્ર-પણાનો છે. આ પ્રશ્ન સ્વયં જોતાં કેવલ નીતિશાસ્ત્રનોજ નથી પણ જીવનશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રમાં પણ તેનો ઘણો સંબન્ધ આવે છે.

× × × × × × ×

જૈનધર્મને સામાન્યપણાથી સર્વધર્મની અને વિશેષથી આર્ય-ધર્મની પરમહદવાલો માનવો જોઈએ, આ વાત મેં પહેલાંજ કહેલી છે. આ ઉપરથી ધર્મના વિશિષ્ટ વિષયોનું સામ્યાવસ્થાન જૈનધર્મમાં સારી રીતે રાખેલું હોવાથી તેનું બંધારણ મનુષ્યને કેન્દ્રસ્થાન સમ-

જીને કરેલું છે, અને 'બૌદ્ધિક વિષયોને' પણ વાજુ ઉપર ન મૂકતાં તેમના ધર્મપણાને વાધ ન આવે એવી જુગતિયી તેમણે તેનો વિકાસ કરેલો છે. 'આ વાતમાં જૈનધર્મની વાજુ ધર્મી મજબૂત રચાણી છે. ખ્રિસ્તીધર્મનું બંધારણ વાયવલના પાયા ઉપરથી થયેલું હોવાથી તેમાં બૌદ્ધિક પ્રશ્નોનો વિશેષ ઉઘાપોહ કે વિવેચન થયેલું નથી. કારણ, કે મનુષ્યની भावना ઉપરનું કાર્ય કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ થયેલો હતો. આગળ પણ તેમાં આરિસ્ટૉટલનાજ વિજ્ઞાનમાંના તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરેલો છે, અને હજુ પણ તેજ તત્ત્વોને તે ધર્મ ઇટલે રોમન કૅથોલિકપંચી વઝગીનેજ રહેલો હોવાથી તે તત્ત્વોની હાલની શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિની સાથે સરસામણી કરી શકાય નહીં. भावनानी દૃષ્ટિયી જોતાં ખ્રિસ્તી ધર્મે બીજા કોઈ પણ ધર્મોને પાછા પાઢેલા છે એ વાત ઘણા માગે સ્વીકારી છે પણ મારા મત પ્રમાણે હાલની શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિના માણસોને હાલના ધર્મસ્વરૂપમાં भावना ઉપર વિશેષ માર મુંકતો દૃષ્ટ લાગતો નથી, કારણ કે ધર્મને પણ ભૌતિક શાસ્ત્રોની ગતિયી ચાલતાં આવડતું નોઈએ, એવી રીતે તેમની સમજુતી થયેલી છે.

---

૧ તાત્ત્વિકવિચારોને.

૨ તાત્ત્વિકવિષયોની વાતમાં.

હુંકમાં સારાંશ કહેવાનો એ છે કે-ઉચ્ચ ધર્મતપ્તો અને જ્ઞાનની પદ્ધતિ એ વચ્ચેની દૃષ્ટિથી જોતાં જૈનધર્મ એ ધર્મની સરસ્વામણીવાળા શાસ્ત્રોમાં ધર્મોજ આગલ પહોંચેલાં છે એમ તો માનવુંજ પડે છે, અને દ્રવ્યાનું જ્ઞાન કરી લેવાને માટે તેમાં જોડી દીધેલા સ્યાદાદતુંજ એક વર્તમાનપદ્ધતિનુંજ સ્વરૂપ જુઓ એટલે વસ છે. ધર્મના વિચારોમાં જૈનધર્મ એ એક નિઃસંશયપણે પરમહદવાળાં છે, અને તે કેવલ સ્યાદાદની દૃષ્ટિથી સવધર્મોનું એકીકરણ કરવાને માટેજ નહીં પણ વિશેષપણાથી ધર્મોના લક્ષણો સમજવાને માટે અને તેના અનુસારથી સામાન્યપણે ધર્મની ઉપપત્તિ સંગત (ગોઠતી) કરી લેવાને માટે તેનો કાલ્પનીય અભ્યાસ કરવાની જાણ જરૂર છે.

इटालियन विद्वान् डॉ. एल. पी. टेसीटोरी पोताना एक व्याख्यानमां कहे छे के—“ जैनदर्शन बहुतही ऊंची पंक्तिका है, इसके मुख्य तत्त्व विज्ञानशास्त्रके आधार पर रचे हुए हैं ऐसा मेरा अनुमान ही नहीं पूर्ण अनुभव है. ज्यों ज्यों पदार्थविज्ञान आगे बढ़ता जाता है जैनधर्मके सिद्धांतोंको सिद्ध करता है. × × ×

जैनसाहित्यना संवन्धमां जर्मनीना डॉ. हर्टल पोताना लेखमां जणावे छे—

“Now what would Sanscrit poetry be without this large Sanscrit Literature of the Jainas ! The more I learn to know it, the more my admiration rises.”

Jain Shasan. Vol. I. No. 21.

अर्थात्—“ जैनोना महान् संस्कृतसाहित्यने अलग पाठवामां आवे तो संस्कृतकवितानी शी दशा थाय ? आ विषयमां मने जेम जेम अधिक जाणवातुं मळे छे तेम तेम मारा आनंद-युक्त आश्चर्यमां वधारो थतो जाय छे. ”

“ जैनशासन पु. १ अंक २१ ”

जैनदर्शन और जैनधर्म ।

(मूल लेखक-मिस्टर हर्षदेवयारन साहेब.)

मि. लालनगा गुनराती अनुवाद उपर्युक्त हिन्दी अनुवादक-
कन्हैयालाल गार्गीय, व्यापक.

जैनदर्शनमें जैनतत्त्वज्ञानका और जैनधर्ममें जैन नीति, जैनियोंके चरित्र और उनकी धर्मक्रियाका वृत्तान्त हो सकता है । जैनियोंकी श्रद्धाको भी जैनधर्ममें ले सकते हैं । हिन्दुस्तानकी जातियोंमें जैनियोंकी भी एक जाति है । जो न्यूनाधिक सब देशमें फैली हुई है । परन्तु उनका मुख्य निवास उत्तर, पश्चिम दिल्ली, बम्बई और अहमदाबादमें है । यह एक प्रतिष्ठित जाति गिनी जाती है । परन्तु इनकी संख्या घटती जाती है इस लिये वर्तमानमें वे अनुमान पन्द्रह लाखके अन्दर हैं । साधारणतः यह धनवान लोग हैं और जिन थोड़ेसे मनुष्योंसे मुझे खन्दनमें मिलनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ है वे बहुत अच्छे और कुलीन गृहस्थ हैं ।

पश्चिमी देशोंमें जैनसिद्धान्त उचितरूपमें नहीं पहुँचे, और

जो पहुंचे हैं वे समझाये नहीं गये और अशुद्धरूपमें दर्शाये गये हैं । जैनियोंका मुख्यसिद्धान्त “ प्राणीमात्रको कष्ट नहीं देना ” है । और इस सिद्धान्तका मूल विश्वके प्रमाणिक ज्ञान पर निर्भर है । जब मनुष्य अपना और विश्वका ज्ञान प्राप्त कर लेता है तब वह लोगोंके माने हुए विचारोंको माननेके लिये बाध्य नहीं होता है यही नहीं किन्तु वह अपने स्वीकृतमन्तव्योंको समझानेके लिये दूसरे मनुष्योंके वास्ते उक्त ज्ञानका द्वार बन जाता है । ज्यों ज्यों मनुष्य अपना तथा अन्यलोगोंका जितना जितना ज्ञान प्राप्त करता जाता है उतना ही उसमें प्रेमभाव बढ़ता जाता है । “ प्राणीमात्रको कष्ट नहीं देना ” यह सिद्धान्त प्रेम ही पर निर्धारित है और ज्यों ज्यों मनुष्यमें प्रेम उत्पन्न होता है त्यों त्यों यह सिद्धान्त उसको मन, वचन, और कायासे अन्य-लोगोंको कष्ट पहुंचानेसे रोकता है ।

जैनी, विकाश (Development) के विचारकी प्रतिष्ठा करते हैं । और मानते हैं कि सजीव प्राणी अपनी पूर्णदशा तक विकाश कर सकता है । ज्ञान और चरित्रकी पूर्ति अथवा पूर्ण योग्यता इसीमें है कि किसी भी प्राणीको किसी भी प्रकारसे कष्ट नहीं पहुंचाना, (तथा किसी प्रकारका अज्ञान नहीं

रखना) उनका लक्ष्य किसी प्रकारसे सत्सत्तासे कम नहीं, किन्तु आशावादी (Optimistic) है । वह आत्माको अनन्त बलशाली तथा आनन्दयुक्त मानते हैं ।

विश्व ।

संसारज्ञान यह है कि संसार अनादिकालसे है, और रहेगा भी । अस्तु, इसका आदिकाल खोजना निरर्थक है । अमुक २ वस्तु नित्य होती रहती हैं और मिटती रहती हैं तथापि भिन्न भिन्न वस्तुओंकी उत्पत्ति और नाशकी अवस्था होने पर भी संसार नित्य है । नव कोई वस्तु प्रगट होनी होती है तो वह वस्तु कोई दूसरी वस्तुमेंसे निकल कर प्रगट होती है अर्थात् जब पक्षी जन्मता है तो जिस अण्डेमें वह था वह नाश होजाता है, परन्तु जिस पदार्थसे वह अण्डा तथा वह पक्षी बना था वह द्रव्य सर्वदा उपस्थित रहा है—अण्डेका तथा पक्षीका ऐक्य है । यह सिद्धान्त प्रत्येक पदार्थके लिये सत्य है । केवल अवस्थामें परिवर्तन होता है, परन्तु पदार्थ ज्योंका त्यों रहता है । जिस द्रव्यमेंसे वस्तुएं बनती हैं वह किसी न किसी दशामें और किसी न किसी स्थान पर रहता ही है और रहे हीगा । अति-पूर्वकालमें किसी भी समय वा कोई भी कालमें दृष्टि करनेसे उस

कालको जगत्का आदिकाल मानना उचित नहीं । जिस पदार्थका यह जगत् बना है उसी पदार्थका बनता आ रहा है । अस्तु, अति प्राचीनकालमें जाने, तथा उस कालको जगत्का आदिकाल माननेके स्थानमें हम अभीके जगत्को ही आदि समझने लगे तो ठीक होगा. इसीको आदि गिन करके दूर दूर तक सब दिशाओंमें आगे पीछे ज्योति फैलावें (अर्थात् जैनधर्मके सिद्धान्तोंको विस्तृतरूपसे प्रचार करें) जिस प्रकार समुद्रके किनारे पर खड़ा हुआ मनुष्य अपनी दृष्टिके विस्तारको सीमावद्ध नहीं कर सकता इसी प्रकार हम देश तथा कालका अन्त कभी नहीं पा सकेंगे । समुद्रमें जहाज कहीं भी हो परन्तु वहांसे दृष्टि सीमावद्ध हो सकती है वैसे ही देश अथवा कालके किसी भागको आदिरूपमें गिन लो परन्तु उसकी पहिली सीढ़ी क्या या कहां समझनी ? यह प्रश्न हमेशा उठे हीगा ।

संसार किसका बना हुआ है ?

दो मुख्य वस्तुओंका । अर्थात् पदार्थ और द्रव्यसे विश्व बना हुआ है चैतन्य और जड़ (सचराचर) जीव । जैनशास्त्र इन दो पदार्थोंको मानता है अर्थात् अनन्त पदार्थ और जड़ जीव । निस्सन्देह इन दोनोंकी स्थिति देश तथा कालमें है ।

काल तो साधारणतया सत्य गिना जाता है परन्तु देश तो सत्य ही है और जो सत्य है सो अवश्य स्थित है । चार पदार्थ अर्थात् आकाश (देश) काल, जीव और अनैतन्य परमाणु, यह कोई किसीके पैदा किये हुए हों यह आवश्यक नहीं क्योंकि पदार्थोंका स्वभाव है कि वे स्वयं स्थित रहें ।

वे अनादिकालसे थे, हैं, और रहेंगे । ईसाईधर्ममें यह विचार एक जीवके लिये मानते हैं परन्तु जैन प्रत्येक जीवके लिये यह विचार स्वीकार करता है अर्थात् आप, मैं, कुत्ता, बिल्ली इत्यादि सर्व प्राणी नित्य हैं ।

यदि वर्तमानकालकी रसायनिकशोधकी दृष्टिसे जडद्रव्यके अन्तिमपरमाणुको आप न गिनें परन्तु वह अविकतरसूक्ष्मपरमाणुओंका बना हुआ है । अस्तु, इसके लिये हमको जडद्रव्यका अतिसूक्ष्म अन्तिमभाग, या कोई दूसरा शब्दव्यवहार करना चाहिये ।

जीव और जड ।

अब अपने जीवके सम्बन्धमें जो हम अभीके संसारसे शोध करना आरम्भ करें तो पहिली ध्यान देने योग्य बात यह

है कि हम देहधारी संसारी जीव शरीर तथा आत्मासे बने हुए हैं अर्थात् जड़ और चैतन्य मिश्रित हैं ।

अपने चारों ओर जो हम सब जीव देखते हैं जैसे मनुष्य, बिहरी, कुत्ते, घोड़े, वृक्ष यह सब शरीरसहित आत्मा दोनों एक हैं तो भी परस्पर भिन्न हैं । मेरा शरीर है सो मैं स्वयम् नहीं हूँ यह भेद जानना अत्यन्त आवश्यक है, यह शरीर नहीं बल्कि आत्मा है. जिसे बुद्धिमान व्यक्ति (*Conscience, Sentient entity*) कहता है ।

आत्मा ही सब कुछ जानता है शरीर कुछ नहीं जानता । आत्माका जीवन ज्ञानसहित, विचारसहित और प्रामाणिक है और जिस परिणाममें विचार सत्य होते हैं वहीं तक जीवन भी सत्य है ।

आत्मद्रव्य ।

वस्तुद्रव्य अपने मूलगुणोंसे भिन्न कभी नहीं रह सकती अर्थात् हम गुणको द्रव्यसे यथार्थमें धृक् नहीं कर सकते. विचाररूपमें ऐसा अवश्य सम्भव है । हम देखते हैं कि मरते समय शरीर अपनी सुधि खो देता है. अस्तु, यह सिद्ध होता है

कि विवेक और सुधि शरीरके गुण नहीं हैं अर्थात् जीते हुए शरीरके साथ कोई सत्य वस्तु होनी चाहिये कि जिसके गुण उसके साथ रहते हैं इस वस्तुको जीव कहते हैं जीवके पर्यायवाची अनेक शब्द हैं यथा आत्मा, अहं, स्वयं (Self, Spirit, age, soul).

शरीररहित या शरीरसहित जीव ।

जब जीव पूर्णतया पवित्र होता है तो वह कोई प्रकारके भी शरीर बिना रह सकता है । सूक्ष्मातिसूक्ष्म शरीर भी नहीं हो तो भी ठहर सकता है । परन्तु वह किसी प्रकारकी स्थिति धारण करे तब तक सजीव प्राणी दो वस्तुओं अर्थात् जड़ और आत्मासे मिलकर बना है ।

यह समय आवे तब तक आत्मा और स्थूलशरीर भिन्न होनेका यह अर्थ नहीं कि आत्मा जड़शरीरसे मुक्त होजाय, जीव जिस प्रकार स्थूल शरीरको छोड़ जाता है वैसे ही मरती समय वह अन्य दो शरीरोंसे नहीं छूट सकता परन्तु वे शरीर उसकी नई अवस्थामें उसके साथ ही रहते हैं इनमेंसे एकमें उत्तेजक शक्ति होती है जिससे फिर सजीव प्राणी स्वयं अपना नवीन शरीर पैदा करता है ।

जीवको होती हुई आंति ।

संसारी देहधारी जीव सामान्यरूपसे अनेक बलप्रवाहों (अर्थात् शक्तियों) का केन्द्र होता है । ये शक्तियाँ आत्माका गुण नहीं हैं परन्तु उनके साथ आत्माका अत्यन्त सूक्ष्मरूपसे सम्बन्ध है और वह उनको अपने समझ लेता है और मानता है कि मैं उनका बना हुआ हूँ । इस मिथ्याभावमेंसे वह जागृत हो अर्थात् अपने आपको जाने वहाँ तक उसको इस अवस्थामें पड़ा रहना पड़ता है ।

बलप्रवाहशक्ति अर्थात् कर्म ।

हमारे आसपास चारों ओर जो समस्त फेरफार दृष्टिगत होते हैं उनका कारण यही है । यह अन्तर केवल स्थूलशरीर-मात्रके ही हैं यही नहीं, परन्तु सद्गुण, दुर्गुण आदिका भी प्रभाव पड़ता है ।

आत्माका स्वभाव कैसा है ।

आत्मा स्वभाविकतया, देवी है और शुद्धदशमें समान-मांतिसे ज्ञानवान् वीर्यवान् तथा चारित्रवान् है । पापी आत्माके समान जगत्में कुछ नहीं है जो मनुष्य पाप करता है तो अपनेमें

स्थित इन अस्वाभाविक शक्तियोंके कारण करता है क्योंकि वे सन्देहवश दुष्कर्मोंको अपने गुण समझ लेता हैं। मनुष्य अज्ञानता अथवा दुर्बुद्धिके कारण पापकर्म करता है परन्तु आत्मा तो स्वभावसे ही सर्वज्ञ है. अस्तु, उसके सब विचार सत्य ही होते हैं। मेरे ध्यानमें पापकर्म करते समय कोई मनुष्य यह नहीं जानता होगा कि मैं पाप करता हूं। यदि विचार करता होगा तो यही कि मैं भला करता हूं अन्यथा ऐसा कदापि नहीं करता, अस्तु. यह दोष उसकी दुर्बुद्धिका ही रहा। ऐसे ही यदि कोई मनुष्य कपट करता है तो प्रसंगवश वह उसे भी अच्छा ही समझ कर करता है। परन्तु समय पड़ने पर जब वह समझ लेता है कि यह कर्म बुरा है तब वह उसे छोड़नेका प्रयत्न करता है और अन्तमें शुद्ध इच्छा होने पर छोड़ भी सकता है।

कर्मोंका मूल।

ऊपर लिखित अस्वभाविकबलप्रवाह कर्मोंके मूल अर्थात् जड़ हैं और वे अत्यन्तसूक्ष्म होती हैं उनको यह कर्म अपनेमें मिला देते हैं और उसके परिणामका अनुभव आत्माको करना पड़ता है। अस्तु, कतिपय परिणाम उत्तम तथा कितनोंका बुरा

होता है । अर्थात् कुछ सुखकर तथा कुछ दुःखके कारण होजाते हैं ।

कर्मोंके स्वभाव ।

इस प्रकारके अस्वाभाविक कर्मोंका स्वभाव आत्माके कितने ही गुणोंको ढँक देता है इससे समझमें आ जायगा कि क्यों कुछ मनुष्य दूसरे मनुष्योंसे अधिक अज्ञानी, दुःखी, सुखहीन, अल्पायु तथा निर्बल अथवा विशेष सुखी, सुन्दर स्वरूप, दीर्घायु तथा सफल होते हैं कुछ उच्चवर्णमें उत्पन्न होते हैं और कुछ नीचवर्णमें । इत्यादि जहां तक विचार करें यह कर्मका ही फल ज्ञात होगा ।

कर्मको रोकनेसे भविष्य परिणाम ।

अब ज्यों २ इन कर्मोंको ग्रहण करके अपने साथ मिलानेकी क्रिया बन्द की जाती है और ज्यों ज्यों पूर्वनन्त्यान्तरोंमें एकत्रित किया कर्मोंका समूह अपनेसे दूर रिया जाता है त्यों २ मनुष्यके अज्ञान, वृद्धता, दुःख, दुर्बलतामें कमी होती जानी है और इस प्रकारसे वे सत्य चरित्रवान बन जाते हैं ।

इस प्रकार अपने विचारशक्तिका केन्द्र यदि हम वर्तमान युग तथा विश्वको मानलें तो हमारे चारों ओर यावत् जीते हुए प्राणी जो हम देखते हैं वे सब आत्मा तथा जड़ पदार्थके मिश्रितरूपमें दिखाई देंगे ।

शाश्वत जीवन ।

यदि संसारको हम यह समझें कि यह निन्य है तो इसके प्रत्येक व्यक्तिगत जीव जन्म (जन्मान्तर) पहिले ही विश्वमें विद्यमान थे और यह दैहिक शरीर या जीवनके अन्तमें भी जीते रहेंगे । अर्थात् जितने जीव अभी इस कालमें हैं वे अनादिकालसे अनन्तकाल तक रहेंगे । हम नहीं कह सकते कि ये कब हुए थे और कब नाश हो जायगे । जीवनके पूर्व यह अपना जीवन नहीं था त्यों ही अन्तमें भी जीवन नहीं होगा क्योंकि कोई ऐसा जीवन नहीं कि जिसके पहिले जीवन नहीं हुआ है, न कोई ऐसा है कि जिसके अन्तमें जीवन नहीं हो । अस्तु, कोई जीवन ऐसा नहीं है कि जिसके पश्चात् जन्म मरण न हो. अस्तु, यह सिद्ध हुआ कि आत्मा अनादि तथा अनन्त है ।

देहमुक्त हुए उपरान्त जीवन ।

शरीररहित आकृतिमें अन्तिमजीवन भी होता है । इस स्थितिके पीछे पहिलेकी भांति मनुष्यको जन्म मरण ऐसा नहीं होता । भूतकालके विषयमें यह विचार होता है कि ऐसा कोई समय नहीं था जब कि यह आत्मा शरीररहित आकृतिमें रहा हो । साथ ही यह भी निर्णय नहीं है कि शारीरिक जीवन इस पृथ्वी पर ही रहा हो । जीवनकी ऐसी स्थितियें हैं कि यदि पृथ्वीपरके जीवोंसे विशेषसूक्ष्मतरजातके शरीर होते हैं तो उनको साधारण बोलीमें देवशरीर कहते हैं और इस श्रेणीमेंके जीव शुभ तथा अशुभ दोनों प्रकारके होते हैं (अर्थात् देव और दैत्य दोनों होते हैं) तथा अन्यमापामें स्वर्गनिवासी और नर्कवासी होते हैं ।

चार प्रकारके जाव ।

जैनी मानते हैं कि जीव ४ प्रकारके ही होते हैं अर्थात् मनुष्य, तिर्यक्ष, नारक (दैत्य) और देव (देवता) । तिर्यक्षमें केवल, वनस्पति ही नहीं परन्तु मनुष्ययोनिमें अतिरिक्त अन्य सब योनियें यथा पक्षी, मछली, पशु इत्यादि सबका समावेश होता है ।

जीवके शरीरोंकी जाति ।

जीते प्राणीके शरीरको मनुष्यके अथवा पशुके रूपको हम जानते हैं परन्तु स्वर्ग अथवा नर्कमें प्राणीके शरीर अत्यन्तसूक्ष्म होते हैं । ऐसा विचारमें आता है, और स्वर्गमें दुःखसे सुखकी मात्रा बहुत अधिक है परन्तु नर्कमें तो दुःख ही दुःख है सुख नामको भी नहीं ।

जैनोपदेश ।

मेरे विचारमें जैनियोंके यहां एकसे दूसरा विशेष उच्च करते करते १६ स्वर्ग (श्वेताम्बरोंके १२ तथा दिगम्बरोंके १६) और एकसे दूसरा अधिक नीचा करते करते ७ प्रकारके नर्कका उपदेश दिया गया है । तथापि जीवनकी इन चारों स्थितियोंमें जीव शरीरकी शक्ति शुद्ध आत्मा नहीं है । उसका कोई न कोई प्रकारका जड़ शरीर होता ही है । स्थूल या सूक्ष्म

पञ्चमी स्थिति ।

परन्तु इन चारों जीवनकी स्थितियोंके पश्चात् एक अन्तिम पांचवीं विशुद्धतम शरीररहित स्थिति है जो यदि एकबार प्राप्त

होगई तो सदा बनी ही रहती है. इन चारोंमेंसे प्रत्येक रूपकी अवधि मर्यादित है अर्थात् आयु नियमित है कि जिसका अन्त कभी न कभी आता ही है यद्यपि यह काल स्वर्ग नर्कमें तो विशेष होता है तथापि अन्त तो है ही, परन्तु उस विशुद्ध शरीररहित स्थितिमें जीवनकी लम्बाई अमर्यादित है कि जिसका अन्त कभी नहीं आता और यह स्थिति तब ही प्राप्त होती है जब हमारी विकाशपानेकी स्थिति पूर्णदशा पर पहुँचती है और यह दशा ही जीवनका लक्ष्य (अर्थात् Goal है) और प्रत्येक व्यक्तिको यह प्राप्त हो सकती है और क्रम २ से विकाश पाते २ वहाँ तक पहुँचती है । इस अन्तिम स्थितिके प्राप्त होनेके लिये यदि कोई जीवन उपयोगी है तो वह मनुष्य-जीवन है ।

चार दुर्लभता ।

मुझे यहां याद आता है कि चार, बातें दुर्लभ हैं (१) मानुष्यजीवन प्राप्त होना दुर्लभ है. (२) मनुष्यजीवन प्राप्त होने पर सत्य उपदेश प्राप्त होना. (३) सत्य उपदेश मिलने पर उस पर श्रद्धा होना. और (४) श्रद्धा होने पर उस पर मनन करके उसके अनुसार चलना यह चारों बातें दुर्लभ हैं ।

जिस स्थितिमें हमने जन्म लिया है वह कोई अकस्मात् हमको नहीं मिली है । पूर्व जन्ममें जैसी करणी करी हो वैसा ही पाश्चात्य जीवन प्राप्त होता है । अलवत्ता उपदेश ऐसा है कि जितने ही हम भले या बुरे होते हैं उतना ही हमको सुख या दुःख मिलता है । ईसाई लोग भी यही मानते हैं तथापि जहां वे लोग यह मानते हैं कि नारकीजीवन सदैव नित्य रहता है वहां जैनी यह मानते हैं कि नर्कके जीवनका भी कभी न कभी अन्त आजाता है ।

यह उपदेश कहाँसे लिया गया है ?

जिम भांति ईसाई (ख्रीष्टीय) ईसाके अनुगामी है उसी भांति जैनी महावीर जिनेश्वरके माननेवाले हैं । महावीरजिन ईसाके पूर्व छठवीं शताब्दीमें उत्पन्न हुए थे. उनका जन्म भारतमें हुआ था और अपनी आयुके पिछले ३० वर्ष इन्होंने उपदेश देनेमें व्यतीत किये. उनको जन्मके साथ २ ही अवधिज्ञान विश्वदर्शन तथा विश्वश्रवण आदि लब्धियें प्राप्त हुई थीं । तत्पश्चात् उनको वह परमज्ञान प्राप्त होगया जिससे दूसरेके हृदयका भाव जान सकते थे. ४२ वर्षकी आयु होने पर तपश्चर्या तथा अपने ज्ञान विकाश होनेसे वे सर्वज्ञ होगये

ये और जब तक आप सर्वज्ञ नहीं हुए थे तब तक उपदेश करना नहीं प्रारम्भ किया था (इस प्रकार अर्थात् जैनी एक सर्वज्ञ महात्माके उपदेशको मानने वाले हैं तथा उनके ही अनुगामी हैं ऐसी परम्परा है) जिस भांति बाइबिल ख्रीष्टके उपदेशोंका संग्रह है उसी भांति जैनशास्त्र महावीरके उपदेशोंका भण्डार है ।

जिनदेवके लक्षण ।

देव अर्थात् धर्मनियंताके कैसे लक्षण होने चाहिये इस विषयमें जैनियोंका दृढ़ विश्वास है कि धर्मनेता (Religious leader) सर्वज्ञ होना चाहिये अन्यथा वह लोगोंके जीवनके लिये धर्मशास्त्र तथा नियम (Code of rules of) बनाने योग्य नहीं है, यह बात भली भांति प्रगट है क्योंकि यदि सर्वज्ञ न हो तो कुछ ऐसा होगा जो कुछ कम जाने और जिस बातोंको वह न जाने उसको करने या न करने की शिक्षा हमको दें तो सम्भव है कि हम लोग उसकी सीख कर उनसे अधिक रूपमें उस कार्यको करने योग्य होजायें ।

और उसको निद्रा भी न आनी चाहिये ताकि उसके ज्ञानकी सर्वज्ञतामें, कोई भी प्रकारका Discontinuity विशेष

हो. यथा क्रोध, भय, लोभ आदि द्वारा और उसमें यह गुण भी होना चाहिये कि उस पर चाहे कुछ भी किया जाय परन्तु क्रोध न आवे, किन्तु सबको क्षमा करे विरोधी चाहे कितना ही दुष्ट क्यों न हो । इसके उपरान्त अन्य लक्षण भी श्रीजिनेश्वरके बतलाये हैं. मैंने इस निबन्धके प्रारम्भमें कहा था कि सब उपदेशोंका सार इस महावाक्यमें है कि “ अहिंसा परमो धर्मः ” अर्थात् ‘ किसीको कष्ट नहीं देना ’ यही सबसे बड़ा धर्म है ।

શ્રી.

વાચકવર્ગને સૂચના.

અમોએ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલા લેખો શિવાય બીજા પણ ઘણા જૈનેતર વિદ્વાનો જૈન તત્ત્વોનો બારીક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરી પોત-પોતાના અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાને બાહર આવેલા છે અને તેઓના લેખો થોડાજ વલ્લભતામાં જિજ્ઞાસુજનોને મલ્લવાનો સંભવ પણ છે.

જુઓ—જૈન પત્ર પુ. ૨૦ મું. અંક ૧૮ મો તા. ૩૦ મી
એપ્રિલ સને ૧૯૨૨ ॥ સંવત્ ૧૯૭૮ વૈશાખ સુદિ ૩ પૃ. ૨૧૪॥

જૈન સાહિત્યની યોજના.

દુનિયાના વિદ્વાનપુરુષોના દાથે જૈન સાહિત્યનું
સંશોધન અને સ્પર્દા.

“ જૈન સાહિત્યના રસિક જૈનેતર વિદ્વાનોના અનુભવનો લાભ લેવાને આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિએ ઘણાને નોતર્યા હતા જાણીને સ્તોષ થશે કે તેના પરિણામે નીચેના સાક્ષરોએ સાથેજ જળાવેલ વિષય ઉપર પોતાનો સ્વાસ્થ નિબંધ લલ્લવાને કબૂલાત આપી દીધી.

एटलुंज नहीं पण घणाए तो पोते कबूलेला निबंधो अत्यार अगाड मोकली आप्या छे आवा निबंध लखवा बहार आवेल सासरो तथा निबंधो अत्यार सुधीमां नीचे मुजब नकी यया छे.

- ૧ જૈનોનો કર્મસિદ્ધાંત. લખનાર ડો. ટી. ડા. ડેગોન-હોર્લેડ ॥
- ૨ જૈનમત ધર્મ છે યા તત્ત્વજ્ઞાન લખનાર ડો. ઓ. પેર્ટેલ્ડ. પી. એચ. ડી.
- ૩ જૈનમતમાં ईश्वरની માન્યતા. લે. ડો. ઓ. પેર્ટેલ્ડ. પી. એચ. ડી.
- ૪ હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા. લે. ડો. જોન નાવેલ વરલીન તથા શ્રીયુત એ. જે. સુનાવાલા, ભાવનગર.
- ૫ જૈનમતમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત. લે. શ્રીયુત વાહુચલીનાય. તંજોર.
- ૬ જૈનમતમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ. લે. ડો. હેલમુયવાન નોસનેપ. વરલિન.
- ૭ બૌદ્ધસાહિત્યમાં જૈનમંત. લે. વિમલચરણ લા. એમ. એ. કલકત્તા.
- ૮ તીર્થંકર મહાવાનનું જીવન. લે. પ્રો. હીરાલાલ આર. કાપડીયા. મુંબાઈ.

- ૯ જૈનજ્યોતિષ. લે. ડો. ટચલ્યુ કિરફલ. બોન જર્મની.
- ૧૦ જૈનકાવુન લે. શ્રીયુત જે. ઇલ. જૈની ડીલ્હી તથા પી. જોસ. એચસ વનેલવી બોન જર્મની.
- ૧૧ જૈનસાહિત્યની યુરોપદ્વારા લોજ. લે. ડો. જોહ. નોવેલ. વરલીન.
- ૧૨ પ્રાચીન જૈનસાહિત્ય. લે. ડો. ટચલ્યુ. શુઝિંગ. હૈમવર્ગ.
- ૧૩ યુરોપમાં જૈનધર્મના પ્રચારક એચરેટ. વેચર. લે. ફિનહેનરિષ. જર્મની.
- ૧૪ જૈન સાહિત્ય અને કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર. લે. ડો. જે. જોલી. જર્મની.
- ૧૫ જૈનધર્મમાં મારો અભ્યાસ. લે. ડો. હર્મનજેકોવી બોન. જર્મની.
- ૧૬ મારતનું પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની સાથે જૈનધર્મનો સંબંધ. લે. ડો. હર્મન જેકોવી. બોન જર્મની.
- ૧૭ ભારતીય સાહિત્યમાં જૈનોનું સ્થાન. લે. ડો. વિન્ટરનેગ્ર પ્રેના.
- ૧૮ બુદ્ધ અને મહાવીર લે. પ્રો. ઈર્નસ્ટ લ્યુમેન. પેટન.
- ૧૯ સ્વાવેલ શિલાલેખ. લે. ડો. સ્ટેનફોર્ડ નાવે.
- ૨૦ જૈન ગૃહસ્થોનો ધર્મ. લે. ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી. મહીમુર.

- ૨૧ સંયુક્તપ્રાંત અને વિહારમાં શેષ પ્રાચીન વસ્તુઓ. લે. રાવ-
બહાદુર હીરાલાલ ડીપૂટી કમીશનર અમરાવતી.
- ૨૨ અન્યન્યાયો સાથે જૈનન્યાયની તુલના. લે. હરિસત્યભટ્ટાચાર્ય
एम. ए. हुगली.
- ૨૩ ગુજરાત અને જૈનોની મધ્યકાલીન રાજ્યનીતિ. લે. શ્રીયુત
કન્હૈયાલાલ મુન્શી એડવોકેટ મુંબાઈ.
- ૨૪ જૈનશિક્ષણ અને વિદ્યા; લે. નૉર્દ્રેનાય લૉ. એમ. એ. કલકત્તા.
- ૨૫ જનનીતિશાસ્ત્ર. લે. પ્રો. એ. જે. વિજરી. વડોદરા.
- ૨૬ જૈનોની ईश्वरमान्यता. લે. શ્રી. ब्रह्मचारी शीतलप्रसादजी
મુંબાઈ.

આ ઉપરાંત મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદશાસ્ત્રી ઢાકા ।
શ્રીયુત વિશ્વશેખર ભટ્ટાચાર્ય શાંતિનિકેતન, મોલપુર । શ્રીયુત
ચનારસીદાસ એમ. એ. લાહોર, શ્રીયુત પૂર્ણચંદ્ર નાહાર એમ. એ.
કલકત્તા । વિગેરે વિદ્વાનોએ પણ નિબંધો લખી મોકલવાનું વચન
આપ્યું છે પરંતુ તેમણે હજુ વિષયનાં નામો લખી મોકલ્યાં નથી.”

આ વધા લેખક મહાશયોના લેખો પ્રસિદ્ધિ આવ્યા પછી

પણ્ડિત પુરુષો જૈનમતના સ્વરૂપને ઘણા પ્રકારા સ્વરૂપથી જોઈ શકશે તેમાં શક નથી.

તેમાં પણ પાંચ સાત લેખો તો જૈનોના લાસ મૌલિક સિદ્ધાન્ત સ્વરૂપનાજ છે એવી અમારી સમજ થયેલી છે. વાચક વર્ગ પણ તેવા સ્વરૂપથી જોઈ શકશે એવી અમારી ધારણા છે.

સંપ્રાદ્યક—
મુનિશ્રી અમરયિજયજી.
મહારાજ.

इत्यलं विस्तरेण.

आ पुस्तक छपाववामां साहाय्यं आपनार
सद्गृहस्थोना नाम.

भरुच.

रु.	नाम	रु.	नाम.
५०१	शा. डाह्याभाई दलपतभाई.	१५	शा. नगीनदास झवेरचंद तोलाट.
५	शा. फूलचंद वसंतचंद.		शा. नाथाभाई वसंतचंद.
			चोपडी ७

वडोदरा.

खेडा.

२०१	शा. ईश्वरलाल गुलाबचंद.	१०१	श्री जैनशाला संव तरफपी.
-----	------------------------	-----	-------------------------

ढभोई.

मीयागाम

१०१	शा. छोटालाल छगनलाल कामी.	७५	शा. कस्तूरचंद भगवान्दास वनमाली.
-----	-----------------------------	----	------------------------------------

सीनोर.

रु.	नाम.	चोपडी.	नाम.
२९	शा. नायाभाई नरोत्तमदास.	१९	शा. मोतीचंद धर्मचंद.
२९	बाई हरकोर, हस्ते त्रिभोव- नदास पीतांबरदास.	११	शा. मोतीचंद वजेचंद.
१९	शा. चंपकलाल छगनलाल.	११	शा. नायाभाई शंकर.
१९	शा. हिंमतलाल, जी. मास्तर (जैनजोतिपी) मुंबई.	१०	शा. नायाभाई गरबड.
१०	शा. गरबड दलपतराम.	१०	शा. लल्लुभाई नरोत्तमदास.
१०	शा. नायाभाई नंदलाल.	७	शा. त्रिभोवनदास पीतांबरदास.
७	शा. नरोत्तमदास शंकरलाल.	७	शा. वजेचंद लल्लुभाई.
९	शा. भोगीलाल मगनलाल.	७	शा. मोतीलाल शामजी.
९	शा. छगनलाल करमचंद.	९	शा. कालीदास हीराचंद.
९	बाई मंछा (शा. लल्लु नर- शीनी विधवा)	९	शा. मूलचंद बहेचरदास.
९	शा. छोटा लाल हरगोविंददास.	९	शा. गुलाबचंद डायाभाई.
९	शा. नंदलाल मोहनलाल.	९	शा. गरबड शिवलाल.
९	शा. नानचंद हरगोविंद.	९	पार्वतीबेन हस्ते नानचंद शंकर.
		९	शा. त्रिभोवनदास हरगोविंद (लिलोड)
		९	शा. कीलाभाई कैसूर.

नाम.

- १ शा. हरिलाल नेमचंद.
- १ शा. नंदलाल लखमीचंद.
- १ शा. फूलचंद शिवलाल.
- १ शा. मगनलाल लल्लुभाई.
- १ बाई देवकोर (शा. छोटा-
लाल माणिकलालनी मातुश्री)
- ३ बेन चोक्स (शा. नरोत्तम
हीराचंदनी दिक्करी)
- ३ शा. मगनलाल दीपचंद.
- ३ शा. फूलचंद जगजीवनदास.
- ३ शा. ईश्वरलाल लालचंद.
- ३ शा. चुनीलाल वजेचंद.
- २ शा. मोतीलाल पीतांबरदास.
- २ शा. नरोत्तमदास दीपचंद.
- २ शा. चीमनलाल लखमीचंद.
- २ शा. मगनलाल चुनीलाल.
- २ शा. छोटालाल नानचंद.
- २ शा. चंदुलाल मोहनलाल.

चोपडी. नाम.

- १ शा. छगनलाल मोतीचंद.
- १ शा. हिमतलाल चुनीलाल.
- १ शा. छगनलाल शंकरलाल.
- १ शा. नाथामाई शंकर.
- १ शा. चुनीलाल कालीदास.
- १ शा. मोहनलाल भगवान्दास.
- १ शा. नंदलाल चुनीलाल.
- १ शा. नाथामाई नंदलाल.
- १ शा. वाडीलाल सखीदास.
- १ शा. शंकरलाल पीतांबरदास.
- १ शा. नगीनदास मोतीचंद.
- १ शा. धारशीभाई कचरामाई.
- १ शा. चुनीलाल नरोत्तमदास.
- ४ शा. मगनलाल लालचंद.
- ४ शा. छोटालाल गिरधर.
- ३ शा. चुनीलाल भवानीदास.
- ३ शा. फोगटलाल पीतांबरदास.
- ३ शा. खीमचंद लल्लु.

सीनोर.

क्र.	नाम.	चोपड़ी.	नाम.
२५	शा. नायाभाई नरोत्तमदास.	१५	शा. मोतीचंद धर्मचंद.
२५	बाई हरकोर, हस्ते त्रिभोव- नदास पीतांबरदास.	११	शा. मोतीचंद वजेचंद.
१५	शा. चंपकलाल छगनलाल	११	शा. नायाभाई शंकर.
१५	शा. हिमंतलाल. जी. मास्तर (जैनजोतिषी) मुंबई.	१०	शा. नायाभाई गरबड.
१०	शा. गरबड दलपतराम.	१०	शा. लल्लुभाई नरोत्तमदास.
१०	शा. नायाभाई नंदलाल.	७	शा. त्रिभोवनदास पीतांबरदास.
७	शा. नरोत्तमदास शंकरलाल.	७	शा. वजेचंद लल्लुभाई.
५	शा. भोगीलाल भगनलाल.	७	शा. मोतीलाल शामजी.
५	शा. छगनलाल करमचंद.	५	शा. कालीदास हीराचंद.
५	बाई मंछा (शा. लल्लु नर- शीनी विधवा)	५	शा. मूलचंद बहेचरदास.
५	शा. छोटालाल हरगोविंददास.	५	शा. गुलाबचंद डाह्याभाई.
५	शा. नंदलाल मोहनलाल.	५	शा. गरबड शिवलाल.
५	शा. नानचंद हरगोविंद.	५	पार्वतीबेन हस्ते नानचंद शंकर.
		५	शा. त्रिभोवनदास हरगोविंद (लिलोड)
		५	शा. कीलाभाई केसूर.

नाम.	नाम.
१ शा. हरिलाल नेमचंद.	
१ शा. नंदलाल लखमीचंद.	
१ शा. फूलचंद शिवलाल.	
१ शा. मगनलाल लल्लुभाई.	
१ बाई देवकोर (शा. छोटा- लाल माणिकलालनी मातुश्री)	
३ बेन चोक्कस (शा. नरोत्तम हीराचंदनी दिक्करी)	
३ शा. मगनलाल दीपचंद.	
३ शा. फूलचंद जगजीवनदास.	
३ शा. ईश्वरलाल लालचंद.	
३ शा. चुनीलाल वजेचंद.	
२ शा. मोतीलाल पीतांबरदास.	
२ शा. नरोत्तमदास दीपचंद.	
२ शा. चीमनलाल लखमीचंद.	
२ शा. मगनलाल चुनीलाल.	
२ शा. छोटालाल नानचंद.	
२ शा. चंदुलाल मोहनलाल.	

चोपडी.	नाम.
१ शा. छगनलाल मोतीचंद.	
१ शा. हिमतलाल चुनीलाल.	
१ शा. छगनलाल शंकरलाल.	
१ शा. नाथाभाई शंकर.	
१ शा. चुनीलाल कालीदास.	
१ शा. मोहनलाल भगवान्दास.	
१ शा. नंदलाल चुनीलाल.	
१ शा. नाथामाई नंदलाल.	
१ शा. वाडीलाल सखीदास.	
१ शा. शंकरलाल पीतांबरदास.	
१ शा. नगीनदास मोतीचंद.	
१ शा. धारशीभाई कचराभाई.	
१ शा. चुनीलाल नरोत्तमदास.	
४ शा. मगनलाल लालचंद.	
४ शा. छोटालाल गिरधर.	
३ शा. चुनीलाल मवानीदास.	
३ शा. फोगटलाल पीतांबरदास.	
३ शा. खीमचंद लल्लु.	

क्र.	नाम.	चोपडी.	नाम.
२	शा. कस्तुरचंद अमीचंद.	३	शा. गोरधनदास वीरचंद.
२	शा. फूलचंद शिवलाल (मा- लपुरवाळा)	३	शा. मूलचंद लखमीचंद (साढली)
२	शा. हेमचंद रणछोड (मांडवा)	३	शा. गुलाबचंद लखमीचंद ,,
२	शा. छोटालाल पीतांबरदास.	३	शा. गरबड नायाभाई.
४	शा. लल्लुभाई मगनलाल ढमोईवाळा.	३	शा. छोटालाल हरिलाल.
२	शा. त्रिमोहनदास देवचंद (साढली).	३	शा. धर्मचंद भानीदास.
		३	शा. लल्लुभाई पीतांबरदास.
		३	शा. हरगोविंद नरोत्तमदास.
		२	शा. छीताभाई पानाचंद.
		२	शा. दलपतभाई लालचंद.
		२	शा. नायाभाई हरिलाल.
		२	शा. नरोत्तमदास हीराचंद.
		२	शा. मगनलाल रगनाथ.
		२	शा. छगनलाल कपूरचंद.
		२	मालसर लाइनेरी.
		१	शा. चुनीलाल नायाभाई.

ઉપરોક્ત મહાશયોએ આ પ્રસ્તક છપાવવામાં અમૂલ્ય સાહાય્ય આપીને પરોપકારવૃત્તિ દર્શાવી છે માટે તેમનું કૃત્ય અનુમોદનાને પાત્ર છે.

બીજા પળ સદ્ગૃહસ્થો આ માર્ગનું અનુકરણ કરશે તો વિશાલ જૈનસાહિત્યને લીલવવામાં વાર નહીં લાગે.

આ પ્રસ્તકની કિંમત કેવલ નામમાત્રની રૂપિયો પોળો રાખવામાં આવી છે, ઉત્પન્નની રકમ જ્ઞાનસ્વાતામાંજ જવાની છે.

॥ ઇતિ શમ્ ॥

शुद्धिपत्र.

प्रस्तावना.

पृष्ठ	ओळी	अशुद्ध	शुद्ध
७	४	जनोना	जैनोना
८	४	जनधर्म	जैनधर्म
९	१२	तत्त्व	तत्त्वमा
१३	११	जनआचार्योम	जैनआचार्योम
१५	१	दर्शन	दर्शन
१५	६	कहे	कहे छे
१९	१४	जनीयोमां	जैनीयोमां
२१	४	भेरी	भेरी
२१	११	गवनमेंट	गवरमेंट
२१	१५	जनी	जैनी
२१	टीपमां	मोती	मोतीद्वारा
२२	१२	पुरुपाथ	पुरुषार्थ
२२	१५	धैय	धैर्य
२३	७	प्रपोनुं	प्रपोनुं

पृष्ठ	ओली	अशुद्ध	शुद्ध
२३	११	निभत्सना	निर्मत्सना
२४	१४	जनोनी	जैनोनी
२६	६	जनधर्म	जैनधर्म
२६	१८	जनोए	जैनोए
२९	९	ग्रय	ग्रंय
२९	१४	जनाचार्य	जैनाचार्य
३०	७	जनशास्त्रोंसे	जैनशास्त्रोंसे
३१	२	ग्रयसमुदाय	ग्रन्थसमुदाय
३१	९	पूण	पूर्ण
३१	९	जनदर्शन	जैनदर्शन
३१	११	जनमत	जैनमत
३१	१४	जनादिदशनोका	जैनादिदर्शनोका
३१	१६	दशन	दर्शन
३२	१	दाशनीकोके	दार्शनिकोके
३२	२	जनमत	जैनमत
३६	११	यथाय	यथार्थ
३८	९	मार्ति	मूर्ति
४३	३	ज्यार	ज्यारे

पृष्ठ	ओळी	अशुद्ध	शुद्ध
४३	९	ग्रयो	ग्रयो
४३	११	प्रमाण	प्रमाण
४५	११	निघ्नयो	निघ्नयो
४६	१०	जनधर्म	जैनधर्म
४७	६	जनो	जैनो
४७	८	जनआगमो	जैनआगमो
५३	१७	जनोना	जैनोना
६०	१२	पदाय	पदार्थ

प्रथम भाग.

१२	७	जनधर्म	जैनधर्म
१२ नी नोट ४		जनोना	जनोना
२६	१३	सार्वभौम	सार्वभौम
३२	१५	दिग्दर्शन	दिग्दर्शन
४१	९	स्वयंभ	स्वयंभू
४७	३	लोकाना	लोकोना
४९	२	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ
४९	०६	चैतन्य	चैतन्य

पृष्ठ	ओळी	अंशुद्ध	शुद्ध
८१	८	तत्वादस	तत्वादशी
९१	१०	हमारही	हमारेही
९२	९	दर्शन	दर्शन
१०७	८	यपाय	यपार्थ
१२६	१०	यपाय	यपार्थ
१४०	१	वदका	वेदका
१४४	८	मागमां	मार्गमां
१५३	२	तात्पय	तात्पर्य
१६०	३	अय	अर्थ
१८९	३	धम	धर्म

भाग बीजो.

१	९	बाय	बार्थ
७	७	जनसिद्धांत	जैनसिद्धांत
१०	७	स्तुको	पुस्तको
१०	८	संवध	संबंध
११	१७	सत्रालापको	सूत्रालापको
१६	१२	शत्री	शंखी

પૃષ્ઠ	ઓઢી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩	૭	મલ	મૂલ
૨૬	૧૯	બીન	પ્રાચીન
૯૯	૧	જનઘર્મની	જૈનઘર્મની
૧૦૭	૮	સવ	સર્વ
૧૧૦	૮	જ્યાં	જ્યોં
૧૧૧	૧૪	વ ન	વર્તન
૧૧૨	૧૬	પદાય	પદાર્થ
૧૨૯	૮	જનનીતિ	જૈનનીતિ

આ પ્રમાણે કેટલેક ટેકાણે ઘાપતી થયેલે ટાઈપ કરી જવાને સીધે અક્ષરો, કાના માત્રા અને રેક વિગેરેની અશુદ્ધિઓ થવા પામી છે, માટે શ્રાવકોને સુધારી યાંચવા મહામન કરીએ છીએ.